De Martelaren

DER HERVORMING IN NEDERLAND

tot 1566

Academisch Proefschrift

DOOR

I. M. J. HOOG

SCHIEDAM
H. A. M. ROELANTS
1885

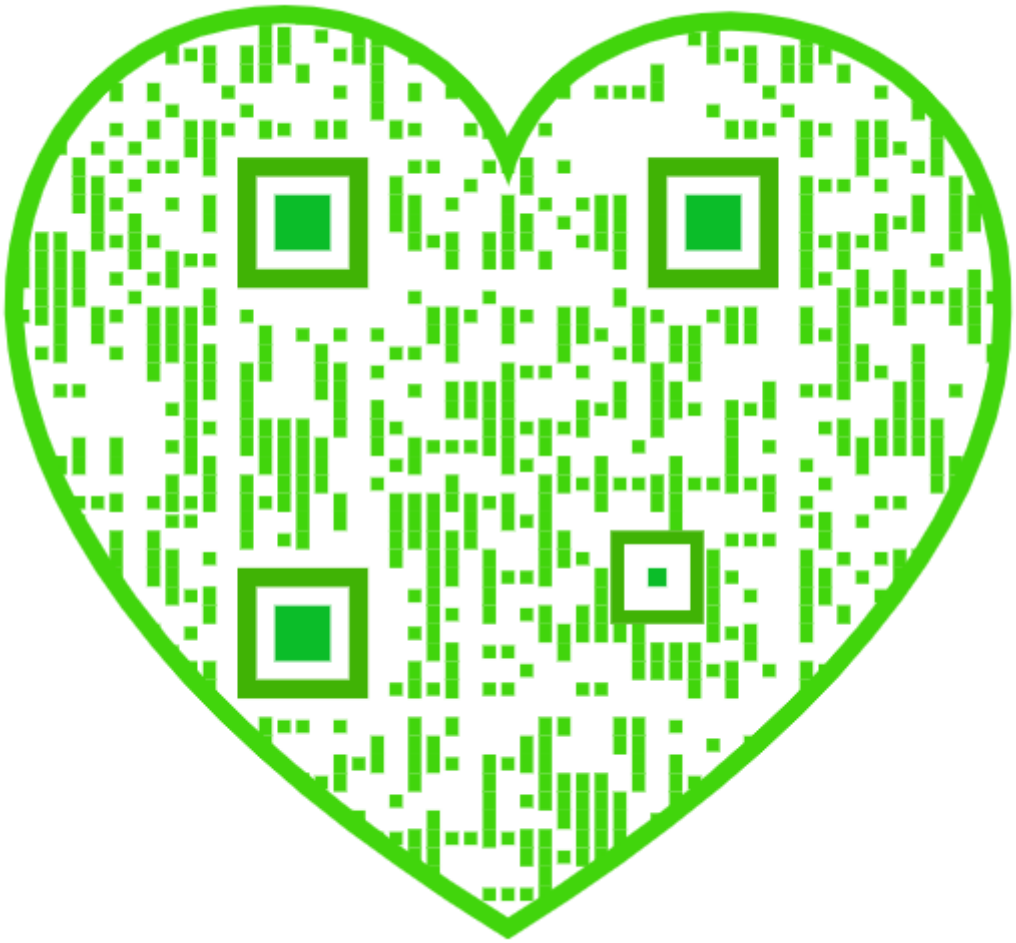

DE MARTELAREN.

DE MARTELAREN

DER HERVORMING IN NEDERLAND

tot 1566

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van den graad van

DOCTOR IN DE GODGELEERDHEID

AAN DE

RIJKS-UNIVERSITEIT TE LEIDEN

OP GEZAG VAN DEN RECTOR MAGNIFICUS

Dr. J. P. N. LAND

Hoogleeraar in de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte

VOOR DE FACULTEIT TE VERDEDIGEN

OP

DONDERDAG DEN 15den OCTOBER 1885

des namiddags ten 4 ure

DOOR

Isaäc Marius Jacob Hoog

GEBOREN TE BEESD

SCHIEDAM
H. A. M. ROELANTS
1885

AAN MIJNE OUDERS.

VOORREDE.

Aan het einde van mijn Academischen studietijd gekomen, biedt het verschijnen van mijn proefschrift mij eene welkome gelegenheid, U, Hoogleeraren der Leidsche Universiteit, wier lessen ik gedurende korteren of langeren tijd mocht volgen, mijn welgemeenden dank te betuigen. Met vele woorden hier uit te weiden over wat ik aan U verplicht ben, zou niet in Uwen geest zijn. Wilt echter de verzekering van mij aannemen, dat het mijn oprecht streven zal zijn, mij een niet onwaardig leerling der Leidsche Universiteit te betoonen.

In bijzonderheid past hier een woord van dank aan U, Hooggeleerde Professor Kuenen, mijn geachten promotor, voor de nauwgezetheid, waarmede Gij mijn arbeid hebt willen nagaan, voor de vele opmerkingen, die ik van U mocht ontvangen. Dat ik daarvan een veelvuldig gebruik heb gemaakt, kunnen tal van bladzijden mijner dissertatie U toonen.

Hoe zal ik U, Hooggeleerde Professor Acquoy, dank zeggen voor al wat Gij voor mij gedaan hebt en voor mij geweest zijt? Nog als den dag van gisteren herinner ik mij de woorden, die Gij tot mij hebt gesproken, toen ik U mededeelde, dat ik mij, voor mijn te schrijven proefschrift, bij het onderwerp, waarop Gij mijne aandacht gevestigd hadt, wenschte te bepalen. Met nadruk

hebt Gij mij toen gewezen op de zware eischen, die de Geschiedenis aan hare beoefenaren stelt. Gij hebt het toen niet voor mij verborgen gehouden, dat Gij een gestreng tuchtmeester voor uwe leerlingen wildet zijn, wanneer zij in het vak uwer keuze wenschten te arbeiden. Nog als den dag van gisteren herinner ik mij ook, dat ik U toen heb geantwoord met: »Ik zal beproeven wat ik kan". En thans sta ik aan het einde van mijn arbeid! Ik heb de zware eischen, die de wetenschap stelt, gevoeld, maar Gij hebt ze mij door Uwe hulp verlicht. Ik heb mij gaarne aan de gestrengheid Uwer tucht onderworpen, want de welwillendheid en de voorkomendheid, waarmede Gij Uwen tijd voor mij beschikbaar steldet, waren immer grooter dan uwe gestrengheid. Nimmer zal ik de vele aangename uren vergeten, die ik op Uwe, mij zoo wel bekende, studeerkamer mocht doorbrengen! Houdt U overtuigd dat Gij, wat Gij voor mij hebt gedaan, niet voor een ondankbare hebt verricht. Een uwer leerlingen te mogen heeten acht ik mij een voorrecht, mij een uwer leerlingen te betoonen, een plicht voor mijn volgend leven.

Aan U, Hooggeleerde Professor De Hoop Scheffer, ben ik veel verschuldigd. Gaarne betuig ik U mijn welgemeenden dank voor de vrijgevigheid, waarmede Gij niet alleen Uwe aanteekeningen mij ten gebruike hebt afgestaan, maar mij zelfs hebt veroorloofd die, voor zooveel ik wenschte, in mijn proefschrift op te nemen. Ik dank U ook voor de mij verleende vrijheid, om gebruik te

maken van bescheiden, behoorende tot het rijke Archief der Doopsgezinde Gemeente van Amsterdam.

Dat ik U, bij het bewerken van mijn proefschrift, mocht leeren kennen, Zeergeleerde Dr. Sepp, is mij hoogst aangenaam. Ik dank U voor Uwe vriendelijke inlichtingen, waarvan ik met erkentelijkheid heb gebruik gemaakt, voor de welwillendheid, waarmede Gij Uwen rijken boekenschat voor mij opensteldet, wanneer ik iets van U noodig had.

U Hooggeleerde Doedes en Verdam, en U, WelEerwaarde Hulshoff ben ik dankbaar voor de mij verstrekte mededeelingen.

Aan den Bibliothecaris der Leidsche Universiteits-Bibliotheek, Dr. Du Rieu, en aan den Heer Louïs D. Petit, ben ik veel verschuldigd; ik dank hen gaarne voor de mij verschafte inlichtingen. Op de bekende hulpvaardigheid van het verdere personeel der Leidsche Boekerij, deed ik nimmer te vergeefs een beroep.

Den Heer Hingman betuig ik mijnen dank voor de hulp, mij op het Rijksarchief verleend; den Heer Scheffer en den Heer Unger, voor de bereidwilligheid, waarmede zij mij, bij mijne nasporingen in het Rotterdamsche Archief, ter zijde stonden.

Over mijn proefschrift heb ik niet veel te zeggen. Dat het onvolledig is, en op tal van plaatsen aanvulling en verbetering behoeft, spreekt vanzelf. Het onderwerp, dat ik heb getracht te behandelen, is zóó uitgebreid, dat het door ééne dissertatie niet uitgeput kan zijn. Zeer hoop ik later in de gelegenheid te

zijn, verbeteringen in mijn werk aan te brengen en het vollediger te maken. Over de gebreken die het aankleven, niettegenstaande de vele mij daarbij geboden hulp, roep ik een zacht oordeel in. Het is het werk van een eerstbeginnende, dat den lezer hier geboden wordt.

Hoewel ik geene lijst van »Errata" gegeven heb, wensch ik toch op ééne fout, die het geheele werk door wordt aangetroffen, de aandacht te vestigen. Ik heb onzen Adriaan van Haemstede altijd eenvoudig Haemstede genoemd. Dat deze naam zijne geboorteplaats, doch niet den schrijver van het Martelaarsboek aanduidt, behoeft geene opzettelijke aanwijzing. Ik bemerkte echter mijne dwaling eerst toen het te laat was om haar te verbeteren.

Voorschoten, September 1885.

INHOUD.

Inleiding.

Toelichting van den titel, blz. 1—8. Bronnen, blz. 8—10.

Hoofdstuk I. De Hervormingsgezinden in Nederland. De Inquisiteurs. De Plakkaten.

De nieuwsgezinden in ons Vaderland, blz. 11 v. Toestand des lands, blz. 12 v. Landvoogdes Maria, blz. 13—16. Vrees voor ongeregeldheden in ons land, blz. 16. Het Anabaptisme in ons land, blz. 16. Trijpmaker en Melchior Hofmann, blz. 17—19. Munstersche toestanden, blz. 19. Jan Matthijsz., blz. 19 v. Trek naar Munster, blz. 20–23. Woelingen in ons land, blz. 23 v. Naaktloopers te Amsterdam, blz. 24. Het klooster Bloemkamp overrompeld, blz. 25. Wederdoopersoproer te Amsterdam, blz. 26–29. Woelingen elders in ons land, verzet tegen de overheid, blz. 29 - 33.

Inquisitie in ons land vóór de Hervorming, blz. 33—35. Secularisatie van het ketteronderzoek door Karel V, blz. 36—41.

Frans van der Hulst, eerste inquisiteur, blz. 41. Nicolaas van Egmond en Lathomus, raadslieden, blz. 42. Rieuwerd Tapper, blz. 43. Tegenstand aan Van der Hulst geboden, blz. 44. Hij wordt door Olivier Buedens, Nicolaas Hoseau en Nicolaas Coppin opgevolgd, blz. 44. Everard van der Marck, blz. 45. Tapper en Driutius inquisiteurs, blz. 46. Nicolaas de Monte, Franciscus Sonnius en Cornelis Stryen, blz. 47 v. Nicolaas

van Nieuwland, blz. 48 v. Joost van Thielt, Michiel de Bay, blz. 49 v. Willem Lindanus, blz. 50 v. Barend Gruwel, blz. 51 v. Sonnius en Lambert Willemsz. naar Friesland, blz. 52. Herman van Lethmate, blz. 53. Vincent Dirksz. en Laurens Laurensz. blz. 54. Misschien zijn er nog andere inquisiteurs in ons land geweest, blz. 55. Moeilijkheid van het onderzoek naar de bevoegdheid der inquisiteurs, blz 56–58.

Bevoegdheid der inquisiteurs in hoofdtrekken, blz. 58–63. Onder Karel V, blz. 63 v. Onder Filips II, blz. 64. Het onderzoek der inquisiteurs, blz. 65–67.

Het eerste plakkaat tegen de Reformatie in ons land, blz. 67. Latere plakkaten, blz. 68. Aantal der plakkaten, blz. 68 v. Afkondiging der plakkaten, blz. 70. Beschouwing der plakkaten, blz. 71–81.

Ketterij en ongehoorzaamheid aan de plakkaten, blz. 81–84. Zeven verschillende bevelen uit de plakkaten afgeleid, blz. 84. Slotbeschouwing, blz. 85 v.

Hoofdstuk II. Het maatschappelijk leven der Martelaren.

Hunne stand in de Maatschappij, blz. 87. Geestelijken, blz. 88 v. De bezittingen der Martelaren, blz. 89 v. Enkele aanzienlijken en rijken, blz. 90 v. Minder vrouwen gedood dan mannen, redenen daarvan, blz. 92–94. Gehuwden onder de Martelaren, blz. 95. Resultaat, blz. 96.

Hoofdstuk III. Het geestelijk leven der Martelaren.

Strijd tusschen waarheid en leugen in de zestiende eeuw, blz. 97. Vroomheid der martelaren, blz. 98 v. Losheid van aardsche goederen, blz. 99. Liefde voor de achterblijvenden, blz. 100–102. Bijbelkennis, blz. 103–106. Gevatheid, blz. 106–109. Vertrouwen op God, blz. 110–113. Trouw aan het geweten, blz. 113. Hunne beschouwing van het lijden, blz. 113–116. Hun oordeel over de vervolgers, blz. 116 v. Afscheiding van de wereld, blz. 118. Gods werk op aarde, blz. 119. Het bijbellezen, blz. 120. Lectuur buiten den Bijbel, blz. 121–124. Lezen en schrijven, blz. 124.

Hoofdstuk IV. De godsdienstige richting der Martelaren.

De Lutherij, blz. 125. Het Sacramentisme, blz. 126–128. Het Anabaptisme, blz. 128–131. Verwarring tusschen Anabaptisten en Sacramenta-

riërs, blz. 131 v. Secten der Anabaptisten, blz. 133. Lutherschen en Calvinisten, blz. 133 v. Resultaat, blz. 134 v.

Hoofdstuk V. De rechtsvervolging tegen de Martelaren.

Provinciën in ons land, blz. 136. Schepenbanken en Hoven, blz. 137. Schout en Baljuw, blz. 138—142. De Schepenen, blz. 142—144.

Hof van Holland, blz. 144 - 146; van Brabant, blz. 146. Overijssel en Drenthe geen Hof, blz. 146 v. Hof van Utrecht, blz. 147; van Friesland, blz. 148; van Gelderland, blz. 149. Hooge Raad van Mechelen, blz. 149.

Aanklachten, blz. 150 v. Gevangenneming, blz. 151. Vervoer van gevangenen, blz. 152 v.

Gevangenissen, blz. 154 —163. Bezoeken in de gevangenissen, blz. 163. Het leven der gevangenen, blz. 164.

Verhooren, blz. 165—171. Scherpe examinatie, blz. 171—173. Het vonnis, blz. 173. Geen gelijkheid der straffen, blz. 173—175. Voltrekking van het vonnis, blz. 175 v. Ontwijding der geestelijken, blz. 176 v. Straffen, blz 177—181. Verbranden, blz. 181. Invloed der wereldlijke rechters op de wijze van executeeren, blz. 183 187. Levend begraven, blz. 187—190. Verdrinken. blz. 190 v. De maaltijden der rechters, blz. 192. Het huwen van veroordeelden, blz. 192. De lijken der geëxecuteerden, blz. 193. Executiën van lijken, blz. 194. Rehabilitatie van een lijk, blz. 194. Confiscatie van goederen, blz. 195 v.

Hoofdstuk VI. De geschriften der Martelaren.

Welke bedoeld worden, blz. 197. Brieven en Liederen, blz. 198. Scheiding, die gemaakt kan worden, blz. 198. De zorg voor de brieven gedragen, blz. 198 v. Waarde, blz. 199 v. Testamenten, blz. 200 - 202. Het schrijven in de gevangenissen, blz. 203. De brieven en de vervolgers, blz. 204. Verzameling der brieven, blz. 205 v. Martelaarsboeken, blz. 207. Het werk van Van Braght, blz. 208, dat van Van Haemstede, blz. 209. Martelaarsliederen, blz. 210—214.

Hoofdstuk VII. Invloed der Martelaren.

Invloed op den loop der geschiedenis van ons land, blz. 215. Invloed op tijdgenooten, blz. 216. Voorbeelden, blz. 217 v. Wonderverhalen, blz. 219—224. De Martelaarsboeken onder het volk, blz. 225. Nieuwe uitgaven van Van Haemstede's boek, blz. 225—227. Bloemlezingen daaruit, en uit Van Braght's boek, blz. 227 v. Uitsluitend uit Van Braght's boek, blz. 225 v. Platenuitgave blz. 229. Een uittreksel uit van Haemssede's boek, blz. 230. Invloed der lectuur.

BIJLAGEN.

Bijlage I. Vonnis van Frans Fredericsz., ... blz. 235 v.
Bijlage II. Stukken betrekkelijk den oploop te Rotterdam in 1558 . . . . . » 237–241
Bijlage III. Aanstelling van een boekhandelaar . . » 242
Bijlage IV. Proces van Lieven de Jager,
1°. Voor de Schepenbank te Rotterdam. » 243–249
2°. Voor het Hof van Holland . . . . » 249–251

INLEIDING.

De titel van mijn proefschrift behoeft eenige toelichting.

De Hervorming is in ons vaderland, zoo goed als elders, oorzaak geweest, dat tal van menschen den naam van martelaar, in den ruimsten zin van dat woord, hebben verworven. Of geeft reeds het zielelijden van oprecht geloovige vrome Katholieken, uit het begin der zestiende eeuw, die hunne bloedverwanten en hunne vrienden den weg der Hervorming zien opgaan en daardoor in hunne oogen den weg des verderfs, hun geen recht op den naam van martelaars? Wie zal berekenen, hoevele levens zijn verwoest, hoevele huisgezinnen, voorheen door den band der innigste liefde verbonden, zijn uit elkaar gespat, terwijl de leden er van, door godsdiensthaat verblind, den band des bloeds vergaten? Hoevele nieuwsgezinden, die naar hunne overtuiging de waarheid hadden gevonden, hebben hunne Katholiek gebleven vrienden en verwanten wellicht gebeden, gesmeekt bij al wat hun dierbaar was, toch de leugen te vervloeken, zich te bekeeren vóór het te laat was en aldus hunne onsterfelijke ziel van het eeuwig strafgericht te redden? In welk een eindelooze onrust moeten zij niet verkeerd hebben! Ook zonder eenige vervolging ten bloede toe, zouden wij mogen spreken van Martelaren der Hervorming. Doch wij behoeven deze stelling niet verder te verdedigen, want

wij kunnen in onze Letterkunde op een boek wijzen, dat schooner en misschien ook wel juister dan breede redeneeringen, haar rechtvaardigt. Ik bedoel Mevrouw Bosboom Toussaint's „Huis van Lauernesse". Maar dat zielelijden, niet minder te tellen dan een plotselinge, gewelddadige marteldood, valt in den regel buiten het bereik van den geschiedschrijver; wij mogen echter aannemen, dat ook het Katholicisme in ons vaderland vóór het jaar 1566 zulke martelaren bij honderden telde. Doch alleen zulke, want pas na 1566 komen gevallen voor, dat Katholieken door Protestanten zijn gedood [1]). Deze slachtoffers van Gereformeerden geloofshaat zijn ook martelaren der Hervorming; zij vallen echter buiten mijn bestek.

Er zal zeker in het door mij behandelde tijdperk wel hier en daar een priester zijn gescholden of door hoogst laakbare spotternij zijn beleedigd [2]); misschien heeft ook nu en dan een wat al te ijverig gerechtsdienaar een dracht slagen opgeloopen van eene hervormingsgezinde of licht prikkelbare volksmenigte. Zulke ongepastheden waren wel hoogst onaangenaam voor hem die er in werd betrokken, doch, hoe leerzaam zij ook mogen zijn voor de kenschetsing der houding van het volk tegenover de Reformatie en hare vervolging, tot de martelaarsgeschiedenis behooren zij niet.

Wij hebben dus in dit proefschrift alleen met nieuws-

[1]) Blijkens het *Martelaars-boek* van Petrus Opmeer (Antw. 1700), dl. II, bepalen zich de Katholieke martelaren in Holland tot de jaren 1572–1578, met uitzondering van éénen, die in 1639 voor zijn geloof is gevallen.

[2]) Ik denk hierbij aan het feit, dat zich in 1544 op Overflakkee voordeed. Een schoenmaker van Oudetonge, Michiel de Marck, heeft daar den kapelaan doen halen, om een zieken hond de biecht af te nemen. Hij werd den 8sten Oct. 1544 voor 3 jaar gebannen; de spotternij had hij vermoedelijk in overleg met Maarten Jacobsz. Valck, een verloopen individu, uitgedacht. *Sententiën 's Hofs van Hollant.*

gezinden te doen, en wel met zulken, die in ons land, om hunne geloofsovertuiging zijn gedood. De Rotterdamsche predikant Petrus Hofstede gaf, in zijne te weinig bekende verhandeling „Over het klein getal der egte martelaars" [1], eene uiteenzetting van het begrip, dat naar zijn oordeel aan het woord „Martelaar" moet worden toegekend. Schrijver meent, dat „de uitwendige karakters „van het waaragtige Martelaarschap in de volgende be„schrijving liggen opgesloten: Een Martelaar des Nieuwen „Testaments is een Christen persoon, die belijdt, dat hij „de leer van Christus in alles voor waaragtig houdt, en „die derzelver waarheid met een geweldigen dood, welke „hem om deze zijne belijdenis, door anderen wordt aan„gedaan, tot den laatsten snik zijns levens bevestigt en „verzegelt" [2]. Aan „de inwendige karakters" geeft schrijver dien naam, omdat zij hun grond in dien geest hebben, die in het binnenste van den mensch huisvest en dus verborgen is. Hij geeft daarvan de volgende beschrijving: „Een Martelaar voor den Heere is een geloovige, welke „niet alleen alle de gemelde uitwendige karakters bezit, „maar ook uit een geloovig grondbeginsel, gewillig, als „God hem anders daar toe roept, den marteldood onder„gaat, en dat tot zijn eer, op de regte wijze, naer zijnen „wil" [3].

Het zou ons veel te ver voeren, indien wij de overigens lezenswaardige redeneering van Hofstede wilden volgen.

[1]) De verhandeling is te vinden in: *Bijzonderheden over de Heilige Schrift* (Rott. 1766), dl. II; zij heeft eene afzonderlijke paginatuur. Glasius (*Godgeleerd Nederland*) en de schrijvers van het *Biographisch Woordenboek der Nederlanden* hebben wel geweten, dat de verhandeling bestond, doch hebben haar waarschijnlijk niet gekend. De laatsten zijn in deze afhankelijk van den eerste.

[2]) Aangeh. verh., blz. 23.

[3]) Aangeh. verh., blz. 98.

De bepalingen, die hij geeft, voeren echter tot de schromelijkste willekeur, die in de verhandeling zelve reeds aan den dag treedt. De oorzaak daarvan is gelegen in de vooropgezette stellingen. Wie toch zal bepalen, of iemand de leer van Christus in alles voor waarachtig houdt; wie, of een mensch zich van God tot het martelaarschap geroepen acht? Hofstede ziet hierin volstrekt geen bezwaar. Laat mij één voorbeeld geven. Hij bespreekt het martelaarschap van Paulus en vergelijkt daarmede dat van Polycarpus. Natuurlijk is dat van Paulus een in alle opzichten Christelijk; doch Polycarpus is niet zoo gelukkig, Hofstede evenzeer te behagen. Paulus had van een erkend profeet de juiste voorzegging van zijn dood ontvangen, doch Polycarpus had slechts een droom gehad en naar eigen uitlegging daaruit afgeleid, dat God hem tot het martelaarschap riep, en zich daarna vrijwillig in handen zijner vervolgers gesteld. Die droom, en vooral de eigen uitlegging, behagen Hofstede niet, reden waarom hij aan den dood van Polycarpus veel minder waarde toeschrijft dan aan dien van Paulus [1]). Zulke beginselen zijn geheel onbruikbaar voor de bepaling van het martelaarschap. Toch dient men daarbij van eenige vooropgestelde omschrijving uit te gaan, wanneer men een overzicht geven wil van hen, die in tijden van vervolging gedood zijn. In de hoop van gewezen te worden op mogelijke bezwaren aan mijne bepaling verbonden, of op onvolledigheid, die haar wellicht aankleeft, zou ik een martelaar des geloofs willen noemen: Iemand, die om zijne van de overheerschende gevoelens afwijkende geloofsovertuiging, of wegens daaruit voortvloeiende woorden of daden tegen de overheerschers, wordt gedood. Getrouw aan die bepaling aarzel ik volstrekt niet Bertrand le Blas, die op Kerstdag 1555 te Doornik de

[1]) Aangeh. verh., blz. 124—127.

hostie uit de handen van den priester rukte en voor de oogen der verzamelde gemeente doorbrak en vertrapte, om welk vergrijp hij werd gedood [1]), een martelaar des geloofs te noemen. De tijden zijn voorbij, waarin zulk een niet te verdedigen of te rechtvaardigen vergrijp met toejuiching door niet-Katholieken werd begroet. De Protestant, die dat thans wilde doen, zou toonen lager te staan, dan de bedrijver van het kwaad in de zestiende eeuw stond; doch de onbewimpelde afkeuring van die daad kan, dunkt mij, gepaard gaan met erkenning van de godsdienstige drijfveer, die tot haar voerde.

Verder bespreek ik de martelaren „in Nederland" en niet die „in de Nederlanden". Plaatselijk breid ik dus het onderzoek niet buiten de tegenwoordige grenzen van ons vaderland uit, ofschoon het als zoodanig in de zestiende eeuw niet bestond. Iets willekeurigs is in deze begrenzing niet te ontkennen; doch wanneer ik de martelaren, die het tegenwoordige België in de zestiende eeuw heeft opgeleverd, mede had opgenomen, zou dezelfde willekeur zijn blijven bestaan. De Nederlanden toch, die in 1543 onder het bestuur van Karel V vereenigd werden, besloegen niet de ruimte, die thans door België en Nederland wordt ingenomen. Indien men slechts de gedurige wisseling der grenzen niet uit het oog verliest, dan is men gerechtigd, bij de beschrijving der geschiedenis van Nederland, zich te houden aan de tegenwoordige afmeting van ons vaderland. Toch zou het de moeite zeer loonen de martelaarsgeschiedenis der Zuidelijke Nederlanden (of van België) te beschrijven. Het aantal slachtoffers is er grooter geweest dan hier; daarenboven waren er onder de martelaren meer ontwikkelden en meer gegoeden; bedrieg ik mij niet, dan is ook de godsdienstige richting

[1]) Haemstede, *Historiën der vromer martelaren* (Amst. 1671), fol. 184.

daar niet altijd dezelfde geweest als hier; er waren in de Zuidelijke Nederlanden eerder Calvinisten dan in de Noordelijke, en misschien heeft de doop op belijdenis daar niet zooveel aanhangers geteld. Juist die verschilpunten zouden het onderzoek te zeer uitgebreid en het onderwerp te omvangrijk voor een proefschrift gemaakt hebben. Daar m. i. tegen de aangenomen begrenzing geen bezwaren in te brengen zijn, die niet evenzeer gelden tegen de meerdere uitbreiding, door België op te nemen, meende ik mij tot ons land te mogen bepalen.

Eindelijk nog een enkel woord over het aangenomen jaartal 1566. Waarom niet bijv. 1555 als grens bepaald en dan tot titel van het boek gesteld: De Nederlandsche martelaren onder de regeering van Karel V? Ik meen dat bij het behandelen van een geschiedkundig onderwerp die periodenverdeeling de meeste aanbeveling verdient, welke door de stof zelve wordt aangegeven. De regeering van Karel V is zeer zeker voor de geschiedenis van ons land een hoogst gewichtig tijdvak, maar voor de martelaarsgeschiedenis in Nederland niet onderscheiden van de eerste elf jaren der regeering van Philips II. Toen deze het bestuur over de Nederlanden aanvaardde, waren niet lang te voren de beide bekende plakkaten van 28 April en 25 September 1550 uitgegeven, en op raad van Granvelle bepaalde de nieuwe vorst er zich toe, al het bestaande te bekrachtigen. Bij acte van 20 Augustus 1556 werden dan ook, zonder eenige verandering, de bestaande plakkaten en ordonnantiën bevestigd; de Koning stelde niets nieuws in; hij eischte slechts onverbiddelijk strenge toepassing van het oude. De nieuwe denkbeelden op godsdienstig gebied bleven zich onder zijne regeering langzaam maar zeker verbreiden; en hoe meer nieuwsgezinden er zich in den lande bevonden, hoe heftiger de

tegenzin tegen de vervolging zich moest openbaren. De toestand begon daardoor langzamerhand te veranderen. De politieke zijde der vraagstukken maakte, dat Katholiek en Spaanschgezind, Hervormd en vrijheidlievend ongemerkt woorden werden van schier gelijke beteekenis, begrippen, die elkaar ongeveer dekten, vooral bij het volk. Bij de aanzienlijken bleef de onderscheiding van religie en politiek duidelijker in wezen. Verschillende redenen van ontevredenheid begonnen nu op te komen, persoonlijke invloeden en antipathieën onder de grooten te werken, totdat eindelijk het verzet zich ging te openbaren, eerst in het compromis der Edelen, later in de beraamde samenkomst der consistoriën en het door die vergadering aan te bieden verzoekschrift, en ongeveer gelijktijdig daarmede in de plotselinge uitbarsting van volksdrift, die zich in den maar al te bekenden beeldenstorm lucht gaf. De zending van Alva, de vestiging van den Raad der beroerten was het antwoord des Konings op deze zaken; en dat is voor de geschiedenis der martelaren in ons vaderland een hoogst gewichtig feit. Toen Alva in het land kwam, waren er meer en andere misdaden te straffen dan ketterij op godsdienstig gebied. De hoofden van hen, die zuiver en streng waren in de leer der Katholieke kerk, vielen evenzeer onder het zwaard van den scherprechter, als die van de predikanten en van de leden der verschillende consistoriën. Op staatkundig en godsdienstig gebied was de regeering beleedigd door het compromis en den beeldenstorm; zoowel staatkundige als godsdienstige misdadigers moesten derhalve worden gestraft; martelaren voor de godsdienstige en martelaren voor de staatkundige vrijheid hebben de eerste jaren na 1566 opgeleverd. Zeker zijn er na dat jaar tal van menschen gedood, wien geen andere misdaad dan godsdienstige ketterij verweten worden, doch

het zal wel altijd hoogst moeilijk blijven, uit te maken, wie der slachtoffers tot de eene, wie tot de andere partij behoorden; eene slechts oppervlakkige kennismaking met Alva's sententiën is voldoende om dit te bevestigen [1]). Intusschen is de komst van Alva, of de aanvang van het onderzoek naar de beroeringen, nog belangrijker in de staatkundige geschiedenis dan in de historie der Hervorming. Daarom heb ik mij als juist eindpunt voorgesteld het jaar 1566 en wel den 23sten Augustus, omdat op dien dag de Landvoogdes aan de nieuwsgezinden vrijheid van godsdienstoefening toestond op plaatsen, waar deze vóór dien datum reeds feitelijk had bestaan [2]). Deze zegepraal der Hervorming was kort, maar zij blijft toch niet minder wezenlijk; de toestand der nieuwsgezinden, die er op volgde, was een geheel andere dan die er aan voorafging. Daarom meen ik, dat die gebeurtenis eene periode in de geschiedenis der Hervorming, bepaaldelijk in die der Martelaren, mag sluiten.

Ik zal wel niet behoeven te verzekeren, dat er op het gebied der martelaarsgeschiedenis, ook waar het ons land betreft, nog zeer veel te onderzoeken overblijft. De studie is aantrekkelijk genoeg, en ik hoop later in de gelegenheid te zijn, het pas begonnen werk voort te zetten. Doch aan de nauwkeurige nasporing der bronnen, vooral der onuitgegevene, zijn groote bezwaren verbonden, daar deze in den regel de gebouwen, waar ze worden bewaard, niet mogen verlaten. Er is vooral ook over het aantal der slachtoffers veel gesproken en geschreven. De bijna classiek geworden cijfers van 100,000 en 50,000 noemt men zeer overdreven; die overdrijving is echter

[1]) J. Marcus, *Sententien van den Hertog van Alba* (Amst. 1735).

[2]) De stukken zijn afgedrukt bij Bor, *Oorsprongk der Nederlandsche Oorlogen* (Amst. 1679), dl. I, blz. 96v.

op hare beurt weer schromelijk overdreven. Men heeft de executiën teruggebracht tot een honderd of vier Doopsgezinden, en die allen als Munsterschen voorgesteld. Daarbij worden een paar honderd niet-doopsgezinden gevoegd, aan wie men, wegens het misdrijf van Bertrand le Blas en op grond van een paar uitspraken van Luther en Erasmus, die vermoedelijk op de Munsterschen of andere oproerige nieuwsgezinden betrekking hebben en die op de Hervormden in het algemeen worden toegepast, den naam van martelaar des geloofs met één pennestreek heeft ontzegd [1]). Doch met dergelijke redeneeringen, buiten de bronnen om, komt de zaak niet verder. „Het ware wenschelijk", aldus schreef wijlen de Rijks-archivaris Bakhuizen van den Brink, „dat „men gezet de sententieboeken van enkele steden, ge„durende dat tijdvak (der vervolging) naging om bij be„nadering uit te maken in hoeverre het beweerde getal, „dat ook mij te hoog voorkomt, de waarschijnlijkheid „overschrijdt" [2]). De sententieboeken der steden en der Hoven zijn een zeer belangrijke, ja onmisbare bron bij de studie der martelaarsgeschiedenis. Evenwel bevatten deze boeken niet altijd wat men zoekt. Zoo zocht ik bijv. te Rotterdam te vergeefs naar hetgeen van Braght verhaalt aangaande de excecutie van een aantal vrouwen, die in 1544 aldaar in een schuit onder het ijs zouden geschoven zijn [3]). Voldoende zijn dus de sententieboeken niet altijd; ze zijn ook waarschijnlijk niet overal meer te vinden, en wij moeten derhalve ook andere bescheiden raadplegen. In

[1]) Ik heb hier het oog op eene verhandeling van den Heer W. Wilde: *De Geloofsvervolging der XVIe eeuw in de Nederlanden* geplaatst in de *Studiën op Godsdienstig, Wetenschappelijk en Letterkundig gebied*, dl. XI ('s Hertogenb. 1877).

[2]) Motley, *De opkomst van de Nederlandsche Republiek* ('s Gravenh. 1859), dl. I, blz. 149, in de noot.

[3]) Van Braght, *Martelaers-spiegel* (Amst. 1685), dl. II, blz. 70.

aanmerking kunnen hiervoor komen de rekeningen van overheidspersonen, voor zooverre daarin de geconfisqueerde goederen worden verantwoord, verder beulsrekeningen, ook Raadsresolutie-boeken en Rekenboeken van steden [1]). Eindelijk zijn nog onmisbaar de brieven, die over de zaken der Reformatie en vervolging door de Regeering zijn gewisseld. Ons Rijksarchief bevat o. a. in de Memoriaalboeken van het Hof van Holland hoogst merkwaardige zaken. Over het algemeen zijn die boeken goed en leesbaar geschreven, wat het raadplegen er van niet weinig veraangenaamt. De copieën der brieven, die daarin voorkomen, worden dikwijls treffend aangevuld door de bescheiden, die te Brussel, waar de zetel der Hooge Regeering van ons land was, worden bewaard. Men vindt bijv. hier een brief, waarvan het antwoord te Brussel ligt of omgekeerd. Vele van deze en dergelijke archiefstukken zijn uitgegeven; vooral de later aan te halen werken van Cornelius bevatten veel. Doch over het algemeen bestaat er uit den tijd der beroerten heel wat meer in druk dan uit de hoogst belangrijke periode, die aan 1566 voorafgaat.

Behalve de uitgegeven Archiefstukken komen als gedrukte bronnen voor de martelaarsgeschiedenis voornamelijk de Martelaarsboeken in aanmerking. De verschillende uitgaven dier boeken met hetgeen daarover is geschreven, komen later vanzelf ter sprake. Voor zooverre onze bekende geschiedschrijvers over de historie der zestiende eeuw handelen, leveren ook zij dikwijls verspreide bijzonderheden, die wij in de Martelaarsboeken niet aantreffen.

[1]) Voor Nijmegen werden uit die boeken belangrijke zaken medegedeeld door P. C. G. Guyot, *Bijdragen tot de Geschiedenis der Doopsgezinden te Nijmegen* (Nijm. 1845).

HOOFDSTUK I.

De Hervormingsgezinden in Nederland. De Inquisiteurs. De Plakkaten.

De geschiedenis der nieuwsgezinden in ons Vaderland tot het jaar 1566 bestaat voor het grootste gedeelte in „vervolgd worden". Voor zooverre Brandt, voornamelijk uit de martelaarsboeken, van de vervolgingen en de executiën op de hoogte was, heeft hij die bij elk jaar in zijne „Historie der Reformatie" vermeld. Het is niet te ontkennen, dat die beschrijving iets kroniekachtigs heeft. Heel gemakkelijk is het zeker niet, dit te vermijden en nochtans in het verhaal de getallen der executiën gedurende meer dan veertig jaren, telkens bij ieder jaar te vermelden. Een overzicht in tabellen zou zeker waarde hebben. Daarom is het dan ook eerst mijn plan geweest, eene lijst van de namen der martelaren, die mij bekend zijn geworden, bij dit proefschrift te voegen. Doch de bezwaren, die zich bij het samenstellen daarvan voordeden, heb ik nog niet kunnen overwinnen, zoodat ik dit plan heb moeten opgeven. Volledigheid zou een hoofdvereischte

van zulke tabellen zijn, en die is in den tijd, die aan een proefschrift besteed kan worden, niet te verkrijgen, daar slechts voortdurende archiefstudie in staat is ze te geven. De wijze, waarop de nieuwsgezinden door Inquisitie en Plakkaten werden vervolgd, komt in dit Hoofdstuk ter sprake, terwijl later in Hoofdstuk V de eigenlijke rechtsvervolging zal behandeld worden.

De Hervorming, die zich in ons land het eerst als Sacramentisme vertoonde, veranderde spoedig in Anabaptisme, en hoewel daarnevens een element van Sacramentisme bleef voortbestaan, zoo waren toch de Doopsgezinden, en gedurende korten tijd de Wederdoopers, tot 1566 het sterkst onder de nieuwsgezinden vertegenwoordigd. Ook dezen werden vervolgd, heftiger misschien nog dan de Sacramentariërs; doch in de jaren 1534 tot 1536 heeft zich ook in ons land het Anabaptisme van zijne woelige zijde doen kennen. Op die beweging wensch ik de aandacht te vestigen, daar zij tot de geschiedenis der Hervormden behoort en dus in het eerste gedeelte van dit Hoofdstuk moet ter sprake komen.

Doch slaan wij eerst den toestand van het land ten tijde der anabaptistische woelingen gade. De oorlog, die gedurende eene reeks van jaren tusschen Holland en Gelderland had gewoed, was zoo goed als geëindigd bij den vrede, die tusschen Karel V en Karel van Egmond den 5^{den} October 1528 te Gorinchem gesloten werd. De Keizer was als Hertog van Brabant en Graaf van Holland tot leenheer erkend over Gelre en Zutphen, welke Hertogdommen Karel van Egmond voor zich en zijne mannelijke en vrouwelijke nakomelingen in leen zou ontvangen; bij gebrek aan wettige nazaten zou het leen aan den leenheer vervallen. Op gelijke voorwaarden werden Groningen en de Ommelanden, Koevorden en het

landschap Drenthe aan den Keizer afgestaan [1]). In 1543 eindelijk kwam Gelderland door het tractaat van Venlo geheel in het bezit van Karel V. Groningen werd in naam van Karel van Gelre door Stadhouders geregeerd. Wanbestuur en ontevredenheid waren oorzaak, dat de bewoners van dat gewest in 1536 de regeering aan den Keizer aanboden, die deze door zijn Stadhouder van Friesland, George Schenk, liet aanvaarden. Nog in dat zelfde jaar bezette die veldheer Drenthe, zoodat Karel V toen van het geheele Noorden des lands meester was. De heerschappij over Friesland had hij in 1517 voor eene som van 100.000 kronen van Karel van Egmond gekocht, en hoewel hij zich niet dadelijk als Heer had kunnen doen huldigen, had George Schenk, die in 1521 Stadhouder geworden was, dat gewest toch in 1524 tot geheele gehoorzaamheid gedwongen. Utrecht, werd in 1528 door den regeerenden bisschop Hendrik van Beijeren aan Karel V overgedragen [2]).

De Landvoogdes, die in 's Keizers naam deze landen had bestuurd en den eersten strijd tegen de opkomende Hervorming mede had gevoerd, Margareta van Oostenrijk, was den 27sten October 1530 te Mechelen overleden [3]). Zij werd opgevolgd door Maria, Koningin-weduwe van

[1]) Wagenaar, *Vaderlandsche historie* (Amst. 1791), dl. IV, blz. 499v. Een kort overzicht van den toestand des lands omstreeks het jaar 1530 vindt men bij Mees, *Historische Atlas van Noord-Nederland* (Rotterd. 1867), in de »Beschrijving der eerste kaart".

[2]) Stukken, hierop betrekking hebbende, zijn te vinden in de Nederlandsche vertaling der *Batavia Sacra* (Antw. 1715, Octavo uitg.), dl. II, blz. 564 - 586, en bij Dodt van Flensburg, *Archief enz.*, dl. I (Utr. 1838), stuk 2, blz. 17—30.

[3]) Zij regeerde dus gedurende het tijdvak, dat de Hoogleeraar de Hoop Scheffer beschrijft in zijne *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland van haar ontstaan tot* 1531 (Amst. 1873). Hetzelfde werk verscheen vroeger bij gedeelten in: *Studiën en Bijdragen op 't gebied der*

Hongarije. Den 7den October 1531 werd deze door den Keizer zelf in hare waardigheid bevestigd; toen werd tevens een uitgebreid plakkaat uitgevaardigd, dat behalve over ketterij nog over tal van regeerings-aangelegenheden bepalingen vaststelde [1]). Deze vorstin was van de Hervorming niet afkeerig; toen haar echtgenoot in 1526 in den slag bij Mohacs was gesneuveld, had Luther haar een troostbrief geschreven; Erasmus droeg haar een geschrift „de Christelijke weduwe" op; Melanchthon en andere Hervormingsgezinde mannen kende zij persoonlijk [2]); haar hofprediker, de carmelieter monnik Peter Alexander, was wegens zijne kettersche meeningen algemeen bekend, geraakte in 1543 daarom gevangen en heeft zijn leven ongetwijfeld aan zijne ontvluchting te danken gehad; hij is een bekend hervormd prediker geweest [3]). Voor den Keizer, die bij hare installatie den 7den October 1531 voor de Statenvergadering te Brussel had verklaard „dat „indien hij vader, moeder, zuster, broeder of ander vriend „had die Luthersch waren, zij zijne vijanden zouden zijn „en hij hun dat ook zou toonen" [4]), landvoogdes te zijn

Historische Theologie en wel in dl. I, blz. 1—142, blz. 169—257, blz. 413—576, en in dl. II, blz. 129—360. Behalve dat werk zie men over Margareta ook nog Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* (Brux. 1858), tome IV, p. 341—400.

[1]) Het stuk is in zijn geheel opgenomen in het *Eerste Memoriaalboek* van Mr. Johan de Jonge, griffier van het Hof van Holland, fol. 71v, (Rijksarchief). Aldaar komt ook een brief voor, bij die gelegenheid door den Keizer aan den Stadhouder en den Raad van Holland geschreven, handelende over de ketterijen, fol. 87.

[2]) Merle d'Aubigné, *Histoire de la Réformation* (Genève 1847), tome IV, p. 223—296; Juste, *Vie de Marie de Hongrie* (Brux. 1855), p. 12 s. en Henne, o. c. tome V, p. 107—161, vooral p. 152—161.

[3]) Zie de stukken van zijn proces uitgegeven door Campan, *Mémoires de Francesco de Enzinas* (Brux. 1862), tome II, p. 518—528. Over Peter Alexander zie men nog Dr. van Langeraad, *Guido de Bray* (Zierikz. 1884), blz. 113 noot 1.

[4]) v. d. Goes, *Register*, dl. I, blz. 328.

en toch tevens gunstig gezind voor de Hervorming, ja een goed eind op weg om de kerk te verlaten, dat was niet wel vereenigbaar. Toen zij dus de waardigheid, haar door haren broeder opgedragen, aanvaardde, moet zij tevens hebben besloten, hare overtuiging in het godsdienstige, hoe die toen ook moge geweest zijn, te schikken naar de behoeften van 's Keizers politiek. Zij was eene vrouw van te helder doorzicht, om niet dadelijk te zien, dat „hinken op twee gedachten" niet mogelijk was. De gemakkelijkheid, waarmede zij van begunstiging der Hervorming tot vervolging schijnt te zijn overgegaan, wettigt de onderstelling, dat hare sympathie meer naar het Humanisme dan wel naar het godsdienstige element der Reformatie neigde. Met haar zuiver verstandelijk karakter, dat alle gemoedelijkheid miste en niet van hardvochtigheid is vrij te pleiten, strookt deze zienswijze ook meer. Die hardvochtigheid verloochende zich bij de vervolging der nieuwsgezinden niet. In het voorjaar van 1535 waren in den Haag eenige herdoopten gevangen; het Hof aarzelde echter, over hen het doodvonnis uit te spreken. Twee van hen waren nog zeer jong, Arent Jacobsz. en Gerrit Claesz. van Monnikendam; beiden telden ongeveer achttien jaren. Zij betoonden over hun herdoop berouw en waren reeds weder te biecht en ten sacrament gegaan. Eene vrouw uit den Briel had zich op aansporen van haar man laten herdoopen, doch betoonde ook leedwezen daarover, terwijl eindelijk de weduwe van Jan Damasz. van Monnikendam [1]), die ook herdoopt was, binnen kort moeder moest worden. Het Hof verzocht nu aan de Koningin voorlichting in deze zaak. Wat de beide jonge mannen betreft, was haar

[1]) Jan Damasz. was 10 April 1535 in den Haag onthoofd. *Sent. 's Hofs van Hollant.*

antwoord, „dat zij oud genoeg waren, de plakkaten kenden „en bovendien dikwijls executiën hadden kunnen zien; „dat zij derhalve op genade geen aanspraak konden „maken". De vrouwen moesten ook geëxecuteerd worden; bij de weduwe van Jan Damasz. echter moest hiermede tot na hare bevalling worden gewacht [1]).

Het kan ons niet verwonderen, dat de Regeering in ons vaderland op hare hoede was in de jaren 1533—1536. Van elders kwamen berichten van oproerige secten, die een tweeden doop wilden invoeren en de geheele maatschappij ten onderste boven keeren. Reeds in 1524 en 1525 waren in Zwitserland te Zürich woelingen begonnen; in Duitschland was de z. g. Boerenkrijg ongeveer op denzelfden tijd uitgebarsten [2]). Geen wonder, dat ook hier te lande, waar de Hervorming zoo gereeden ingang vond, bij de Regeering vrees voor ongeregeldheden bestond. Zoo heel spoedig echter vertoonden zich nog geen oproerige verschijnselen, zelfs geen voorbeelden van herdoop.

Den 20sten Maart 1531 werd voor het eerst een herdoopte gedood; hij heette Sicke Frericx, had in het laatst van het vorig jaar te Emden den doop ontvangen, en moest dat misdrijf op het schavot te Leeuwarden boeten [3]). Langzaam en een tijd lang zonder de aandacht

[1]) De artikelen, die de Procureur Generaal aan de Koningin had voorgesteld, met de apostillen van deze laatste, zijn opgenomen in het *Tweede Memoriaalboek* van Jan de Jonge fol. 4—6 (Rijksarchief). Het stuk is gedateerd 4 Mei 1535.

[2]) Deze krijg is meer bekend dan de Zwitsersche woelingen; alle werken, die de geschiedenis der Kerk en Hervorming beschrijven, handelen er over. Zie ook A. Maury, *Le socialisme au XVIe siècle (Revue des deux mondes* 1872, livr. 15 Juillet et 1, 15 Sept.)

[3]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 490. Ook elders kwamen in dat jaar executiën van herdoopten voor, zie t. a. p. blz. 622v. Aangaande de

der overheid te trekken schijnen zich de gevoelens der oude Doopsgezinden verbreid te hebben, evenals de sacramentistische meeningen sedert 1525. Doch reeds drie jaren later was de toestand anders. Den 4den November 1533 had het Hof van Holland zwarigheid gemaakt, twee herdoopte vrouwen uit Alkmaar afkomstig, in het openbaar te executeeren en aan de Koningin verlof gevraagd het doodvonnis in het geheim te mogen voltrekken. De ondervinding, aldus berichtte het Hof, had geleerd, dat de openbare executiën de uitroeiing der secten tegenhielden, in plaats van bevorderden; „immers in de plaats van één „die gedood wordt rijzen anderen meer en meer besmet „zijnde, die gesterkt worden door den moed van de „geëxecuteerden" [1]). Beter dan lange betoogen getuigt zulk een schrijven voor de algemeene verbreiding der kettersche gevoelens.

Jan Volkertsz. Trypmaker, de volgeling van Melchior Hofmann, had zich in 1530 te Amsterdam neergezet en aldaar gedurende geruimen tijd ongehinderd de leer en de profetieën van Hofmann verkondigd. In den loop van 1531 hield ook deze laatste zich eenigen tijd te Amsterdam op, doch in November van dat jaar werd er onderzoek naar de ketterijen gedaan. Volkertsz., die zich zelf aanmeldde, geraakte met negen andere mannen in hechtenis. Allen werden naar den Haag vervoerd, om voor

overlevering, dat Jan Walen c. s. zou gedood zijn wegens herdoop in 1527, te vinden o. a. bij Brandt, *Historie der Reformatie* (Amst. 1677), dl. I, blz. 102, zie men de Hoop Scheffer, a. w. blz. 567v.

[1]) Brief van de Koningin aan het Hof van 9 Nov. 1533. *Eerste Memoraalboek* van Jan de Jonge, fol. 202 verso (Rijksarchief). Den 5den Februari 1534 meldde Gerard van Assendelft aan Hoochstraten, dat de executie der vrouwen in het geheim geschied was (Brief op het Rijksarchief te Brussel). Wat ik vermeld uit papieren, die te Brussel bewaard worden, is mij bekend uit de aanteekeningen van den Hoogleeraar J. G. de Hoop Scheffer te Amsterdam.

het Hof terecht te staan; den 5den December daaraanvolgende zijn ze allen met het zwaard gedood. Hunne hoofden werden, in een harington gekuipt, naar Amsterdam opgezonden en op de Volewijk ten toon gesteld [1]). Hoewel de nasporingen, die gedaan werden, slechts tot de ontdekking van nog één lid der secte leidden, waren de volgelingen van Hofmann nu toch van een voorganger verstoken, daar hij zelf zich naar Straatsburg had begeven. Zij bleven hem echter getrouw; de doop werd op zijn bevel gedurende twee jaren geschorst. Hofmann, die gevangen genomen was in Mei 1533, heette eene openbaring te hebben ontvangen dat hij een half jaar in den kerker zou moeten door brengen en daarna het Messiasrijk stichten zou. Ten hoogste gespannen waren nu de verwachtingen; tegen het einde van 1533 of het begin van 1534 zou Melchior Hofmann worden bevrijd, de doop moest daarna weder bediend worden en het Godsrijk op aarde zou dan een aanvang nemen. Friesland, dat van uit Emden en andere Oostfriesche gemeenten geestelijk voedsel verkreeg, en Amsterdam met het land

[1]) Deze laatste bijzonderheid is ontleend aan de *Nieuwe Maren* van Joost Buyck, een geschrift, dat een der schrijvers van de *Bijvoegsels en Aanmerkingen* op de *Vaderlandsche Historie* van Wagenaar gekend heeft, zie *Aanm.* op dl. V, blz. 33. Er schijnen verschillende kopieën, met eenigszins van elkaar afwijkende redactiën, van te bestaan. De Bibliotheek te Gent bezit eene kopie afkomstig uit de Bibliotheek van Meulman, zie v. d. Wulp, *Catalogus Meulman* (Amst. 1866), No. 24. In dat afschrift staat aangeteekend, dat »van deze nieuwe Maren een »afschrift berust op de Charterkamer der stad Amsterdam en een ander »bij den Heer G. de Graef van Polsbroeck". Dr. P. Scheltema gaf het geschrift uit in: *Aemstel's Oudheid*, dl. II (Amst. 1856), blz. 55—75. Eindelijk bestaat er nog eene kopie van in een zwaren geschreven foliant, die op het Doopsgezind Archief te Amsterdam wordt bewaard. (Zie [de Hoop Scheffer] *Inventaris*). In dat boek beslaan de *Nieuwe Maren*, fol. 8—fol. 19. Alleen die copie heeft de in den tekst medegedeelde bijzonderheid.

om die stad gelegen, waar de volgelingen van Trypmaker en Hofmann gearbeid hadden en nog steeds verblijf hielden, waren in ons land de brandpunten der opwinding.

Ondertusschen had de Hervorming in het sticht van Munster, bepaaldelijk in die stad zelf, eene gewichtige verandering ondergaan. Den 14^{den} Februari 1533 was tusschen de Evangelischen en de Katholieken een vrede gesloten, doch sedert dien tijd was in het kamp der Hervormden eene scheiding ontstaan, die in den loop van 1533 steeds grooter werd. De Anabaptisten, in den aanvang nog niet het platte sensualisme van later dagen vertegenwoordigende, verkregen zóó grooten aanhang, dat de stadsraad, toen geheel uit hervormingsgezinden bestaande, zich reeds in het begin van November genoodzaakt zag met hen in overleg te treden. Het aandeel, dat Nederlanders in deze Munstersche zaken hadden, was vrij aanzienlijk. Roll, een Limburger van geboorte, die te Haarlem en te IJselstein had verblijf gehouden, behoorde tot de hoofden. Zoowel zijn naam als die van Rothman had in de Nederlanden een goeden klank, en talrijk waren reeds vóór 1534 de Anabaptisten, die van hier naar Munster trokken, te meer daar Hofmann's leer, die hier te lande zeer veel aanhangers telde, ook daar ingang begon te vinden. Zoo liep het jaar 1533 ten einde; Hofmann bleef echter te Straatsburg gevangen; de voorspelling, die aangaande zijne bevrijding gedaan was, bleek valsch geweest te zijn. Doch reeds vóór het begin van 1534 klonk door de Nederlanden de blijde mare, dat een nieuwe profeet te Haarlem was opgestaan. Jan Matthijsz. had zich, door goddelijke openbaring daartoe geroepen, als zoodanig opgeworpen, en begon zijne zinnelijke prediking door het uitzenden van apostelen te verbreiden. Aanvankelijk twijfelden velen, doch spoedig vond

zijne leer ingang. De tijd was daartoe zoo gunstig mogelijk; geestelijke overspanning heerschte overal en Jan Matthijsz. trad op met eene prediking, die hem dadelijk de toejuiching verzekerde van al het volk, dat niets te verliezen, alles te winnen had. De door hem uitgezonden apostelen doopten overal waar zij kwamen, en de door hen gedoopten zetten het werk op hunne beurt voort. Ook te Munster kwamen gezanten aan, eerst twee in het begin van Januari 1534, daarna den 13^{den} van die maand wederom twee, onder welke de bekende Jan van Leiden. Het was met den geest van Hofmann gedaan, zoowel hier als elders waar de revolutionaire doopers kwamen.

De prediking van den God der liefde had plaats gemaakt voor den strijd van den God der wraak; de heerschappij des Nieuwen Testaments was verdrongen en een koning van Israël, geïnspireerd door een God die krijg voert en verdelgt, ging zijne heerschappij in het Westen oprichten. Van uit de Nederlanden was Munster in rep en roer gezet, thans werd van uit Munster wederkeerig Nederland bewerkt. De profeet had zich ook naar het nieuw Jeruzalem begeven en zond nu van daar uit zijne gezanten en geschriften. Het valt buiten ons bestek, den loop der Munstersche aangelegenheden verder te volgen; de nauwe samenhang der geschiedenis van ons land met die gebeurtenissen maakte het echter noodzakelijk er op te wijzen [1]).

[1]) Liever dan het korte overzicht met aanhalingen en verwijzingen te vullen, noem ik hier de literatuur, waaruit het is geput. Over de Reformatie te Munster tot het verdrag van Februari 1533 handelt Cornelius, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs* (Erstes Buch, Leipz. 1855); over de Wederdoopers, Cornelius, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs* (Zweites Buch, Leipz. 1860), Keller, *Geschichte der Wiedertäufer und ihres Reichs zu Münster* (Münst. 1880); over Rothmann, Sepp, *Geschiedkundige Nasporingen*, dl. I (Leid. 1872), blz. 55—157; over Roll,

Spoedig werd nu in deze gewesten de trek naar Munster algemeen. Doopers liepen het land af en wekten ook zeker, voor zooverre het nog noodig was, ter algemeene deelneming aan den tocht op [1]). De woelige menigte was zóó groot, dat den 21sten Maart te Amsterdam tien of twaalf schepen op het punt stonden van te vertrekken. Vrouwen en kinderen waren ook in grooten getale onder hen, die gingen naar het land, dat God hun wijzen zou [2]). De tocht werd verhinderd, doch den volgenden dag openbaarde de geestelijke waanzin zich op andere wijze. Vijf mannen liepen met bloote zwaarden, schreeuwende door Amsterdam's straten; zij kwetsten echter niemand. Enkele dagen later moesten zij hunne daad te Haarlem met den dood boeten [3]).

Sepp, *Geschiedkundige Nasporingen*, dl. II (Leid. 1873), blz. 1—8, vooral Sepp, *Kerkhistorische Studiën* (Leid. 1885), blz. 1—90; over Melchior Hofmann, de door Teijlers Godgeleerd Genootschap bekroonde en uitgegeven monographieën van W. I. Leendertz (Haarl. 1883) en van F. O. Zur Linden (Haarl. 1885); over de Wederdoopers in de Nederlanden, Cornelius, *Die Niederländischen Wiedertäufer während der Belagerung Münsters* 1534 *bis* 1535, in: *Abhandlungen der Historischen Classe der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften*, Bd. XI, Abth. 2 (München 1869), S. 49—111.

[1]) Dit blijkt uit een brief van 5 Februari 1535, voorkomende in het *Eerste Memoriaal* van Jan de Jonghe, fol. 256 (Rijksarchief). Dat het een jaar vroeger ook al zoo was blijkt uit het feit, dat van 10 Februari tot 10 April 1534 alleen door het Hof van Holland 13 leeraars ter dood veroordeeld zijn, *Sententien 's Hofs van Hollant.*

[2]) Joost Buyck, *Nieuwe Maren* in Scheltema's *Aemstel's Oudheid*, dl. II, blz. 58.

[3]) Scheltema, a. w., blz. 58. Over deze zaken handelt ook Lambertus Hortensius, *Oproeren der Wederdoperen* (Amst. 1660). Zie over dit boek en de vertaling er van Mr. G. Mees, *Lambertus Hortensius van Montfoort als geschiedschrijver* (Utr. 1836), blz. 44—49. Van de eerste uitgave der vertaling, die Mees niet gezien heeft, bezit de Bibliotheek der Maatschappij van Ned. Letterkunde een exemplaar. Wagenaar, die aan Hortensius zijne berichten ontleende, laat de vijf mannen met de zwaarden *naakt* door de stad loopen. Blijkbaar verwart hij de zaak met

Niet alleen te Amsterdam werden de Wederdoopers verhinderd het land te verlaten; in Overijsel werden een en twintig schepen aangehouden, die ongeveer drie duizend menschen bevatten. „Het is onmogelijk", aldus schreef het Hof van Holland den 12^{den} April 1534 aan de Landvoogdes, „allen naar de plakkaten te straffen; het land „zou ontvolkt worden. Uit Haarlem zijn zes of zeven „schepen vertrokken; uit Monnikendam een veel grooter „aantal, men spreekt zelfs van twee en dertig. Te Amster„dam zijn wel honderd vijftig herdoopers aangekomen, „die naar Benscop trokken. De gevangenissen zijn overal „gevuld; indien men tegen allen procedeeren wil, moet „de gewone rechtspleging stilstaan" [1]). Velen werden gedood, doch natuurlijk een nog veel grooter aantal begenadigd. Zij hadden dan ook niet veel kwaad gedaan; niet eens allen waren herdoopt en de meesten wisten zelf niet goed, wat ze wilden. Velen waren misschien op een dwaalspoor gebracht, of gouden bergen waren hun voorgespiegeld. Zekere Maarten Pietersz., die eerst herdoopt werd, toen hij op weg naar Munster was, verklaarde in zijn verhoor den 16^{den} December 1534 te Rotterdam, dat hem gezegd was, „dat hij onderhouden zoude worden" [2]). Uit Munster waren berichten gekomen van rijkdom en overvloed; „de armsten, die bij ons zijn", zoo schreef men van daar, „gaan zoo kostelijk gekleed als de voornaamsten" [3]). Voor zulke berichten bezweken natuurlijk

het feit, dat in Februari 1535 plaats had. Noch Hortensius, noch Joost Buijck geven aanleiding om dit te verhalen. Zie Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, dl. V, blz. 75.

[1]) Brief op het Brusselsch Rijksarchief.

[2]) *Sententieboek* van Rotterdam. De man werd den 29sten December gedood.

[3]) Keller, *Geschichte der Wiedertäufer*, S. 147.

nog zij, die door de godsdienstige dweperij niet waren medegesleept. [1]).

Doch er waren ook oproerige, echt Munstersgezinde elementen hier te lande. Men vergete niet dat, vooral in de eerste tijden van het beleg der „stad Gods", de gemeenschap met de buitenwereld bijna ongehinderd kon plaats hebben, en ook voortdurend plaats had; zelfs nog den 24sten December 1534 werden afgezanten met duizend exemplaren van een boek, waarin de naderende wrake Gods werd aangekondigd, naar ons land gezonden [2]). De waakzaamheid der regeering werd verdubbeld en op alle verschijnselen van verdachten aard acht gegeven. Den Stadhouder van Holland werd bevel gegeven, om met honderd of tweehonderd soldaten Kennemerland, Noord-Holland, Waterland en andere kwartieren te onderzoeken [3]). Toen het uitlekte, dat de Wederdoopers op Amsterdam een aanslag wilden doen, trok de Stadhouder er heen en het gerucht kostte in de week van 8 tot 16 Mei 1534 aan elf menschen het leven [4]). Doch dit bracht de gemoederen niet tot de gewenschte kalmte. Toen Hoochstraten in het najaar weder te Amsterdam kwam, om

[1]) . . . . . „gemerct, dat alle die arme luyden, overmits slappicheyt van neeringe, zeer geneycht zijn met den rijcken te deelen". Brief van het Hof van Holland aan de koningin, geschreven 4 Februari 1535 (Brusselsch Rijksarchief). De nood der tijden verhoogde dus de kracht van het verleidelijke argument.

[2]) Cornelius, *Die Niederländischen Wiedertäufer,* S. 65 (der boven aangehaalde *Abhandlungen).*

[3]) Brief van 16 April 1534. *Eerste Memoriaal* van Jan de Jonghe, fol. 221 (Rijksarchief).

[4]) Brandt, *Historie der Reformatie* (Amst. 1677), dl. I, blz. 116. Er is overigens van het al of niet bestaan van dit plan niets bekend. Joost Buyck vermeldt, dat brieven uit Friesland, den 29sten April te Amsterdam ontvangen, het bericht overbrachten. Den 18den Mei vertrok Hoochstraten weer uit de stad en ging naar Monnikendam. Zie Scheltema, a. w. dl. II, blz. 60.

de Regeering te onderhouden over hare slappe vervolging [1]), verwekte zijne verschijning groote onrust en alleen de flinke en moedige houding van den schepen Joost Buyck schijnt heftige tooneelen voorkomen te hebben. De Stadhouder vond het hierop geraden, Amsterdam te verlaten [2]).

Vóórdat het jaar 1534 ten einde was, kwamen wederom nieuwe afgezanten uit Munster in ons land; onder hen Jan van Geelen, die nog in hetzelfde jaar te Amsterdam verscheen. Het schijnt onzeker te zijn of hij de hand heeft gehad in den aanslag, die den 23sten Januari op Leiden werd beproefd; het is niet onmogelijk, hoewel hij altijd meer het oog op Amsterdam gevestigd had. De poging om Leiden te bemachtigen werd slechts door een klein aantal Wederdoopers gewaagd; zij hoopten op den steun van het volk [3]). De Magistraat, vooraf gewaarschuwd, deed het plan mislukken, dat weder aan twintig personen het leven kostte.

Den 11den Februari daaraanvolgende, 's morgens zeer vroeg, had te Amsterdam het bekende tooneel der naaktloopers plaats. Bij Brandt [4]) worden de stadswillekeuren aangehaald en daaruit wordt gemeld, dat het aantal naaktloopers ongeveer vijftig zou geweest zijn. Wij handelen voorzichtig als wij het aantal niet te groot stellen, daar èn Joost Buyck [5]) èn Hortensius [6]) èn van Assendelft in

[1]) Het antwoord op de artikelen, welke bij die gelegenheid aan den Raad der stad werden voorgelegd, is te vinden bij Cornelius, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs* (Zweites Buch, Leipz. 1860), S. 397—403.

[2]) Scheltema, a. w. dl. II, blz. 61—63.

[3]) Scheltema, a. w. dl. II, blz. 65. Brandt verhaalt, dat hun aantal tusschen 30 en 40 man bedroeg (a. w. dl. I, blz. 117).

[4]) Brandt, a. w. dl. I, blz. 118 en daaruit bij Wagenaar, a. w. dl. V, blz. 90.

[5]) Scheltema, a. w. dl. II, blz. 65—68.

[6]) Hortensius a. w. blz. 104—109.

een brief aan Hoochstraten over deze zaak, [1]) hetzelfde getal noemen, nl. zeven mannen en vijf vrouwen.

Ondertusschen kwamen de plannen, om ook in ons land steden te bemachtigen, door verschil van meening, niet veel verder. Jan van Geelen schijnt het met Jakob van Kampen, die reeds omtrent Augustus 1534 door den koning van Sion als bisschop naar Amsterdam gezonden was, niet eens te hebben kunnen worden [2]). Ook op Deventer had men het oog, doch van dat plan is mede niet veel terechtgekomen. Jan van Geelen begaf zich, misschien wel, omdat hij voorloopig te Amsterdam niet veel kon uitrichten, naar Friesland; daar gelukte het hem beter, eene zeer ernstige beweging op touw te zetten. Een formeele opstand werd er in het leven geroepen. Met een aanzienlijk aantal Anabaptisten trok hij Friesland door en bemachtigde den 30sten Maart het klooster Bloemkamp. George Schenck, de Stadhouder, achtte het gevaar niet gering, en met eene sterke troepenmacht heeft deze uitstekende veldoverste de beweging spoedig ten onder gebracht [3]). Op den 7^{den} April werd het klooster bestormd door de troepen van den Frieschen stadhouder; tien dagen later werden te Leeuwarden de laatste doodvon-

[1]) Bij Cornelius a. a. O. S. 67 f. (der aangehaalde *Abhandlungen*). Cornelius schrijft: »Geradezu rathlos stehe ich jetzt vor der seltsamen Geschichte von den Nacktläufern zu Amsterdam." Het verdient opmerking, dat Jan van Leiden, na den dood van Jan Matthijsz., ook naakt door Munster's straten rondliep. Dit geschiedde ongeveer half Mei 1534, Hortensius, a. w. blz. 49.

[2]) Vgl. Cornelius a. a. O. S. 64. De bekentenis van Jakob van Kampen is aldaar (S. 96—103) te vinden. Hij schijnt niet zoo spoedig voor den gewapenden opstand gewonnen te zijn, als van Geelen wel wenschte; het is zelfs de vraag, of hij er aan heeft deelgenomen.

[3]) Behalve de reeds gebezigde literatuur, waarin men dit feit ook vermeld vindt, zie men nog Reitsma, *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming .... in Friesland* (Leeuw. 1876), blz. 46—51. Over het aantal geëxecuteerden na dit oproer, aldaar blz. 50 noot.

nissen aan de oproerlingen voltrokken. Behalve het groot aantal menschen, dat sneuvelde bij den aanval en de verdediging van het klooster, kostte dit oproer aan ongeveer zestig menschen, die door beulshanden te Leeuwarden in ééne week stierven, het leven. Men maakte korte metten. Of het niet noodig was?

Jan van Geelen ontkwam; hij was een van de weinigen wien dit gelukte. Amsterdam, dat hem altijd eene tweede stad Gods had geschenen, werd nu weer zijne verblijfplaats.

Hij knoopte er vriendschappelijke betrekkingen aan met zekeren Hendrik Goedbeleid, die waarschijnlijk een avontuurlijk man van groote persoonlijke dapperheid en lichaamskracht is geweest. Met dezen was van Geelen het spoedig eens over zijn stoutmoedig plan. De 10de Mei werd vastgesteld als de dag, waarop de overrompeling der stad moest plaats hebben. Aan allen, die aan het Gode gevallige werk wilden medehelpen, werd een gouden penning gegeven. Het schijnt dus, dat men nog over eenig geld beschikken kon; van Geelen had, toen hij in 1534 Munster verliet, veel geld bezeten. Met te meer vrijmoedigheid kon hij zijne plannen maken, daar hij althans eenigen tijd geen vrees voor de justitie behoefde te koesteren. Hij had zich namelijk op raad van Goedbeleid naar Brussel begeven, en daar van de Regeering weten gedaan te krijgen, dat hij werd begenadigd. Deze bijzonderheid is kenmerkend voor den grenzeloozen overmoed der beide mannen. De oploop dien zij verwekten is te bekend, dan dat het verhaal hier nog zou kunnen verwacht worden.

Wellicht zal men meenen, dat het woord „oploop" veel te weinig krachtig is ter aanduiding van het gebeurde. Toch koos ik het met opzet, want ik geloof niet, dat de zaak veel meer is geweest. De aanslag is mislukt, en heeft zich bepaald tot een nachtelijk rumoer, waarbij een,

althans in ons oog, aanzienlijk getal dooden gevallen is [1]); doch dat was in die dagen zoo erg niet. De regeering, die reeds bijna een geheel jaar lang een aanval van den kant der Wederdoopers verwachtte, heeft zooveel schutters mogelijk in het geweer gebracht en daardoor is zeker het gelukken van den aanslag voor een goed deel verhinderd, maar het rumoer en de drukte stellig vermeerderd; ook schijnt de regeling van den kant der Anabaptisten gebrekkig te zijn geweest. Het oproer in Friesland had een veel ernstiger karakter, doch te Amsterdam heeft het, naar mijne overtuiging, niet veel te beteekenen gehad. Het is mijn toeleg niet geweest, Jan van Geelen en zijne medestanders vrij te pleiten van bedoelingen, die zij zeer zeker gekoesterd hebben; doch ik meen aldus den indruk te hebben weergegeven, dien de lezing der berichten van Hortensius en Joost Buyck en van de Amsterdamsche sententiën op mij heeft gemaakt. Ten bewijze moge de volgende aanhaling dienen: „Nadat de toegangen tot den „Dam waren afgezet heeft Goedbeleid, ziende dat alle „wegen naar de markt bezet waren en de burgers zich „stil hielden, Hans van Geelen aangesproken zeggende: „Dit is wat ik altijd heb gevreesd, dat deze aanslag met „zoo weinig volk ons in het verderf zou brengen; wat „blijft nu anders over dan dapper vechtende te sterven?

[1]) Van de Wederdoopers sneuvelden er 28, van de burgers 20. Hortensius, a. w. blz. 132. Wanneer men hierbij in aanmerking neemt, dat de vechtpartij binnen zeer enge plaatselijke grenzen heeft plaats gehad, dat omtrent 25 Wederdoopers in het stadhuis vluchtten en toen door de burgers werden belegerd en beschoten en dat er daar nog 12 levend gepakt werden, dan zal men toch niet kunnen volhouden, dat die cijfers zoo buitengemeen hoog zijn. De namen der gedoode burgers zijn te vinden bij le Long, *Historische Beschrijvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam* (Amst. 1729), blz. 482. Er komen daar echter 19 namen voor. Op blz. 516 meldt le Long, dat ter herinnering aan de overwinning op de Wederdoopers jaarlijks een processie werd gehouden.

„Hierop antwoordde de ander: De zaak zal zoo niet „afloopen; morgen vóór tien uur zijn wij meester van de „stad en dat zonder bloedstorting aan onzen kant, als „wij den profeet willen gelooven. Terwijl nu de burgers „zich stil hielden, hebben de anderen den nacht door„gebracht met Davids psalmen te zingen. En van dezen „aanslag acht men de voorstellers niet over de veertig „sterk geweest te zijn" [1]). De berichten van Joost Buyck stemmen hiermede overeen, terwijl uit het in Bijlage I afgedrukte vonnis ook zijdelings blijkt, dat 's nachts alleen de bezetting, niet de eigenlijke vechtpartij heeft plaats gehad; deze begon eerst 's morgens om vijf uur. Dit schijnt in strijd met hetgeen le Long mededeelt, dat nl. de burgers des avonds om elf uur zijn gedood. Zie ik wel, dan heeft men zich de zaak aldus voor te stellen: de Wederdoopers beginnen des avonds en vermoorden een aantal burgers; wegens de duisternis worden alleen de toegangen tot de Markt afgezet, zoodat versterking der oproerlingen niet mogelijk is en tegen den morgen doen de burgers den aanval. Het getal dooden schijnt bij dien aanval aan den kant der burgers niet noemenswaard te zijn geweest, daar de meesten 's avonds gedood waren, hetgeen ook weer bewijst, dat het aantal oproerlingen niet groot was. Eene aanteekening, gevoegd na de „Nieuwe Maren" van Joost Buyck, vermeldt dat vóór, tijdens en na den afloop honderd zestien mannen en vijf en twintig vrouwen zijn geslagen en geëxecuteerd [2]). Behalve Jakob van Kampen, die, zoo-

[1]) Hortensius a. w. blz. 128.

[2]) Deze aanteekening wordt medegedeeld in de *Bijvoegsels en Aanm.* op de *Vad. Hist.* van Wagenaar, dl. V, blz. 33. Zeer waarschijnlijk worden hier ook de executiën, die op den beraamden aanslag van 1534 zijn gevolgd, medegerekend; anders zijn die getallen met de andere berichten van Buyck niet overeen te brengen.

al niet geheel onschuldig aan dezen opstand, dan toch daaraan geen groot aandeel gehad heeft, zijn elf mannen op wreedaardige wijze gedood [1].

Hoewel na de onderdrukking van de Amsterdamsche woelingen, de grootste kracht der Wederdoopers gebroken schijnt te zijn, hebben nog weleens hier en daar kleine ongeregeldheden plaats gehad. Er was niet veel noodig, om eene oproerige beweging te doen ontstaan en, dit dient tevens in aanmerking genomen te worden, er was niet veel buitengewone beweging noodig in die dagen, of een officier was met eene bende soldaten op de plaats des onheils aanwezig. In Maart 1536 had een kleine oploop plaats aan de Poeldijk, een gehucht tusschen Monster en Wateringen in het Westland. Iets dergelijks was twee jaren te voren te Hazerswoude geschied. Beide malen werden de schuldigen gestraft. Tusschen 26 Maart en 28 April 1534 stonden voor het Hof van Holland vier en twintig ingezetenen van Hazerswoude terecht, waarvan zes werden ter dood veroordeeld [2]; terwijl tusschen 14 en 18 Maart 1536 door hetzelfde Hof dertien menschen wegens den Poeldijkschen oploop werden gedood. In Groningen hadden in Januari of Februari 1535 in het dorpje 't Zant eenige ongeregeldheden plaats, die

[1]) Joost Buyck, *Nieuwe Maren* (Scheltema a. w. dl. II, blz. 72). In het vonnis van Jacob van Kampen (afgedrukt bij Cornelius a. a. O.) wordt van aandeel aan het oproer niet gerept. Hij werd ook pas 10 Juli gedood; toen waren de meeste executiën van het oproer reeds afgeloopen; daar zijn eerste verhoor echter op 17 Mei plaats had, is hij wel bij dezelfde gelegenheid gevangen genomen (zie Cornelius, a. a. O. S. 96—103). Het Hof van Holland had den gevangene opgeëischt, doch de stadsraad had daarop het verzoek tot het Hof gericht, zelf van Kampen te mogen vonnissen, daar de gemeente het der Regeering ten kwade zou duiden, indien zij den gevangene uit hare handen gaf. Brief van 6 Juni 1535 (Brusselsch Rijksarchief).

[2]) De Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming*, blz. 551.

voor het grootste deel vanzelf schijnen te zijn geëindigd [1]). Over het algemeen echter was de rust hersteld en hielden ook zij, die in 1534 en 1535 tot de rondtrekkenden behoord hadden, zich kalm [2]).

Met tal van moeilijkheden hadden echter de ambtenaren der Justitie te kampen, wanneer zij in de verschillende kwartieren onderzoek naar de ketterij moesten doen. Hier weigerde de plaatselijke rechter op grond van privilegiën hen toe te laten, elders werden zij door een paar brutalen uit de bevolking gescholden of bedreigd. Het zou ons te ver voeren, wanneer wij in dit inleidende hoofdstuk al die bewijzen van oppositie tegen de vervolging wilden nagaan [3]). Zij zijn echter van belang ter kenschetsing van de verhouding, waarin het volk in die dagen tot de Reformatie stond.

Bij sommige executiën hadden oploopen, ja vaak heftige en voor de fungeerende justitie-ambtenaren gevaarlijke tooneelen plaats. Ten slotte ook hiervan nog een enkel voorbeeld. In November van het jaar 1544 waren in Twente twee vrouwen van aanzienlijke familie gevangen genomen. Zij behoorden tot de secte van David Jorisz. Maria van Beckum was ongehuwd, zij schijnt verblijf gehouden te hebben bij haren broeder Johan van Beckum, wiens vrouw Ursula eene geloofsgenoote van haar was.

[1]) Een verhaal hiervan is te vinden achter Hortensius, a. w. (Amst. 1660), *Oproer in Groeningerlandt* (afzonderlijk gepagineerd, blz. 1—11).

[2]) Ik meen dit te mogen afleiden uit het feit, dat in vonnissen, later (bijv. in 1540) gewezen, als grond van beschuldiging voorkomt het trekken naar Geelmuiden in 1534, doch niet latere ongeregeldheden. Zie verschillende *sent. 's Hofs van Holland* van 1540. In Groningen schijnt men in 1544 nog een aanval van de Wederdoopers gevreesd te hebben. Brief van Maria van 29 Aug. 1544 aan die stad (Brusselsch Rijksarchief).

[3]) De Sententieboeken van het Hof van Holland leveren vele bijzonderheden op.

Nog vóórdat de voltrekking van het doodvonnis had plaats gehad, beproefden de broeders, door zeer dringende brieven aan den Drost van Twente te schrijven, de executie der vrouwen tegen te gaan, doch te vergeefs; den 13^{den} November werden zij te Delden verbrand [1]). Den 9^{den} September had de Landvoogdes reeds aan den Kanselier van Gelderland geschreven, dat een officier bij die executie moest tegenwoordig zijn [2]). Het was wel noodig eenige voorzorgsmaatregelen te nemen, want de broeders der vrouwen hadden het niet bij het schrijven gelaten. Zij hadden openlijk verklaard het onrecht hunne zusters aangedaan, op den Drost te zullen verhalen en hadden daartoe twaalf ruiters aangeworven. De streek was daar zeer vol van Hervormingsgezinden en Herdoopers, zoodat de Drost alles behalve gerust was. Hij vroeg daarom den 12^{den} April 1545 aan de Koningin verlof, om vijf en twintig man paardenvolk in dienst te mogen nemen [3]). Het schijnt niet tot openlijken opstand te zijn gekomen. De toebereidselen zijn echter merkwaardig genoeg.

Tot feitelijk verzet ging het volk over bij eene executie te Rotterdam in 1558 [4]). Er schijnt zich aldaar eene Doops-

[1]) Van Braght, *Martelaars-Spiegel der Doopsgezinde of weerlooze Christenen* (Amst. 1685), dl. II, blz. 65. Gerdes, *Historia Reformationis* (Gron. 1744), tom. III, p. 180 - 182. Een brief van de Landvoogdes van 7 Januari 1545 (Brusselsch Rijksarchief). Prof. de Hoop Scheffer schrijft (a. w. blz. 471 noot 2), dat het martyrium der vrouwen bij Haemstede eene plaats vond; in de uitgave van diens Martelaarsboek van 1671 vind ik het echter niet.

[2]) Een brief op het Brusselsch Rijksarchief.

[3]) Een brief op het Brusselsch Rijksarchief.

[4]) De stukken hierop betrekking hebbende zijn, voor zooverre ze te Rotterdam in het Stads-sententieboek nog voorkomen, afgedrukt bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 191—196. Het vervolg van de stukken is te vinden in de *Sententiën 's Hofs van Holland* en opgenomen in Bijlage II achter dit proefschrift.

gezinde gemeente te hebben gevormd; in het voorjaar van 1558 was een aantal leden in hechtenis genomen en den 28sten Maart zou men het doodvonnis aan eenigen van hen voltrekken. Alles was in gereedheid gebracht en Jan Hendriksz., de beschuldigde, die het eerst geëxecuteerd zou worden, was reeds gewurgd; toen evenwel tot de verbranding zou worden overgegaan, vatte het buskruid niet spoedig vuur. Tijdens de herhaalde pogingen, door den beul aangewend om het hout en stroo brandende te krijgen, verhieven zich dreigende kreten uit de omstanders. Daar vliegt een pantoffel, door eene vrouw geworpen binnen de voor de executie afgepaalde ruimte. Eene hagelbui van steenen volgde, zoodat de dienaren der gerechtigheid in het stadhuis vluchtten en met banken en ander houtwerk zich daar zoo goed mogelijk verschansten, mede om de andere veroordeelden te bewaren. De achterdeur van het stadhuis, die niet versterkt was, werd nu met de palen van het schavot opengeloopen. De schout liet de mannen, die nog gevangen waren, meenemen naar den toren, waar hij en de andere gerechtsdienaren heen vluchtten. De vrouwen werden beneden gelaten, omdat eene van haar die kreupel was, niet spoedig genoeg naar boven was over te brengen. Deze beiden werden nu eerst door het volk in veiligheid gebracht; daarna eischten de oproermakers ook de mannen op. Aangezien zij dreigden den toren in brand te zullen steken, werden de gevangenen losgelaten en konden dus ook uit de stad gebracht worden. Het rumoer bedaarde nu vanzelf, zoodat de Heeren van den gerechte, na eenige angstige uren op den toren te hebben doorgebracht, weder veilig naar huis konden gaan. Ook het lijk van den geëxecuteerde was medegenomen, men zeide echter dat hij nog niet gestorven was. Den volgenden nacht werden de schutters op de been gehouden, doch de

stad bleef rustig [1]). De zaak werd daarna in handen van het Hof gesteld en geïnstrueerd; de verschillende verhooren geven omtrent het rumoer nog eenige bijzonderheden; daarom is een deel er van in de Bijlagen afgedrukt.

Zeer zeker zou men van andere plaatsen nog meer zulke beroeringen kunnen vermelden. Het zal niemand verwonderen, dat in een land, waar de Hervorming zoo verbreid was als hier, de vervolging volstrekt niet populair was, en dat de tegenzin zich af en toe eens krachtdadig openbaarde. Ter kenschetsing van den toestand mogen deze twee verschillende wijzen van verzet voldoende zijn. Gaan wij thans tot de eigenlijk gezegde vervolging over.

Van de oudste tijden af was het eene grondstelling der Kerk, dat het tot den plicht der bisschoppen behoorde, bij de gemeenteleden te waken voor de reinheid der leer. Van den hoogste tot den laagste stonden alle leeken onder het toezicht van den Bisschop. In de middeleeuwsche Kerk was het evenzoo gesteld; in de uitspraak der beoefenaren van het kerkrecht „dat de bisschoppen de natuurlijke inquisiteurs zijn", vonden de denkbeelden, die omtrent deze zaken algemeen waren, hunne bekrachtiging. In den aanvang der dertiende eeuw kwam de Inquisitie op, een meer zelfstandig kettergericht dan de vroegere kerk ooit had gekend. In meerdere of mindere mate werd het ketteronderzoek hierdoor aan de bisschoppen onttrokken; toch bleven zij de bestrijding der ketterijen als een hunner voornaamste ambtsplichten beschouwen, en in de kerk-

[1]) Op deze executie is een Liedeke gemaakt; het is opgenomen door Wackernagel in: *Lieder der Niederländischen Reformirten* (Frankfurt, 1867), S. 135 f.

vergaderingen maakten deze niet zelden het onderwerp van beraadslagingen uit [1]).

Men meent dikwerf en heeft het ook meermalen geschreven, dat vóór de geloofsvervolging der zestiende eeuw de Inquisitie in ons vaderland wel niet geheel onbekend was, maar toch slechts zeer zelden haren arbeid verrichtte. Uit Keulen en Parijs, beweert men dan, werden, zoo noodig, inquisiteurs ontboden of toegezonden; in 1522 hebben de Nederlanden in Frans van der Hulst voor het eerst een eigen geloofsrechter gehad [2]). Niets is meer bezijden de waarheid dan die voorstelling; van der Hulst is volstrekt niet de eerste inquisiteur geweest, die in deze streken zijn arbeid verrichtte, maar wel de eerste die door Karel V zijne aanstelling kreeg. Koenraad van Marburg, doch vooral Eylaert Schonevelt en Willem Bruinairt waren namen, die, lang vóór de Reformatie, in ons land maar al te bekend waren; de eerste, die misschien persoonlijk nooit in Nederland vertoefde, behoort nog in de dertiende eeuw te huis; de beide anderen in het eerste gedeelte van de vijftiende [3]).

Van het standpunt der Katholieke kerk beschouwd, is

[1]) Moll, *Kerkgeschiedenis in Nederland vóór de Hervorming* (Utr. 1864), dl. II, stuk 3, blz. 108—111.

[2]) Deze geheel onjuiste voorstelling kan men o. a. nog vinden bij Hoffmann, *Geschichte der Inquisition* (Bonn, 1878), Bd. I, S. 3 f., en bij Poullet, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant (Mémoires couronnés .... de l'Académie Royale .... de Belgique*, tome XXXV—1870), p. 81.

[3]) Men zie hierover Moll, a. w. dl. II, stuk 3, blz. 111—125. In 1403 kwam Schonevelt in Holland, en vervoegde zich met zijne pauselijke aanbeveling bij hertog Albrecht, die hem door een officieel schrijven veroorloofde zijne landen te doorzoeken. Deze brief is te vinden bij Acquoy, *Gerardi Magni Epistolae XIV* (Amst. 1857), p. 47 s. Daaraan ontleen ik de volgende woorden en zet er naast enkele zinsneden van een brief over ketterzaken van Karel V, te vinden in het *Eerste Memoriaal* van Jan van Dam (Rijksarchief).

de groote geestesbeweging, die in de zestiende eeuw aan de Kerkhervorming het aanzijn schonk, niets anders dan

Aelbrecht enz. laten u weten allen onsen baenridzen, ridderen, knapen, bailiuwen, scouten, burgemeesteren, scepenen, rechteren ende amptluden, ende voirt allen prelaten, priesterscap ende anderen onsen ghemenen luden . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
hebben wij den voorn. meester Eylaert Schonevelt ende sinen stedehouders, dien hij des machtighet ende beveelt, geconsenteert ende consenteren mit desen brieve, ondersoec te doen over al in onsen landen, van allen sulcdanighen onghelovighen luden ende horen aenhangers, beschermers, huyshouers ende bistanders, ende die ghene die hi sculdich ende bruekich dair in vindt, mit wittachtighen ghetughen aen te tasten, te vangen ende te corrigieren als voirscr. is. Ende ombieden ende bevelen ende ghebieden u allen ende elken bisonder up onse hulde ende alles des ghi jegens ons verbueren mocht, dat ghi meester Eylaert of sinen stedehouders voirscr. dustanighe lude rustelic laet ondersoken ende corrigieren ende hun ghehulpich, vorderlic ende bistandich dair in sijt, enz.

Den Haag, 7 Januari 1403.

Kaerle enz. onsen lieuen ende getrouwen den hoifde, president ende luyden van onsen secreten ende groeten raede, stadthouderen, eersten ende anderen luyden van onsen raiden in hollandt ende Vrieslandt, rentmeesters van bewest ende beoesterschelt in Zeelandt, scouten van Dordrecht, delft, leyden, haerlem, amstelredam ende vander goude, Bailliuz vanden vier ambachten ende allen anderen onsen justicieren ende officieren onder tbisdom van Vtrecht geseten ofte heuren stedehouderen . . . . . dat hij (de bisschop) bij zijne vicarissen, officialen ende anderen officieren, daer toe nemende assistencie van onse officieren vanden plecke daer de apprehensie sal geschien, zal mogen doen vangen ende apprehenderen alle priesters off religieusen ende anderen geesteliken persoenen die hij beuinden sal in onse landen van zijne jurisdictie befaemt, suspect of besmet metter voorn. secte ende heresie, enz.

Brussel, 27 November 1544.

eene verderfelijke ketterij. Er was dus geen enkele reden, waarom deze niet aan de beoordeeling der kerkelijke rechters (de bisschoppen en de pauselijke inquisiteurs) zou worden overgelaten. De bisschoppen hebben dan ook in dezen gedaan wat hun plicht was, voor zoover hun de arbeid niet uit de handen genomen werd [1]). Toen door de Reformatie in ons land, gelijk in vele andere landen, de ketterijen veelvuldiger waren geworden dan ooit te voren, moest ook het ketteronderzoek zeer worden uitgebreid. De arbeiders in dien wijden werkkring zouden zeer zeker groote macht verkrijgen; dit wilde Karel V, het kostte wat het kosten mocht, verhinderen. „Sinds „lang toch", aldus schrijft prof. de Hoop Scheffer, „had„den de vorsten uit het Oostenrijksche huis (getrouw aan „de richting door hunne voorgangers, de Bourgondische „hertogen gevolgd) de gedurig toenemende macht der „geestelijkheid in Noord- en Zuid-Nederland trachten te „fnuiken" [2]). De machtsuitbreiding, die de geestelijkheid zeer waarschijnlijk door het ketteronderzoek zou verkrijgen, was hoogst gevaarlijk voor den Keizer, want „wie „het vonnis over een doodschuldige uitsprak, eigende zich „in den regel door verbeurdverklaring de goederen van „den veroordeelde toe. Hoe? indien nu de Kerk zulke „belangrijke inkomsten, als de Staat vroeger van de con„fiscatiën getrokken had, voor zich verkreeg, en het

[1]) Zoo schrijft bijv. de Bisschop van Haarlem, Nicolaas a Terra Nova, den schout van Hoorn aan, ketters, die op zijn rechtsgebied zich ophouden, te vangen. Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 265. Zie ook den brief van Jan Gruwel, Deken van West-Friesland, aldaar blz. 266v. Blijkens een brief van Karel V, gedateerd 27 Januari 1555, aan de bisschoppen, werden deze nog zeer bepaald erkend en bevestigd in hunne inquisitoriale waardigheid. Gachard, *Correspondance de Philippe II* (Brux. 1848), tome I, p. CXXII; vgl. P. Frédéricq, *Travaux etc.*, fasc. II (Gand, 1884), p. 121 (no. 55), waar het jaar 1554 wordt opgegeven.

[2]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 145.

„onderhoud der van alles beroofde weduwen of kinderen „van de gevonnisden, geheel en al ten laste van den „Staat liet. Inderdaad deze bedenking moest zwaar bij de „wereldlijke overheid wegen. Keizer Karel bleef dan ook „niet lijdelijk onder dit dreigend gevaar" [1]). De eenvoudigste wijze om het uit den weg te ruimen, was tevens eene zeer gewelddadige; doch de machtige Keizer behoefde er niet tegen op te zien, althans niet in zijne erflanden, waartoe het deel van ons vaderland, dat hem in 1521 gehoorzaamde, behoorde. Den maatregel, dien hij nam, zou men kunnen noemen „secularisatie van het ketteronderzoek". Het eerste plakkaat, dat hij tegen de ketterij uitvaardigde, den 8sten (26sten) Mei 1521 te Worms uitgegeven [2]), bepaalde, dat de rechters der plaatsen waar de ketters woonden, tegen hen zouden procedeeren, en dat de goederen der veroordeelden zouden geconfisqueerd worden, voor de eene helft ten voordeele des Keizers, voor de andere ten bate der aanklagers [3]). Aan het einde

[1]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 146v.

[2]) Het is in zijn geheel te vinden in het *Plakkaatboek van Vlaanderen,* dl. I (Ghendt 1639), blz. 88—102; Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 68—70, geeft er een deel van. Over den datum, 8 of 26 Mei, zie men de Hoop Scheffer, a. w. blz. 143 noot 1, ook Montijn, *Geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden* (uitgegeven van wege de Evang. Maatsch., Arnh. 1858), dl. II, blz. 35.

[3]) De bepalingen wisselden nog al eens af; tal van moeilijkheden ontstonden er gedurig over de bestemming der goederen; eindelijk werd er een plakkaat uitgevaardigd om deze zaak te regelen (hierover later). Ook in andere landen treffen wij dergelijke bepalingen aan. In Frankrijk bijv. verviel een derde gedeelte der geconfisqueerde goederen van ketters aan de aanklagers. De koninklijke maîtresse Diana van Poitiers had, door eene bijzondere schenkingsacte van Hendrik II, een ander derde gedeelte weten te bemachtigen, Hoffmann, *Geschichte der Inquisition,* Bd. I, S. 99. Voor het verschil, dat in ons land bij de confiscatie bestond, vergelijke men bijv. het plakkaat van 10 Juni 1535 met dat van 17 Februari 1536 (beide te vinden in het *Plakkaatboek van Vlaanderen,* dl. I, blz. 119 en 121).

van genoemd plakkaat lezen we, dat indien iemand, van wat staat hij ook zij, het wagen mocht tegen de decreten te handelen, op wat wijze ook, direct of indirect, door zich een aanhanger van Luther te betoonen of verboden boeken te bezitten, hij schuldig zal staan aan majesteitsschennis. Tegen deze misdaad was de straf in de landswetten vastgesteld [1]), en in de bepalingen en gebruiken van het strafrecht dier dagen, kunnen wij dan ook de gevolgen van Karel's maatregel waarnemen. Philips Wielant, die eerst voorzitter van den Raad van Vlaanderen, later raadsheer in den Hoogen Raad van Mechelen was, schreef, tegen het einde van de vijftiende of het begin van de zestiende eeuw, een boek onder den titel „Practycke criminele" [2]); daarin wordt ook de misdaad van majesteitsschennis ter sprake gebracht. Er wordt onderscheid gemaakt tusschen schennis van de goddelijke en schennis van de tijdelijke majesteit. Tot de eerste behooren blasphemie, simonie, heresie enz.; tot de tweede, samenzwering, oproer, valsche munterij, enz. „Heresie", zoo lezen we verder, „wordt gestraft met vuur; de geestelijke rechter „maakt het proces en de wereldlijke doet de executie."

Joost Damhouder, die het werk van Wielant zeer slaafs gevolgd, eigenlijk met verzwijging van diens naam nageschreven heeft, volgt in zijn boek [3]) dezelfde verdeeling; doch op het punt der heresie vinden we bij hem eenig verschil met Wielant; want toen Damhouder schreef, had

[1]) Vgl. de Hoop Scheffer, a. w. blz. 149.

[2]) Het is voor het eerst uitgegeven door Aug. Orts. De Maatschappij der Vlaamsche bibliophilen nam het onder hare uitgegeven werken op (3de Reeks, No. 15; Gent, 1872). Over de verhouding van Damhouder tot dit boek zie onder Hoofdstuk V van dit proefschrift.

[3]) J. Damhouder, *Practijcke in criminele saken* (Rotterd. 1660). Oorspronkelijk werd het in het Latijn geschreven, doch het beleefde verschillende uitgaven en vertalingen.

Karel V zijn ingrijpenden maatregel in zake het ketterproces reeds ingevoerd. De woorden van Wielant, die ik boven aanhaalde, vinden wij bij Damhouder terug, doch daarna vervolgt deze laatste: „Nochtans heeft ons de „gewoonte tegenwoordig er toe gebracht, dat elke wereld„lijke rechter niet alleen de executie aanvaardt, maar ook „kennis neemt van de zaken en het uitspreken der sententie „in de misdaad van ketterij. En in de straf, gewoonlijk „met vuur, komen de goddelijke, geestelijke, wereldlijke „en gecostumeerde wetten overeen; Keizer Karel V heeft „dit ook voor eeuwig edict vastgesteld den 4den October „1540, t. w. de mannen geëxecuteerd te worden met het „zwaard, de vrouwen met de put, voor zooverre zij „in hunne dwaling niet volharden. Indien zij in hunne „dwaling blijven, zullen zij met vuur geëxecuteerd „worden" [1].

Met die verandering in overeenstemming was de benoeming van den eersten keizerlijken inquisiteur. Den 23sten April 1522 stelde de Keizer zelf Frans van der Hulst, raadsheer van Brabant, als geloofsrechter aan. Zoo werd dus een leek door een leek, buiten den Paus om, benoemd tot een ambt, dat altijd als een geestelijk ambt beschouwd was. Paus Adriaan VI, weleer Karel's leermeester, bekrachtigde die benoeming bij bulle van 1 Juni 1523; van der Hulst hoopte door die pauselijke goedkeuring machtsuitbreiding te verkrijgen [2]; dit neemt echter niet weg, dat de Keizer hem in zijn geestelijk ambt had geplaatst. Later, al dadelijk bij de benoeming van opvolgers voor van der Hulst, onderging de wijze van aanstelling der inquisiteurs eenige verandering, doch de stempel van

[1]) Damhouder, a. w. (Rotterd. 1660), blz. 82.

[2]) Breedvoerig verhaald door de Hoop Scheffer, a. w. blz. 150–155 en 175.

„wereldlijk recht" was eenmaal op het ketteronderzoek gedrukt, „de ordinaris rechters van den plaetse" hadden er het hunne in te zeggen. Dit maakte nu in verschillende voorschriften, die op de vervolging betrekking hebben, wel geen verandering; de theorie bleef dezelfde, maar de practijk werd er anders door. De benoeming van van der Hulst geschiedde, aldus schrijft prof. de Hoop Scheffer, „toen het den Keizer bleek, dat de ordinarissen van den „plaetse, 't zij door gebrek aan tijd, 't zij uit wel ver„klaarbaren afkeer, zich niet naar eisch van de nieuwe „taak kweten [1]). Welnu, is het waarschijnlijk dat schout en schepenen dien verklaarbaren afkeer zoo spoedig hebben verloren? Immers neen! Ik wil hiermede niet beweren, dat een schout, als zoodanig, meer menschelijk gevoel moest bezitten dan een inquisiteur; dat zou de dwaasheid zelf zijn; maar schout en schepenen hadden, zoo zij een ketter voor zich kregen, te doen met een medeburger uit hunne stad, met wien zij wie weet hoe lang op goeden voet hadden geleefd, en een inquisiteur stond in den regel tegenover hem onbekende personen. Zou het zoo vreemd zijn, indien de eersten wat milder waren in hun oordeel dan de laatste? Bovendien, schout en schepenen waren leeken en al waren zij nòg zoo doordrongen van de noodzakelijkheid van het behoud van den Katholieken godsdienst, al geloofden zij nòg zoo vast aan de alleenzaligmakende Kerk, zou het zoo vreemd zijn, indien, bij het ketteronderzoek, in hun binnenste eerder de burger dan de katholiek aan het woord kwam; dat zij zich daardoor niet zóó warm maakten bij de behandeling der kerkelijke vraagstukken? Hoeveel inquisiteurs er ook in ons land mogen geweest zijn, er waren er toch nooit zooveel, dat er bij

[1]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 149v.

elk verhoor een kon tegenwoordig zijn, en vele ketters zijn dus alleen door wereldlijke mannen verhoord en veroordeeld. Ik meen daarmede de betrekkelijke gematigdheid der vonnissen te kunnen verklaren; gematigd mogen wij ze noemen, wanneer iemand, die den brandstapel had verdiend, veroordeeld werd tot het zwaard. Is die verklaring juist, dan hebben wij daarin ten minste een grond, om dankbaar te zijn voor 's Keizers secularisatie van het ketteronderzoek [1].

Meester Frans van der Hulst was dan de eerste inquisiteur, die met het oog op de Reformatie door Karel V in ons land werd aangesteld. Het werd hem als zijn plicht voorgehouden de ketters op te zoeken, te vervolgen „die selve corrigeerende in alder voegen ende manieren", als de Keizer zelf dat doen zou [2]. Paus Adriaan VI bekrachtigde de benoeming, mede omdat van der Hulst in zijn oog door geleerdheid en groote geschiktheid voor het ambt uitmuntte [3]. De Landvoogdes wantrouwde hem zeer

[1]) In Hoofdstuk V hoop ik eenige gronden voor het beweerde aan te voeren en het daardoor waarschijnlijk te maken. Dat niet *alle* schepenbanken gematigd en niet *alle* inquisiteurs onmenschelijk waren, spreekt wel van zelf. Een voorbeeld van zeer strenge vervolging door gewone rechters hebben wij (misschien) bij Wesembeek. Sprekende over het jaar 1566 zegt hij: »Et comme si les inquisiteurs ecclésiasticques ne »fussent bastans a-t-on davantaige en quelques villes institué des com»missaires et inquisiteurs layz, sur le faict de la religion, lesquelz »pressoient, poursuyvoient et tormentoient les inhabitans misérablement, »dont entre autres les villes de Tournay, de Valenchiennes et autres »peuvent donner bon tesmoignage". *Mémoires de J. de Wesenbeke,* ed. Rahlenbeck (Brux. 1859), p. 151, vgl. ook p. 168.

[2]) Gachard, *Correspondance de Philippe II,* tome I, p. CVIII.

[3]) Hij was, aldus schreef de Paus, »ea tamen religione, doctrina, prudentia et rerum experientia et (quod in hac re principium est) eo domus Dei zelo, nobis, dum in minoribus essemus, notissimis et compertissimis, praeditus ..... Gachard, o. c. tome I, p. CX, note 2.

spoedig. Zijne verhouding tegenover de geestelijkheid deed haar vreezen, dat de voorzorgen, die de Keizer had genomen, nog vergeefsch zouden zijn; daarbij schijnt zijn particulier leven volstrekt niet onberispelijk geweest te zijn. Het gevolg van een en ander was, dat hij eerst werd geschorst en later afgezet. Hoewel hij na verloop van tijd weder eenigszins in eere hersteld werd, zijn toch reeds den 17den Juni 1524 zijne opvolgers benoemd [1]).

Bij zijne aanstelling had van der Hulst van den Keizer verlof gekregen, om zich zoo noodig door „twee meesters ende doctooren in der godheit" te doen voorlichten bij het onderzoek naar de dwalingen van Luther. Van deze vergunning maakte van der Hulst gebruik, door zich terstond twee raadsleden toe te voegen; zij waren Nicolaas van Egmond en Jacobus Lathomus [2]). De eerstgenoemde was geboren omtrent het laatste vierdedeel der vijftiende eeuw. Hij was doctor in de godgeleerdheid en behoorde tot de orde der Carmelieten. Lang heeft hij het ambt van inquisiteur niet bekleed, want hij stierf den 24sten Augustus 1526 te Leuven. Vooral door zijn aandeel in het proces tegen Jacobus Praepositus heeft hij zich als geloofsrechter bekend gemaakt. Als schrijver is hij voornamelijk tegen de Reformatie opgetreden [3]).

Lathomus was van ongeveer gelijken leeftijd; hij was eerst

[1]) Vgl. de Hoop Scheffer, a. w. De bladzijden worden in het register vermeld. Behalve dat boek kan men nog raadplegen, Henne, *Histoire du regne de Charles-Quint en Belgique* (Brux. 1858), tome IV, p. 303-313.

[2]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 153, 183.

[3]) Men zie over hem P. Frédéricq, *Travaux etc.*, fasc. II (Gand 1883), p. 87s. Behalve de aldaar aangehaalde literatuur nog H. Q. Janssen, *Jacobus Praepositus* (Amst. 1862), blz. 35v., 88-91 en elders. Ypey en Dermout, *Geschiedenis der Ned. Herv. Kerk* (Breda, 1819), dl. I, blz. 89. De titels zijner werken zijn te vinden bij v. d. Aa, *Biografisch Woordenboek der Nederlanden* (Haarl. 1852—1878), dl. XI, op den naam.

professor te Parijs, daarna te Leuven, en bereikte een hoogeren ouderdom dan zijn zooeven genoemde ambtsbroeder, want hij stierf in 1544 [1]).

Te eerder ging van der Hulst tot de benoeming van deze beide mannen over, wijl hij zich bij het procedeeren tegen leden van den clerus moest laten bijstaan door gegradueerden in de godgeleerdheid of door kerkelijke waardigheidsbekleeders [2]), eene bepaling, die door paus Adriaan VI in de aanstelling van 1 Juni 1523 gemaakt was [3]). Kort na de aanstelling van Lathomus en van Egmond benoemde van der Hulst nog tot zijn medehelper Rieuwerd Tapper van Enkhuizen; deze ging ook mede naar Gorinchem, van waar uit de eerste werkzaamheden zouden verricht worden [4]). Hij werd den 15^{den} Februari 1485 te Enkhuizen geboren, studeerde te Leuven, waar hij eerst meester in de vrije kunsten, daarna doctor in de godgeleerdheid werd. Onder zijne leermeesters was ook Nicolaas van Egmond. Later werd hij hoogleeraar aan dezelfde universiteit, waar hij studeerde. In 1535 volgde hij Nicolaas Coppin als Deken van St. Pieter op. Zijne werkzaamheid als geloofsrechter valt vóór zijne benoeming tot Inquisiteur-Generaal (1537), zoowel in ons land als in de Zuidelijke Nederlanden. In 1559 stierf hij [5]).

[1]) Frédéricq, o. c. fasc. II, p. 104s.

[2]) Gachard, *Correspondance de Philippe II*, tome I, p, CX.

[3]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 182 en vooral noot 2 aldaar.

[4]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 186.

[5]) Men zie over hem het zeldzame boekje, *De Hemel-vaert Des eersten ende oversten vervolger der Christenen in Nederland Ruart Tappart van Enchuysen.* Het auteurschap van dit scherpe, en op vele plaatsen zeer platte boekje, wordt veelal aan Geldorp toegeschreven (Zie Moll, *Angelus Merula* (Amst. 1851), blz. 181v). Oorspronkelijk is het in het Latijn geschreven; van de Hollandsche vertaling bestaan verschillende uitgaven. Eene uitgave van 1600 is aanwezig op de Romonstr. Bibl. te Amsterdam. Ik mocht het exemplaar gebruiken uit de Bibliotheek van Prof.

Nog anderen benoemde van der Hulst tot zijne gesubdelegeerden, nl. Jacobus van Hoochstraten, Godschalk Rosemond, Johan de Valenciennes, Johannes Glapio, biechtvader van Karel V, Ludovicus Coronel en Johannes Quintana [1]). Slechts enkelen hunner verrichtten weleens werkzaamheden in Nederland; zoo heeft o. a. Rosemond eene rol gespeeld in het proces van Pistorius. Van der Hulst was en bleef Inquisiteur-Generaal; de anderen handelden als gesubdelegeerden krachtens zijne benoeming.

Heftig was de tegenstand, die overal werd geboden, toen van der Hulst en zijne mederechters zich te Gorinchem vestigden, en zoodoende toch eene zelfstandige geestelijke rechtbank in het leven riepen. Het „jus de non evocando" werd met hand en tand tegen deze aanmatiging verdedigd. Weldra smaakte Nederland de voldoening van den gehaten man te zien vertrekken; zooals reeds gemeld is werd hij van zijn ambt ontzet [2]).

In Februari 1524 schreef daarop de Landvoogdes aan Paus Clemens VII over de benoeming van een nieuwen inquisiteur. Zij droeg tevens drie candidaten voor: nl. Olivier Buedens, proost van St. Maarten te IJperen, Nicolaas Hoseau, prior te Bergen en Nicolaas Coppin, deken van St. Pieter te Leuven. De pauselijke gemachtigde, kardinaal Laurentius, benoemde de drie voorgedragenen allen tot het ambt, dat vóór hen door slechts één persoon was bekleed. Die benoeming werd den 19den Maart 1524 door den Paus bekrachtigd [3]). Het valt

Acquoy; dit werd te Amsterdam in 1622 uitgegeven. Over Tapper nog Moll, *Angelus Merula* (passim); *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV (1866), blz. 169—185; de Hoop Scheffer, a. w. (passim).

[1]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 153. Over de meesten hunner handelt in het kort H. Q. Janssen, a. w. blz. 34—41.

[2]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 195; Gachard, o. c. tome I, p. CXI.

[3]) Gachard, o. c. tome I, p. CXII; Henne, o. c. tome IV, p. 314 s.

in het oog, dat bij deze aanstelling, evenals bij alle volgende, anders werd gehandeld dan bij de benoeming van van der Hulst. Deze laatste werd door Karel V aangesteld en zocht daarna zelf de pauselijke bevestiging in zijn ambt te verkrijgen. Na zijne verwijdering verzocht de Landvoogdes den Paus, eene benoeming te doen, wel uit een door haar voorgedragen drietal, doch de eigenmachtige wereldlijke aanstelling treffen we hier niet meer aan en de inquisiteurs zijn ook allen geestelijken. De richting, die Karel V aan het geloofonderzoek had wenschen te geven, schijnt naar zijn oordeel reeds voldoende aangeduid geweest te zijn door de benoeming van van der Hulst. Later vinden we in verschillende regeeringsbrieven gedurig uitgedrukt, dat de inquisiteurs door den Paus werden benoemd op verzoek der regeering [1]).

Olivier Buedens stierf reeds vier jaren na zijne benoeming. Coppin, naar zijne geboorteplaats Mons ook de Montibus genoemd, volgde hem in 1535 op [2]); hij was Deken van St. Pieter te Leuven en werd in die waardigheid door Tapper opgevolgd. Hoseau stierf in 1547.

Nu er drie inquisiteurs waren, bestond er nog gelegenheid tot benoeming van één Inquisiteur-Generaal; naar dit ambt had Kardinaal Everard van der Marck reeds vóór de benoeming van van der Hulst gedongen [3]). Zonder van den kant van Karel V daartoe een verzoek te

[1]) Bijv. een brief van Filips II van Januari 1556. *Zesde Memoriaal* van Jan van Dam, fol. 37—40 (Rijksarchief).

[2]) Dat zijn voornaam werkelijk Nicolaas was, zooals hij ook in het »Martyrium Pistorii" (van Gnapheus) wordt genoemd en niet Johannes, zooals Gachard (o. c. tome I, p. CXII) en op diens voorgang Henne (o. c. tome IX, p. 67) en Monseur (bij Frédéricq, *Travaux etc.*, fasc. II, p. 98), hem noemen, kan men aangetoond vinden bij de Hoop Scheffer, a. w. blz. 197 noot 3.

[3]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 149, 198.

krijgen, deed de Paus thans eene nieuwe benoeming in Februari 1525 en stelde van der Marck tot Inquisiteur-Generaal aan, met de macht om de vroeger benoemde inquisiteurs naar welgevallen af te zetten, of in hun ambt te bevestigen [1]). Zou Clemens VII wellicht nog eene laatste poging hebben willen wagen, om het ketteronderzoek weer geheel en al in de macht der geestelijkheid te brengen? Indien dit het geval geweest is, had hij geen ongelukkiger keuze kunnen doen [2]). Hoe het zij, de Nederlandsche Regeering weigerde den eerzuchtigen bisschop van Luik als Inquisiteur op haar gebied toe te laten, en de Paus stelde zich tevreden met eene nieuwe, nu wat uitgebreider volmacht, aan de drie, te voren benoemde Inquisiteurs te geven. Na den dood van Coppin (1535) waren er weer twee plaatsen open. Op verzoek van den Keizer benoemde Paus Paulus III wederom twee nieuwe geloofrechters, bij brêve van 6 Juli 1537 nl. Rieuwerd Tapper en Michiel Driutius. De eerste werd dus van gesubdelegeerde gepromoveerd tot pauselijk Inquisiteur [3]). Driutius was Kanselier van de Leuvensche Universiteit en Officiaal van den Luikschen bisschop [4]). Zijn neef was de meer bekende Remigius Driutius, de eerste bisschop van Leeuwarden, die het echter in die betrekking nooit verder bracht dan tot zijne benoeming. De Inquisiteurs hadden de macht, gesubdelegeerden aan

[1]) Het stuk is te vinden bij Gerdes, *Historia Reformationis* (Gron. 1744), tom. III, p. 45s. De benoeming werd door den pauselijken gevolmachtigde gedaan en door Clemens VII bevestigd.

[2]) Over de plannen van Karel V tegenover die van van der Marck, zie de Hoop Scheffer, a. w. blz. 249 en Henne, o. c. tome IV, p. 315—317.

[3]) Volgens Delprat werden deze beide mannen reeds in 1524 door Paulus III tot inquisiteurs benoemd, *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV (1866), blz. 171.

[4]) Janssen, *Kerkhervorming te Brugge* (Rotterd. 1856), dl. II, blz. 50.

te stellen, hetzij om hen bij te staan, hetzij om zelfstandig onderzoek te gaan doen, in eene gemeente of een deel der provincie. In 1545 werd in ons land van deze macht gebruik gemaakt en werden o. a. benoemd Nicolaas de Monte voor Brabant (ook Zuid-Brabant), Franciscus Sonnius en Cornelis Strijen voor Holland en Zeeland [1]). Deze gesubdelegeerden konden naar welgevallen van den Inquisiteur, die hen had benoemd, worden bekleed met de geheele macht, die deze laatste had, of slechts met een gedeelte daarvan [2]).

Cornelis Strijen stierf reeds een jaar later. Sonnius had langer genot van zijne benoeming; hij is dan ook heel wat meer bekend; of deze bekendheid hem echter altijd tot eer en roem is, zou zeer te bezien staan. Hij was te Leuven professor en kanunnik van St. Pieter. Reeds vóór zijne benoeming tot gesubdelegeerde was hij werkzaam geweest bij het ketteronderzoek, nl. bij de instructie van het proces van Peter Alexander, den gewezen biechtvader van Koningin Maria, Neerlands Landvoogdes [3]). In 1553 werd zijne inquisitoriale macht uitgebreid over Friesland, Groningen en Overijsel. Hij is later ook bekend geworden door de zaak der nieuwe bisdommen, waarvoor

[1]) Gachard, o. c. tome I, p. CXIV, ook bij Hoffmann, *Geschichte der Inquisition*, Bd. II, S. 5. Misschien moeten hierbij ook nog anderen genoemd worden, doch daar het niet genoegzaam zeker is, of zij bij deze aanstelling behooren, laat ik hun namen hier achterwege. Zie Gachard, o. c. tome I, p. CXV, note.

[2]) Verder werd op verzoek van den Koning door den Paus den 21sten Januari 1556, Jacob Goudanus tot gesubdelegeerde der inquisiteurs benoemd. Hij was Licentiaat in de godgeleerdheid en pastoor der Oude Kerk te Delft. Hij werd aangesteld, om met Franciscus Sonnius en Nicolaas de Castro te arbeiden. Zijne instructie is te vinden in het *zesde Memoriaal* van Jan van Dam (Rijksarchief).

[3]) De opgave der door hem gebeurde vacatie-gelden kan men vinden bij de *Mémoires de Francisco de Enzinas* (ed. Campan, Brux. 1862), tome II, p. 518—527.

hij als gezant van Filips II naar Rome is gereisd. In 1560 werd hij benoemd tot bisschop van 's Hertogenbosch. Als Inquisiteur legde hij grooten dienstijver aan den dag. „Ook „zijn naam is met de lijdensgeschiedenis van menigen „martelaar der Reformatie verbonden, en evenals Tapper „bestreed hij het Protestantisme èn als Kettermeester èn „als Schrijver" [1]. Hij schreef o. a. eene „Demonstratio Religionis Christianae", waarvan bij zijn leven twee uitgaven te Antwerpen het licht zagen; de eene in 1562, de andere in 1564 [2]. In het jaar 1553 werd hij met Herman van Lethmate als Inquisiteur naar Friesland gezonden [3]. Deze laatste was van eene aanzienlijke familie uit Gouda. Hij studeerde te Parijs, en werd door Erasmus bij Paus Adriaan VI aanbevolen; nadat deze gestorven was, verliet hij Rome en vestigde zich te Utrecht. Den 6^{den} December 1555 overleed hij op drie-en-zeventig jarigen leeftijd [4]. Zelfs als inquisiteur schijnt hij een bijzonder gematigd man te zijn geweest. Daar hij ook in het proces van Merula werd gemoeid, wordt hij door Paulus Merula in diens boek over Angelus besproken [5]. Sonnius en anderen komen daar óók voor. Zoo kan men de misschien niet geheel onpartijdige oordeelvellingen van Enzinas over Lathomus, Tapper, Sonnius en Titelman in diens „Mémoires" vinden [6]; zijne min aangename kennismaking met de inquisiteurs verklaart veel van het harde in dat oordeel.

Nicolaas van Nieuwland vervulde, zonder wellicht ooit een pauselijke aanstelling daartoe verkregen te hebben,

[1]) Moll, *Angelus Merula*, blz. 86.

[2]) Valerius Andreae, *Bibliotheca Belgica* (Lov. 1643), p. 242.

[3]) Schoock, *De bonis ecclesiasticis* (Gron. 1651), p. 504.

[4]) Men zie verder over hem de Nederlandsche vertaling der *Batavia Sacra* (Antw. 1716, Oct. uitg.), dl. II, blz. 653–655.

[5]) Zie over dit boek Moll, a. w. blz. 182v.

[6]) *Mémoires*, tome I, p. 45–47.

het ambt van inquisiteur. Hij was te Egmond geboren en deken der St. Maria-kerk te Utrecht en titelbisschop van Hebron geweest, in welke laatste waardigheid hij tevens wijbisschop van George van Egmond was. In 1560 werd hij door Filips II tot eersten bisschop van Haarlem aangesteld; die benoeming is den 26sten Mei 1561 door Paus Pius IV goedgekeurd. Bij die gelegenheid werd hem de Abdij van Egmond „tot een bruidschat toegelegd" en werd hij tevens tot abt van Egmond aangesteld. De monniken verzetten zich tegen dat gebruik der kloostergoederen, zoodat Margareta van Parma den president van den Raad van Holland, Cornelis Suys, gelastte, zich in persoon naar Egmond te begeven, om aldaar de nieuwe orde van zaken in te voeren; de lastbrief is gedateerd 27 October 1561. In Februari 1562 gaven Burgemeester en Vroedschap der stad Haarlem hunne toestemming tot erkenning en inhuldiging van den Bisschop. Slechts acht jaren heeft hij den bisschopszetel ingenomen; in 1569 legde hij den kromstaf neder. Hij vestigde zich op den Huize Abtspoel buiten Leiden, doch stierf te St. Maartensdijk in Zeeland in het jaar 1580 [1]. Als Inquisiteur arbeidde hij in Friesland, Groningen, Gelderland en Utrecht.

In 1560 waren de beide inquisiteurs-generaal Rieuwerd Tapper en Driutius gestorven. Paus Pius IV benoemde in dat jaar Joost van Thielt (Tiletanus), Kanunnik van St. Bavo te Gent, en Michiel de Bay (Bajus), Deken van St. Pieter

[1]) Over Nieuwland zie men: *Oudheden en gestichten van Kennemerland* (Leid. 1721, oct. uitg.), dl. I, blz. 92—146, waar ook brieven zijn afgedrukt. Een kort overzicht van hetgeen daar te vinden is, levert Moll, *Angelus Merula*, blz. 109v; zie ook Nicolaus Burgundius, *Historia Belgica* (Ingolst. 1633), p. 33, en Wagenaar, *Vad. Hist.* dl. VI, blz. 65, 70.

te Leuven, tot hunne opvolgers. De eerste was doctor in de godgeleerdheid en een, in de theologische wereld dier dagen, bekend man. Het Concilie van Trente telde hem onder zijne afgevaardigden, en in 1557 nam hij aan de godgeleerde onderhandelingen te Worms deel [1]).

Ook Bajus was een man van zeer goeden wetenschappelijken naam. Hij was doctor in de godgeleerdheid en bezocht eveneens het Trentsche Concilie. Hij bekleedde de betrekking van hoogleeraar aan de Leuvensche Universiteit. Hoewel zeer tegen de Hervorming gekant, was hij zelf niet op alle punten rechtzinnig Katholiek, hetgeen hem heel wat onaangenaamheden bezorgde [2]).

In 1563 werd door deze Inquisiteurs Willem van der Linden (Lindanus), die in 1525 te Dordrecht was geboren, aangesteld tot onderinquisiteur over Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Friesland en Groningen. De betrekking van geloofsrechter was hem toen reeds niet nieuw meer. In 1557 was hij door George van Egmond, destijds Bisschop van Utrecht, als diens vicaris naar Friesland afgevaardigd, tot uitroeiing der ketterij [3]). Hij was toen dus bisschoppelijk inquisiteur geweest, en had volle macht verkregen, „om over alle, hetzij alleen kerkelijke, hetzij „gemengde, mitsgaders huwelijksche, burgerlijke en straf„schuldige zaken te zitten ..... zijn vonnissen te vellen „en te lichten, waartoe zoo noodig ook de wereldsche

[1]) Gachard, o. c. tome I, p. CXXIII; Frédéricq, *Travaux*, fasc. II, p. 107.

[2]) Deze worden vooral besproken in een artikel, geplaatst in: *Biographie nationale publiée par l'Académie Royale .... de Belgique,* tome IV, col. 702—779. Verder over de Bay, Gachard, o. c. p. CXXIII; Frédéricq o. c. fasc. II, p. 91.

[3]) Eertijds was het ketteronderzoek in Friesland aan twee raadsheeren van het Hof als Commissarissen opgedragen. Reitsma, *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming .... in Friesland* (Leeuw. 1876), blz. 31.

macht mocht worden te hulp geroepen" [1]). De Staten van Friesland en de landsgeestelijkheid achtten deze zending in strijd met hunne aloude rechten en vrijheden. Zij wendden zich derhalve tot hun Stadhouder, den Graaf van Aremberg, en schreven o. a.: „dat wij tegen onze hoop „een geruimen tijd herwaarts in onze vrijheid verkort „worden, sedert dat Willem Lindanus een buitenlander „en bovenmatig eerzuchtig persoon, ons tot Commissaris „in geloofszaken, of liever tot Kettermeester is opgedron„gen. Dit slag van menschen is weinig in gebruik ge„weest bij onze voorouders, die ..... in vrijheid geleefd „hebben, zoodat wij door deze regeering van Filips, die „volgens wederzijdsch beding onzen vrijdom niet moest „benadeelen, in nieuwe slavernij zijn vervallen ..... Nu „is het zoo ver gekomen, dat er voor ons gemoed en ge„weten tormenten vervaardigd worden" [2]). Lindanus stoorde zich niet veel aan die klachten. „Hij wist wel", gaf hij den Raad te kennen, „wat zijn last was, en wat hem te „doen stond" [3]). Zijn werkzaamheden zette hij dan ook onafgebroken voort; nog in 1560 treffen wij den beruchten man in Friesland aan [4]).

Ook Gelderland had kort na het tractaat van Venlo een eigen Inquisiteur gekregen [5]). In 1546 was daartoe benoemd Barend Gruwel, prior van het Predikheeren-klooster te

[1]) De brief is opgenomen in *Oudheden en gestichten van Vriesland* (Leid. 1723 oct. uitg.), dl. I, blz. 124—126.

[2]) Het protest is in zijn geheel te vinden in *Oudheden en gestichten van Vriesland*, blz. 127—129 en een herhaald protest aldaar, blz. 129—131.

[3]) Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 285.

[4]) Bij het onderzoek van een vicaris te Workum, zie *Studiën en Bijdragen*, dl. III, blz. 183v. Men zie verder over Lindanus en zijne werkzaamheden in Friesland, Reitsma, a. w. blz. 99—106.

[5]) Over de kettervervolging vóór het tractaat van Venlo (nog onder Karel van Egmond) zie men Moll, *Johannes Anastasius Veluanus* in het *Kerkhistorisch Archief*, dl. I (1857), blz. 27—29.

Zwolle. Er was veel te doen, te veel zelfs, zoodat in 1550 nog niet overal een begin gemaakt was met het geloofsonderzoek. De Prior had daarenboven een kwaal, die voor de uitoefening van zijn ambt zeer lastig was: hij was doof. Het Hof verzocht daarom in 1550 om een tijdlang, nevens Gruwel, ook den Hollandschen Inquisiteur Sonnius, met het ketteronderzoek in Gelderland te belasten, welk verzoek gereedelijk werd toegestaan [1]). Spoedig vinden wij hem in Gelderland aan het werk. Den 20sten Juni 1551 werd te Venlo [2]) een plakkaat gepubliceerd, waarbij gelast werd alle verboden boeken aan hem over te leveren [3]).

Sonnius werd reeds den 17den Maart van datzelfde jaar door de Landvoogdes aangeschreven, zich met Lambert Willemsz. [4]), pastoor te Delft, die zich in Holland en Zeeland met het geloofsonderzoek onledig hield, naar Friesland te begeven. Het Hof van Gelderland verzocht echter spoedig aan de Koningin de benoeming, althans van Sonnius, weer in te trekken en liever Lambert Willemsz. alleen of in gezelschap van den dooven Prior der Predikheeren naar het Noorden des lands af te vaardigen [5]). Het schijnt wel, dat de Landvoogdes het verzoek van het Hof heeft ingewilligd; althans in September 1553

[1]) Nijhoff's *Bijdragen*, dl. III (1842), blz. 30 noot. Over Gruwel zie Moll, *Johannes Anastasius Veluanus,* blz 43—46 en elders; hij is een van de weinige inquisiteurs, die in van Braght's *Martelaers-Spiegel* worden genoemd. Zie uitgave van 1685, dl. II, blz. 65.

[2]) Toen tot Gelderland behoorende.

[3]) Te vinden o. a. bij van Loon, *Groot Gelders Placcaatboek,* dl. I, kol. 104.

[4]) Deze schijnt in het Register *Sur le faict des hérésies et inquisition* (Brusselsch Rijksarchief) niet genoemd te worden. Althans Gachard noemt hem niet in het *Rapport etc.* ter inleiding geplaatst voor de *Correspondance de Philippe II,* tome I.

[5]) Een en ander ontleend aan een brief van het Hof aan de Landvoogdes, afgedrukt in Nijhoff's *Bijdragen*, dl. III (1842), blz. 29—33.

is Sonnius andermaal, nu met Herman van Lethmate, naar de noordelijke provinciën gezonden [1]). In het bijzonder werd hun de opdracht gegeven, om de sekte der Anabaptisten uit te roeien en acht te geven op de vrouwenkloosters, waar schromelijke ongerechtigheden waren ingeslopen. Lethmate was eigenlijk Provinciaal Inquisiteur van Utrecht geweest en in dien post werd hij na zijn dood (6 Mei 1555) door Nicolaas de Castro opgevolgd. Dezen is den 18^{den} Juni 1555 gelast, zich naar Dordrecht te begeven, om daar Sonnius in zijne werkzaamheden bij te staan [1]). De Castro was Kanunnik van de St. Janskerk te Utrecht. In 1559 werd hij aangewezen als eerste Bisschop van Middelburg, tevens als Abt van de toen vaceerende Abdij. In 1562 werd hij te Mechelen door Kardinaal Granvelle gewijd, en den 3^{den} Januari 1563 te Middelburg ingehaald, waar hij in 1574 stierf. Zijn arbeid als geloofsrechter is in deze landen niet onbelangrijk geweest. In 1550 is hij te Alkmaar gekomen, om Cornelis Cooltuin te vangen, die echter gevloden was. Den 22sten Juni 1560 kwam hij te Kampen en bood aldaar den Raad der stad zijne diensten aan ter uitroeiing der ketterijen. Nadat hij en de Secretaris [3]), die hem vergezelde, de raadsvergadering had verlaten, werd over de zaak gehandeld, doch er werd besloten, onder dankbetuiging voor het aanbod, van de diensten des Inquisiteurs geen gebruik te maken, aangezien de mandementen des Konings tot nog toe door den Raad zelf met alle naarstigheid waren uitgevoerd en verder zouden uitgevoerd

[1]) De Instructie komt voor in het Register *Sur le faict des hérésies et inquisition;* zie de inhoudsopgave daarvan bij Frédéricq, *Travaux*, fasc. II, p. 113—129.

[2]) De brief is te vinden bij Dodt van Flensburg, *Archief enz.*, dl. V, blz. 324 v.

[3]) Men zie over de Secretarissen der Inquisiteurs Acquoy, *Gerardi Magni Epistolae XIV* (Amst. 1857), p. 33s in notis.

worden; waarop de Castro weder vertrok, zullende dit bericht rapporteeren [1]). Mij dunkt, wij hebben recht hieruit af te leiden, dat hij een gematigd man was; Titelman bijv., de beruchte Vlaamsche geloofsrechter, zou zich zoo niet gedragen hebben.

Onder de voorgangers van de Castro te Utrecht moeten nog genoemd worden Vincent Dirksz. van Beverwijk en Laurens Laurenszoon. Deze mannen waren vrienden; zij behoorden niet alleen beiden tot de orde der Dominicanen, maar waren ook door gemeenschappelijken ijver voor de Kerk en hunne Orde, en heftige vijandschap tegen de Reformatie verbonden. De eerste was in 1517 te Leuven doctor in de godgeleerdheid geworden. Onder het pseudoniem Godefridus Taxander schreef hij later tegen Erasmus. Dat hij van dat schrijven niet zonder kleerscheuren afkwam, zal zeker niemand verwonderen. Den 4^{den} Augustus 1526 stierf hij, en werd toen door zijn vriend Laurens Laurensz. opgevolgd [2]). Ook deze had zich den grenzenloozen haat van Erasmus op den hals gehaald. Hij had te Leuven gestudeerd en was door de Parijsche Universiteit tot doctor in de godgeleerdheid benoemd. Hij daagde de Groninger Humanisten en Hervormingsgezinden den 12^{den} Maart 1523 tot een twistgesprek in zijn klooster uit [3]). Toen hij in 1526 inquisiteur geworden was, zal hij wel op andere wijzen gedisputeerd hebben; het genoemde twistgesprek zal wel het laatste geweest zijn,

[1]) Zie *Register van charters en bescheiden in het oude archief van Kampen* (Kamp. 1863), dl. III, blz. 106, no. 2144. Verder handelt over de Castro, te Water, *Kort verhaal der Reformatie van Zeeland* (Middelb. 1766), blz. 361—387; zie ook *Oudheden en gestichten van Zeeland* (Leid. 1722, oct. uitg.), dl. I, blz. 85—87.

[2]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 77 v., 310.

[3]) Over de *Acta* van dat gesprek zie de Hoop Scheffer, a. w. blz. 289, in de noot. Over het twistgesprek zelf aldaar blz. 290—309.

waarbij hij aan het einde „de opponenten dankte voor 't geen met grond tegen de stellingen mocht zijn ingebracht [1])". Verder vervulde nog François de Beka [2]) in Utrecht het ambt van geloofsrechter [3]).

Wellicht had men hier meer namen en bijzonderheden verwacht. Men herinnert zich misschien, namen van Inquisiteurs te hebben aangetroffen bij Brandt of Gerdes, misschien ook bij Schoock of in een van onze bijna ontelbare plaats- en stedebeschrijvingen, namen, die in dit beknopte overzicht niet voorkomen. Dat is zeer wel mogelijk, zeer waarschijnlijk zelfs! Ik durf mij volstrekt niet vleien, alle inquisiteurs te kennen, die zich in ons land met het geloofsonderzoek hebben belast gezien. Ik meen over de meerdere of mindere volledigheid van mijn overzicht nog een en ander te moeten zeggen, wat tot verontschuldiging kan dienen, wanneer ik namen, die werkelijk hier moesten genoemd worden, wegliet, of zulke noemde, die eigenlijk hadden behooren achterwege gelaten te worden.

Vooreerst is het ketteronderzoek in ons vaderland, voor zoover ik weet, nog nooit tot een punt van nauwgezette nasporing gemaakt. De te Brussel bewaarde documenten en hetgeen ons Rijksarchief, misschien ook wel onze provinciale en stedelijke archieven, bevatten, zijn nog nimmer onderzocht met het oog op de historie der Inquisitie in Nederland. Dit onderzoek zal, als ik mij niet bedrieg, met eigenaardige moeilijkheden gepaard gaan. Vooreerst zal moeten worden nagegaan, wie de eigenlijke keizerlijke en, na pauselijke goedkeuring der benoeming, ook pauselijke inquisiteurs zijn geweest. Veel heeft reeds Gachard daarvan

[1]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 309.

[2]) Was hij wellicht familie van den streng rechtzinnigen Goudschen pastoor Christianus de Beka? (de Hoop Scheffer, a. w. blz. 549).

[3]) Frédéricq, *Travaux*, fasc. I, p. 91.

aan het licht gebracht en beschreven [1]). Bedriegt niet alles mij, dan is dit deel van het onderzoek het gemakkelijkst en eenvoudigst. De officieele instructiën of de pauselijke goedkeuringen verspreiden genoegzaam licht [2]). Maar zoodra wij trachten, den sluier, die het verleden bedekt, wat hooger op te lichten, komen de bezwaren. De Inquisiteurs hadden de bevoegdheid, op hunne beurt zelfstandige benoemingen te doen, en hunne macht geheel of gedeeltelijk op gesubdelegeerden over te dragen. Zij hadden daartoe niets anders te doen dan aan den persoon, dien zij aanwezen, eene machtiging te verleenen, misschien niet eens altijd schriftelijk. Al was die machtiging schriftelijk, de gesubdelegeerden konden haar zeker wel in den zak houden. Lindanus toonde zelfs aan de Friesche Staten zijn lastbrief van de Landvoogdes niet [3]). Deze gesubdelegeerden, voor eene provincie of onderdeel daarvan oorspronkelijk benoemd, werden vaak weer elders heengezonden. Wij zagen boven reeds, hoe Sonnius een groot deel van ons land afreisde. De benoemingen geschiedden niet altijd voor het leven, somtijds slechts voor één bepaald proces [4]). Verder konden ook de leden der plaatselijke geestelijkheid tot op zekere hoogte als inquisiteurs optreden; immers de gewone plaatselijke rechters hadden de bevoegdheid, te richten in geloofszaken, naar luid van het plakkaat van 8 (26) Mei 1521 [5]). Wat belette hen, zich bij het geeste-

[1]) In het reeds dikwijls aangehaalde *Rapport* etc. vóór de *Correspondance de Philippe II,* tome I.

[2]) Het Register *Sur le faict des hérésies et inquisition*, te Brussel bewaard, bevat hierover veel. Zie de inhoudsopgave van Prof. Hubert, bij Frédéricq, *Travaux*, fasc. II, p. 113—129.

[3]) Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 283.

[4]) Frédéricq, *Travaux*, fasc. II, p. 93. Vgl. het betrekkelijk groot aantal namen van geestelijke ondervragers, dat voorkomt bij het proces van Peter Alexander, *Mémoires de Francisco de Ensinas*, tome II, p. 518 – 527.

[5]) O. a. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming*, blz. 147.

lijk onderzoek door een plaatselijk geestelijke te doen bijstaan, en wat belette een ijverig pastoor, de plaatselijke rechters aan het werk te zetten [1]? Aldus vermoed ik, dat de geschiedenis van Floris Egbertsz., pastoor te Amsterdam, moet worden verstaan [2]. Hij wordt evenwel door Brandt onderinquisiteur genoemd. Eindelijk moet bij het onderzoek naar de Inquisitie in ons land in het oog gehouden worden het verschil tusschen bisschoppelijke en keizerlijke Inquisiteurs. Wat deze laatsten waren, is reeds duidelijk geworden; zij zijn, om zoo te zeggen, eene schepping van Karel V. Frans van der Hulst was de eerste in hunne rij.

Vooral in de bijzonderheden zal er veel hoogst moeilijk tot klaarheid te brengen zijn. Wij treffen telkens in de geschiedenis van ons land gedurende de eerste helft der zestiende eeuw klachten aan van Stedelijke of Provinciale besturen, over machtsovertredingen van Inquisiteurs. Zijn die altijd gegrond? Wie zal het met zekerheid beslissen? Indien de Inquisiteur een gehaat man was, indien de Stedelijke of Provinciale besturen niet geheel en al afkeerig van de nieuwe leer waren, ligt het in den aard der zaak, dat er spoedig klachten zullen zijn aangeheven, al bestond er misschien slechts weinig reden voor. Was hij daarentegen een „handig man", die de zeldzame kunst verstond zijn wil door te drijven, en de menschen, met wie hij te doen kreeg, toch in den waan te laten dat, wat zij wilden, geschiedde, of was bovendien een Raad afkeerig van de nieuwsgezinden, menige machtsovertreding en menig onrecht der Inquisiteurs zal dan

[1]) Zie bijv. Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 251 v. Hetgeen Brandt meedeelt omtrent eene pastoorskeuze te Hoorn a. w. dl. I, blz. 267 v., strekt mede ter bevestiging van het beweerde.

[2]) Brandt, a. w. dl. I, blz. 247—250.

voor de oogen van het nageslacht verborgen gebleven zijn. De instructiën en officieele berichten van de werkzaamheden der Inquisiteurs zouden alle nog in wezen moeten zijn, om de zaak geheel duidelijk te maken, en daaraan ontbreekt veel [1]).

Kortom, de toestand is ingewikkeld en verward; misschien was ze het ook wel voor hen, die de feiten beleefden. Het gebied, waarop de eene Inquisiteur werkte, liep niet zelden over dat van den ander heen. Zeker mogen we vaak heerschzucht en neiging tot machtsovertreding aan den kant der Inquisiteurs aannemen; de bewijzen daarvoor zijn aanwezig; maar wij mogen ook niet vergeten, dat alle bestuurslichamen der zestiende eeuw voor weinig zaken zoo bang waren, als om in hun gezag te worden te kort gedaan en zeer spoedig meenden, dat hunne macht en hun aanzien werden verkort. Zij waren niet gewoon zoo iets te gedoogen, en hieven dan hevige klachten aan over zaken, die, wel beschouwd, zooveel moeite niet waard waren. Wanneer wij dit in het oog houden, dan zullen we waarschijnlijk voor groote misvattingen worden behoed.

Gaan wij nu in hoofdtrekken de bevoegdheid der Inquisiteurs na. Nadat van der Hulst was afgezet, hadden de geloofsrechters hunne betrekking bekleed, zonder dat door de burgerlijke overheid de vormen bepaald waren, waaraan

[1]) Zoo komen bijv. in het meermalen vermelde register *Sur le faict des hérésies et inquisition* verscheidene lijsten van gesubdelegeerden voor. Van deze zegt Gachard: »il semble résulter de la comparaison de ces listes avec les autres documents qu'elles restèrent à l'état de projet". Gachard o. c. tome I, p. CXV.

zij zich hadden te houden; ook waren de grenzen van hunne rechtsbevoegdheid weinig bepaald, zoodat misbruiken en machtsovertredingen althans mogelijk waren. Toen Karel V zich ten jare 1545 in de Nederlanden bevond, besloot hij nadere bepalingen omtrent de inquisiteursmacht te maken. Eene zeer uitvoerige instructie werd derhalve voor alle geloofsrechters en hunne gesubdelegeerden opgesteld. De Keizer gaf den 28sten Februari 1546 te Maastricht zijne goedkeuring aan de nieuwe bepalingen en verhief ze alzoo tot wet.

Gachard geeft in het meermalen gebruikte „Rapport" een overzicht van de voornaamste bepalingen; zestien verschillende artikelen worden vermeld [1]). Aangezien Gachard's werken door uitgebreidheid en kostbaarheid niet in aller handen zijn, en ook Hoffmann's boek tot de minder verspreide en bekende schijnt te behooren, moge hier de vertaling der genoemde artikelen eene plaats vinden.

1°. De Inquisiteurs moesten de provincie, die hun was aangewezen, bezoeken in gezelschap van een Secretaris, die om zijne rechtschapenheid en geschiktheid tot zijn ambt bekend was. In hun district moesten zij ketters opsporen, zoowel hen, die in het openbaar wegens ketterij bekend stonden, als hen, die daarvan slechts verdacht waren; verder hen, die verboden boeken lazen of bezaten, en eindelijk ook hen, die bijeenkomsten, waar men over den Katholieken godsdienst sprak, bezochten. De uitkomst van het onderzoek, moest door den Secretaris opgeteekend, en

[1]) Gachard, *Correspondance de Philippe II,* tome I, p. CXV—CXIX, daaruit overgenomen door Poullet, o. c. (*Mémoires couronnés .... publiés par l'Académie Royale .... de Belgique*, tome XXXV, 1870), p. 91–94. Hoffmann, *Geschichte der Inquisition,* Bd. II, S. 7, noemt deze instructie ook. Zonder een enkele verwijzing naar Gachard schrijft hij: »Wir beschränken uns auf nachstehenden Auszug", en laat daarop de woordelijke vertaling der zestien, bij Gachard vermelde artikelen volgen.

met zorg bewaard worden, om altijd, wanneer zulks noodig mocht zijn, die aanteekeningen te kunnen nazien en gebruiken.

2°. De getuigen moesten een eed afleggen, dat zij zonder eenig voorbehoud de waarheid zeggen zouden. Zij moesten ondervraagd worden naar de bron, waaruit zij hunne mededeelingen hadden geput, en ook daarvan zou aanteekening gehouden worden, opdat fatsoenlijke menschen niet in kwaden naam geraken mochten.

3°. Eene aanklacht, waarvan de aanklager wenschte onbekend te blijven, zou niet aan een proces kunnen worden ten grondslag gelegd.

4°. Indien de Inquisiteurs of hunne gesubdelegeerden mochten ontdekken, dat haat of andere beweegredenen tot eene onjuiste aanklacht geleid hadden, zouden zij den aanklager aan den Magistraat of den Provincialen Raad bekend maken, opdat hij naar rechten gestraft zou kunnen worden [1]).

5°. De Inquisiteurs en hunne gesubdelegeerden konden alle onderdanen van den Keizer voor zich dagen en hen ondervragen, van wat staat of qualiteit zij mochten zijn, zelfs burgemeesters en schepenen van steden, raadsheeren en presidenten van rechtbanken. Deze laatsten waren ook verplicht getuigenis af te leggen, op straffe van gehouden te worden voor begunstigers der ketters en als zoodanig, indien zij leeken waren, overeenkomstig de plakkaten gestraft te worden; waren zij kerkelijke personen, dan zouden de Inquisiteurs tegen hen procedeeren, zooals zij billijk en rechtmatig achten zouden.

6°. De Inquisiteurs zouden allen, die zij naar de inge-

[1]) Zie zulke bepalingen herhaald o. a. in het plakkaat van 25 Sept 1550, te vinden in het *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 136–200; de bedoelde bepalingen aldaar, blz. 199.

wonnen berichten en naar het getuigenis van twee getuigen, of andere wettige bewijzen, als ketters, of als overtreders van de keizerlijke plakkaten op het stuk der ketterijen, zouden hebben herkend, doen aanhouden en onder voldoende bewaking van den plaatselijken rechter of van anderen, die zij daartoe zouden aanwijzen, doen gevangen zetten.

7°. Indien de aangeklaagde een geestelijke was, zouden zij hem doen overbrengen naar de gevangenissen van den Provincialen Raad. Daar moesten zij eerst zoo kort mogelijk, zonder bepaald proces, zijne zaak instrueeren, naar den inhoud hunner commissie. Vervolgens zouden zij zich een of twee raadsheeren hebben toe te voegen, of wel den beschuldigde naar den Raad zelf verwijzen, om het vonnis zijner veroordeeling of vrijspraak te verkrijgen. Mocht de Raad of enkelen zijner leden den bijstand weigeren, dan moesten de Inquisiteurs daarvan aan de Koningin of aan den bijzonderen Raad kennis geven, die in het geval zouden voorzien.

8°. Wanneer de Inquisiteurs, volgens het gevoelen van een der leden van den Provincialen Raad, de degradatie van een geestelijke en zijne overgave aan den wereldlijken rechter bevelen zouden, zou de Raad gehouden zijn, nadat tot de degradatie, overeenkomstig de commissie, die de Inquisiteurs van het Heilig Officie hadden, zou zijn overgegaan, onmiddellijk het vonnis te doen uitvoeren.

9°. Indien de Inquisiteurs door hunne onderzoekingen bevonden, dat een leek de keizerlijke plakkaten overtreden had, dan zouden zij die onderzoekingen kenbaar maken aan een der leden van den Provincialen Raad, waarna deze den schuldige zou doen gevangen nemen en straffen.

10°. Wanneer het uit dezelfde onderzoekingen bleek, dat een leek van ketterij verdacht was, en dat men niet

vinden kon, dat hij de plakkaten had overtreden, dan zouden de Inquisiteurs tegen hem naar rechten procedeeren, tot het eindvonnis, dat zij zouden wijzen met behulp van een lid van den Provincialen Raad.

11°. De Keizer verbood aan al zijne Raden op straffe van ongenade, den Inquisiteurs, op wat wijze dan ook, in de uitoefening van hun ambt, beletselen in den weg te leggen [1]). Elke moeilijkheid, die zich in deze mocht voordoen, zou aan het oordeel der Koningin worden onderworpen.

12°. Hij richtte hetzelfde verbod tot de Bisschoppen en hunne officialen. Hij wilde echter dat deze in de processen, die zij zouden begonnen hebben, niet door de Inquisiteurs zouden gehinderd worden.

13°. Bij het bezoek, dat zij in hun district brachten, zouden de Inquisiteurs en hunne gesubdelegeerden zich hebben te vergewissen, dat de pastoors rechtschapen mannen waren, zuiver en katholiek. Indien zij een geestelijk ambt bezet vonden door loontrekkende plaatsvervangers of door kapelaans, die terwijl zij monniken geweest waren de kap hadden verlaten, dan zouden zij dezulken door anderen vervangen.

14°. Indien zij pastoors, die in concubinaat of op andere wijze schandelijk leefden, of onwetende en voor hunne bediening ongeschikte geestelijken aantroffen, dan zouden zij die aan den Bisschop en zijne officialen aangeven, hem tevens aanmanende zulken door anderen te vervangen. In geval de Bisschop weigerachtig bleef, zouden de Inquisiteurs de Koningin hiervan in kennis stellen.

15°. Zij zouden zich ook op de hoogte stellen van het gedrag der schoolmeesters en van het onderwijs. Zij zouden bestraffing en zelfs afzetting hebben te bewerken van zulken, die dat schenen te verdienen.

[1]) Vgl. den brief van Hertog Albrecht, boven, blz. 35 in de noot.

16°. Eindelijk zouden zij ook berichten hebben in te winnen omtrent de boekverkoopers en boekdrukkers, zoowel als omtrent de boeken, die door dezen verkocht en gedrukt werden.

Aan het einde van deze lange instructie gaf de Keizer nog eenige algemeene wenken, om te grooten ijver, die schadelijk werken kon, te matigen. Hij deed dat in de volgende bewoordingen: „De Inquisiteurs zullen zich hebben te gedragen op eene wijze, die hun werk, dat even „heilig als moeilijk is, niet onmogelijk maakt. Zij zullen „zich niet te veeleischend betoonen, maar vóór alles „er zich op toeleggen misbruiken af te schaffen, die „zonder gevaar voor den godsdienst of nadeel voor de aan„gelegenheden des lands niet geduld kunnen worden. Zij „zullen zich ook bevlijtigen, de overtuiging te vestigen, „dat zij niet hun voordeel maar dat van Christus zoeken, „zich alleen er op toeleggende, de Nederlanden van alle „dwaling te zuiveren en voor ketterij te bewaren."

Den 31sten Mei 1550 gaf de Keizer een edict uit, waarbij in deze instructie enkele wijzigingen werden gemaakt, die echter de hoofdzaak niet veranderden en die wij dus stilzwijgend kunnen voorbijgaan [1]). In 1555 werd den Inquisiteurs meer macht toegekend tegenover de plaatselijke wereldlijke rechters. Toen werd nl. van

[1]) Gachard, o. c. tome I, p. CXX. Dit stuk is gedrukt bij Gerdes, *Historia Reformationis* (Gron. 1744), tom. III, p. 122–129 der »Monumenta". Het bevat vijftien van de zestien door Gachard vermelde artikelen; de overeenkomst is vaak woordelijk. Het vijftiende artikel (over de schoolmeesters en het onderwijs) der instructie van 1546 ontbreekt in die van 1550. Sommige artikelen komen bij Gerdes uitvoeriger voor dan bij Gachard; toch schrijft deze (p. CXX): »je citerai les principaux articles". Of Gachard hier het aantal artikelen dan wel den inhoud daarvan op het oog had, dient door vergelijking van het nog onuitgegeven Register *Sur le faict des hérésies et inquisition* te worden uitgemaakt.

keizerswege vastgesteld, dat de leden der rechtbanken, de koninklijke, plaatselijke en andere officieren aan de ketters, die zich door de vervolging der Inquisiteurs in hunne gevangenissen bevonden, niet zouden mogen toestaan te spreken of gemeenschap te hebben met wien dan ook, zonder toestemming der Inquisiteurs; dat diezelfde officieren zich naar de vorderingen der Inquisiteurs zouden hebben te schikken, wanneer deze hunne tegenwoordigheid vereischten voor de uitspraak der door hen gewezen vonnissen, of hen uitnoodigden, de goederen van kettersche of verdachte personen, die uit vrees voor de justitie gevlucht waren, te inventariseeren; eindelijk, dat zij zouden hebben te waken, dat de roerende en onroerende goederen der gekerkerden of der van ketterij beschuldigden niet werden vervoerd of aan anderen verkocht [1]).

Toen Filips II de regeering aanvaardde, bekrachtigde hij de instructie, die zijn vader aan de inquisiteurs had gegeven, en wel zooals zij den 30sten Mei 1550 was gewijzigd [2]). In hoofdzaken kwam deze dus met die van 1546 overeen. Als mandement, dat aan de rechtbanken werd gericht, werd, met slechts geringe wijziging, de inhoud gegeven van het mandement, dat keizer Karel in Januari 1555 had doen opstellen. Aan den toestand der Inquisitie werd niet meer veranderd; de zaak der nieuwe bisdommen was op den voorgrond getreden, en met de geloofsvervolging bleef het bij het oude. Den 17den October 1565 schreef Filips aan Margareta, „dat hij wenschte, „dat de inquisitie geschieden zou door de inquisiteurs, „zooals dat tot nu toe geschiedde, gelijk het hun ook „naar goddelijk en menschelijk recht toekomt. Dat is niet

[1]) Gachard, o. c. tome, I. p. CXXI s.
[2]) Gachard, o. c. tome, I. p. CXXV.

„nieuw, want het is altijd zoo geschied sedert de tijden „van wijlen den Keizer" [1]).

Toen het plakkaat van 28 April 1550 [2]) uitgegeven werd, kon men zeggen, dat de geloofsvervolging haar hoogtepunt had bereikt [3]). Er mogen nu en dan commissiën aan dezen of genen inquisiteur gegeven zijn, die, hoewel gegrond op de instructie van 1546 (of 1550), nog eenige machtsuitbreiding gaven, de hoofdzaken waren eens voor al bepaald.

Onder Paus Julius III (1550 — 1555), werd eene reeks van vragen opgesteld, acht en dertig in getal, naar welke de Inquisiteurs in ons land de ketters hadden te onderzoeken [4]). Elke vraag begint met: „Of hij gelooft", en moet door ieder, die vrij van ketterij is, gewoonlijk bevestigend worden beantwoord. Zoo luidt bijv. de derde vraag van deze reeks: „Of hij gelooft, dat die Kerk alleen „de Katholieke is, waarin de eenvormige en algemeene „overlevering der Evangelische en Apostolische leer, vol„gens het inzicht en de verklaring der H. Vaders en de „beslissing en bepaling der algemeene Conciliën door de „Kerk gehouden, wordt gevonden; waarin de bediening „der Sacramenten volgens de Katholieke traditie, tot heden „toe in de Westersche kerk vromelijk en lofwaardig be-

[1]) Zie belangrijke stukken van dien brief bij Gachard, o. c. tome I, p. CXXIX s.

[2]) Het is in het *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 157, ten onrechte gedateerd met 29 April. Zie Gachard, o. c. tome I, p. CXXIV note 1. Het plakkaat van 25 September heette eene verzachting, daarom noemde ik in den tekst dat van April.

[3]) Het zal nauwelijks herinnerd behoeven te worden, dat ik hier uitsluitend het oog heb op de periode, die dit proefschrift behandelt. De vervolging onder Alva's bewind was zeker veel heftiger dan ooit te voren, doch van loutere geloofsvervolging kon toen geen sprake meer zijn.

[4]) Zij zijn te vinden bij Gerdes, *Historia Reformationis* (Gron. 1744), tom. III, p. 129 - 134 der »Monumenta".

„houden, geschiedt; die Kerk, die niet in eenigen uithoek „van het aardrijk verborgen is, maar, in eenheid van leer „en gemeenschap van Sacramenten in den band des vredes, „verspreid en uitgebreid is over de gansche aarde?"

Vervolgens worden de vragen opgesomd, die gedaan moeten worden betrekkelijk de rechtvaardiging, den doop, den vrijen wil, de Sacramenten, enz. Aan deze laatste worden verschillende vragen gewijd; het is ook daardoor duidelijk, dat er groote beteekenis aan gehecht wordt, zoowel van Katholieken als van Protestantschen kant. De eerste vraag dienaangaande is: „Of hij gelooft, dat er zeven Sacramenten der Kerk zijn?" waarna alle zeven worden genoemd; daarop volgt dan: „of hij misschien gelooft, dat er slechts twee zijn: Doop en Avondmaal". Vervolgens worden de verschillende Sacramenten nog eens in afzonderlijke vragen besproken. Geheel hiermede in overeenstemming is ook de voorname plaats, die de Sacramenten-quaestie in de ketterverhooren inneemt. Er zijn bij van Braght en Haemstede verhooren bewaard, die bijna uitsluitend over deze zaak handelen. Het gevoelen, dat iemand in deze was toegedaan, was een gemakkelijk kenteeken; de Doopsgezinden konden bij de vraag naar den Doop, de nieuwsgezinden in 't algemeen bij die naar het getal der Sacramenten, onmogelijk verborgen blijven. Doch ook fijner geschilpunten worden behandeld. Het komt mij voor, dat de Inquisiteur, die sommige der voorgeschreven vragen deed, van menig oprecht en vroom Katholiek, uit den tijd der Reformatie (wellicht ook uit onze dagen), ten antwoord zou kunnen krijgen: „Ik heb daarvan nooit gehoord en dus daarover nooit nagedacht".

Het is mij niet bekend, hoe die vragen in de wereld zijn gekomen, ook niet of ze ooit gediend hebben bij het ketteronderzoek. Hoogst onwaarschijnlijk komt het mij

voor, dat ze alle achtereen gedaan zullen zijn. De vragen over de rechtvaardiging en de Sacramenten geven aanleiding tot de breede en langdurige twistgesprekken, die wij tamelijk wel kennen; ik acht het zeer onwaarschijnlijk, dat men na zulke redewisselingen tot de andere vragen zal zijn teruggekeerd. Dit was ook niet noodig, want uit het antwoord op één of twee er van, bleek reeds genoeg aangaande de overtuiging van den gevangene.

Het schijnt onzeker te zijn, wanneer het eerste plakkaat tegen de Reformatie in ons land is afgekondigd. Het eerste, den 8sten Mei 1521 uitgevaardigd, is misschien in ons vaderland niet, of althans niet overal, behoorlijk afgelezen en aangeplakt. Toch gaat men m. i. te ver, wanneer men schrijft, dat „'t geheele stuk derhalve niet tot *onze* geschiedenis behoort" [1]). De opdracht toch van het plakkaat geschiedde o. a. „aan onze gouverneurs „van Limburg,.... van Holland, van Zeeland,.... Presi„dent en lieden van onze Raden in onze voornoemde „landen van.... Holland,.... Aan Baljuws, Ambtmannen, „Provoosten, Dekenen, Burgemeesters, Schepenen en Raden „van alle steden en dorpen in onze voornoemde Neder„landen, of hunne Stadhouders, en aan een ieder van hen, „wie zij zijn. En ook aan ieder van onze onderdanen van „onze voornoemde landen, wie zij zijn, van wat staat, „waardigheid of conditie" enz. [2]). Al is dus het plakkaat niet overal afgekondigd, al nam Sandelyn het in zijn

[1]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 141 noot 1.

[2]) *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 88 v.

Memoriaalboek niet op, het is een stuk, dat toch wel degelijk ook voor ons vaderland bestemd was.

„In 1522 ging een nieuw edict uit over Holland en Zeeland" [1]. Het stuk is gedateerd 29 April. Zes dagen vroeger had de Keizer Frans van der Hulst tot Inquisiteur aangesteld [2]; in het edict van den 29sten wordt naar hem gedurig verwezen. Dit stuk schijnt iets anders te zijn dan een gewoon plakkaat; althans in het plakkaatboek van Vlaanderen is het niet opgenomen. Dat boek bevat (het plakkaat van Mei 1521 medegerekend) in „Rubrica Septima" [3] veertien edicten, die in chronologische orde worden afgedrukt; deze alle hebben, het een meer, het ander minder, betrekking op de geloofsvervolging. Twee er van zijn uitsluitend gericht tegen den boekhandel, nl. dat van 14 October 1529 en dat van 30 Juni 1546; één is gericht tegen de nieuw opgerichte Universiteit te Wesel, nl. dat van 7 Maart 1545, terwijl één, dat van 20 November 1549, de confiscatie der goederen regelt; eindelijk bedoelde het plakkaat van 18 December 1544 niet zoozeer vervolging van ketters als wel toezicht op de geestelijken, wat hun gedrag en hunne ontwikkeling aangaat. Zoo blijven er dus negen over. Maar hoe komt het dan, dat men altijd den mond vol heeft van de tallooze bloedplakkaten, indien er van 1521 tot 1566 slechts negen

[1]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 141. De verwijzing naar het *Eerste Memoriaal* van Sandelyn is een druk- of schrijffout; het moet zijn, *Tweede*. Het *Eerste* loopt tot 1520.

[2]) Prof. Hubert gaf (in fasc. II. p. 111 - 129 der meermalen aangehaalde *Travaux* van Paul Frédéricq) eene »table chronologique du Régistre sur »le faict des hérésies et inquisition". De Commissie van van der Hulst schijnt aldaar (p. 115) voor te komen onder dagteekening van 23 April 1520. Het is misschien een druk- of schrijffout; ik behield daarom den datum, zooals die door Gachard, Henne en de Hoop Scheffer wordt opgegeven.

[3]) *Plakkaatboek van Vlaanderen,* dl. I, blz. 88—200.

zijn uitgevaardigd? Allereerst zij toegegeven, dat men zich eene zaak als deze zeer gemakkelijk overdreven kan voorstellen; vooral in verband met de te hooge cijfers der geëxecuteerden, die nog aleens voor vaststaande getallen worden aangenomen, laat zich zulk eene overdrijving wel begrijpen. Maar vervolgens zij ook aangemerkt, dat wij hier het plakkaatboek van Vlaanderen voor ons hebben. Het bevat wel vele plakkaten, die ook voor ons land geldig waren, maar is toch in de eerste plaats eene bron voor de Belgische geschiedenis. Om zuiver te werk te gaan, zouden wij ons moeten wenden tot ons Rijksarchief en daar, uit de Memoriaalboeken van het Hof van Holland, de verschillende plakkaten opzoeken en die vergelijken met uitgegeven teksten of met te Brussel bewaarde edicten. Bij dezen arbeid staat ons een hulpmiddel ten dienste. In 1643 werd te 's Gravenhage een „Repertorium van de plakkaten, octrooien en ordonnantiën, geregistreerd in de Memoriaalboeken van het Hof van Holland" uitgegeven. Onze geschiedschrijver Brandt heeft dit zeer ijverig en vol vertrouwen gebruikt [1]). Er wordt geen onderscheid gemaakt tusschen keizerlijke plakkaten en aanschrijvingen der Landvoogdes of van een der Stadhouders. De keizerlijke plakkaten nu werden gegeven „als eeuwig edict", zeer dikwijls met de bepaling er bij, dat zij elk half jaar moesten worden afgekondigd [2]). De Landvoogdes of een Stadhouder, wellicht ook minder hooggeplaatsten, konden dus, indien zij het noodig oordeelden, op grond van 's Keizers plakkaat, hetzij eene nieuwe af-

[1]) Dat vertrouwen gaat zóó ver, dat Brandt op gezag van het *Repertorium* aanneemt, dat de maand November in het jaar 1541 een en dertig dagen heeft geteld. Zie: *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 146 en *Repertorium*, blz. 51. De juiste datum is 27 November.

[2]) Op of omtrent Kerstmis en St. Jansmis; bijv. *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 128.

kondiging [1]) bevelen, hetzij een korter edict uitvaardigen. Niet licht zou van hoogerhand te groote ijver hun tot een verwijt gemaakt worden. Bovendien bestonden nieuwe edicten zeer dikwijls uit eene compilatie of uit eene verscherping van enkele der voorgaande. De scherpte der vervolging hangt niet af van het aantal, maar van den inhoud der plakkaten.

Ik meen, dat het opsommen van alle edicten, die op de geloofsvervolging in ons vaderland betrekking hebben, wel een opzettelijk onderzoek waardig is. Doch al zou dat

[1]) De afkondiging van plakkaten kostte nog al wat tijd. Een deurwaarder van het Hof moest in een bepaald district het stuk op de voornaamste plaatsen aflezen. Bij eenige plakkaten vond ik in de *Memoriaalboeken* van het Hof van Holland kantteekeningen, die hierover licht verspreiden. Eene er van moge hier een plaats vinden. Zij is te vinden bij een Plakkaat, den 27sten September 1540 te Brussel uitgegeven. *(Derde Memoriaal* van Jan de Jonge, fol. 15).

»Dit ende de twee navolgende placcaten zyn gepubliceert by buyeren (?) »ouer tquartier van Zuythollant den XIIe tot Dordrecht den XIIIIe tot »geertruydenberg den XVIe binnen heusden den XVIIe binnen worcum »den XIXe binnen gorcum den XXIe binnen asperen den XXIIIe binnen »leerdam ende den XXIVe der maent nouembris binnen heuckelom.

»Van gelycke gepublicceert bij Claes van nes ouer tquartier van West»Vriesland te weten XVIIe nouembris te Haerlem den XIXe te hoeren den »XXIe te Enchuysen den XXe te grotebrouck den XXIIIe te meden»blijck den XXVIIe te alcmair den XXVIIIe inde beuerwijck.

»Noch van gelycke gepubliceert bij adriaen aerntsz. vanden aer ouer »tquartier van Rijnlandt te weten upten XIIIe nouembris tot leyden den »XVIe tot woerden ende oudewater den XVIIe tot schoonhoven den XVIIIe »tot ter goude.

»Van gelycke geplubiceert bij Cranenbrouck ouer tquartier van amster»landt upten XVe nouembris den XVIIe tot monnickendam den XVIIIe »tot edam den XIXe nouembris te purmereynde upte XXIe en XXIIe »nouembris tot muyden weesp en naerden.

»Van gelycke gepubliceert bij Craen bout ouer tquartier van delfflant te »weten den XVIe nouembris inden hage den XVIIe te delft den XVIIIe tot »schiedam den XVIIIIe tot rotterdam den XXIX inden briel den lesten tot »geervliet den IIIe decembris tot vlaerdinge den XVIe te goere den IIe »januarii tot 's gravesande".

hier niet geheel misplaatst zijn, het is toch in dit, tot mijn eigenlijk onderwerp slechts inleidende hoofdstuk, geen volstrekt vereischte. Het is, geloof ik, hier te doen om den geest en het systeem der plakkaten, niet zoozeer om den tekst en het juiste aantal. Wij kunnen dus tot het Plakkaatboek van Vlaanderen terugkeeren en daarin zoeken wat we voor ons overzicht noodig hebben [1]).

Bij deze beschouwing mogen we niet één plakkaat ten grondslag leggen en daaruit het systeem der vervolging afleiden; zij dienen in chronologische orde met elkaar in verband gebracht te worden; het zal daarbij blijken, dat de chronologische orde ook de logische is. Verder mag ook het geheel der plakkaten niet worden gescheiden van het strafrecht en de strafrechtspleging der zestiende eeuw. Ik bedoel hiermede niet, dat de vervolging door de plakkaten geen voorwerp van afzonderlijke beschouwing zijn mag; integendeel, voor de scheiding, die ik maak door in dit Hoofdstuk de plakkaten, in Hoofdstuk V de Rechtsvervolging te behandelen, meen ik goede gronden te hebben. Doch men dient in het oog te houden, dat de wijze van uitvaardiging der verschillende edicten, de daarbij bepaalde straffen en de, met de uitvoering daarvan belaste autoriteiten dezelfde zijn, die wij bij andere strafgedingen terugvinden en die in de lijst dier tijden moeten geplaatst worden [2]).

[1]) Ik volg daarbij de meermalen gebruikte verhandeling van Poullet, en wel chapitre II, dat tot titel heeft: »Des lois pénales portées par Charles-Quint pour extirper l'hérésie des Pays-Bas".

[2]) De naam »plakkaat" werd niet uitsluitend gebruikt voor de edicten der vervolging. »Bloedplakkaten" werden zij genoemd door het volk, om de veelvuldige doodstraffen, die er het gevolg van waren. Wanneer die naam het eerst is gebruikt, weet ik niet. Zeer zeker werd hij niet ten onrechte gegeven; doch men bedenke, dat de doodstraf in de zestiende eeuw over het algemeen veelvuldig werd toegepast. Vgl. Hoofdstuk V.

De staatkundige en maatschappelijke organisatie van het geheele Westen gedurende de Middeleeuwen, en zeer bepaald die der „landen van herwaarts over", was gegrondvest op de eenheid van Kerk en Staat. Die eenheid was een artikel, zoowel van de staatkundige als van de kerkelijke geloofsbelijdenis. De Vorsten waren gehouden hun sterken arm te leenen aan de Kerk, in wier naam zij regeerden; en even goed als van de geestelijkheid, was het ook het recht en de plicht van Koningen en Keizers, den Katholieken godsdienst te beschermen. De geestelijkheid streed met de wapenen des geestes, de Vorsten deden het met de wapenen, die zij voerden, doch in naam der Kerk en der haar vertegenwoordigende Kerkvorsten.

Aldus de theorie, de kerkelijke dogmatiek. Hoeverre door de wereldlijke heerschers van die dogmatiek werd afgeweken is bekend; zelfs Karel V, de beschermer van het Katholicisme der zestiende eeuw, beoorloogde den Paus. Zoowel hij als zijne voorgangers waren goede geloovige Katholieken, behalve waar zij hun geloof aangaande den oorsprong en het wezen hunner wereldlijke macht, in practijk te brengen hadden; dan was streven naar zelfstandigheid ook hunne ketterij. De goede uitslag van dat streven was van Rome uit niet altijd voldoende te verhinderen, en zoo werd een toestand geboren van gewapenden vrede, en tegelijk van wederkeerig dienstbetoon uit eigenbelang en zucht naar zelfbehoud. Al week echter die toestand af van de theorie, het bleef niettemin waar, dat de Vorst, die zich de strenge beschermer der Katholieke rechtzinnigheid betoonde, niet alleen een godsdienstig maar ook een staatkundig werk deed. Hij waakte voor de onderhouding van den bestaanden vorm, die op kerkelijk zoowel als op staatkundig gebied, door de toenmaals bestaande maatschappij was aangenomen. De Katholieke

Kerk aantasten was, al bedoelde men het niet, hetzelfde als zich verzetten tegen den Staat. De kerkelijke en de wereldlijke instellingen waren dermate vermengd en vereenigd, dat zij één geheel uitmaakten, en zoo moest de Reformatie noodwendig eene staatkundige zijde hebben. In den aanvang trad die nog niet op den voorgrond; het begin der Reformatie als geestesrichting ligt reeds in de Katholieke Kerk. Zij, die hervormingsgezind waren, bedoelden aanvankelijk niet anders dan hervorming der Kerk in hoofd en leden, en in gemoede waren zij overtuigd nog Katholieken te zijn, in gemoede hielden zij zich van de mogelijkheid, dat hun streven zou slagen, verzekerd. Zoodra echter de Reformatie kenbaar werd van hare staatkundige zijde en zich in de hoogste mate revolutionair betoonde, door de woelingen van het Anabaptisme, werd het duidelijk dat, van Katholiek standpunt gezien, de kerkhervorming kerkverwoesting was [1]). De Reformatie als geestesrichting beschouwd, is het product van geleidelijke ontwikkeling; toen de vrucht voldragen was en zich in de maatschappij ging openbaren, sleepte zij revolutionaire bewegingen na zich. Het was dus zoowel staatkundig als kerkelijk belang, de Reformatie te bestrijden; tegen een gemeenschappelijken vijand verbonden, handelen daarin Keizer en Paus te zamen, elk op zijne wijze. Maar zelfs in dat verbond, vergat Karel V zijn strijd tegen Rome niet; de geheele secularisatie van het ketteronderzoek bewijst dat.

Het plakkaat, dat op 8 (26) Mei 1521 te Worms uitgevaardigd werd, geeft een overzicht van al wat met Luther was geschied; daarna bepaalt het, dat „de complicen,

[1]) Vgl. A. Pierson, *Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme* (Haarl. 1868), dl. I, blz. 19.

medeplegers en adherenten" van dezen ketter zullen worden vervolgd door de gewone plaatselijke rechters, „volgens de costumen en rechten, geestelijke en wereld-„lijke en goddelijke edicten, uitgegeven geboden tegen „diegenen die in ketterij, heresie of tegen de keizerlijke „majesteit, misdoen" [1], d. w. z. tegen hen die zich aan schending van de goddelijke of van de menschelijke majesteit schuldig maken.

Wij zagen reeds, dat zulke misdadigers gedood werden. De confiscatie van goederen behoorde bij de terdoodveroordeeling; deze wordt dus hier ook genoemd. Verder werd het drukken, de verkoop en koop der boeken van Luther of zijne discipelen verboden [2], in welke taal ook geschreven. Deze geschriften, zoowel als die, welke voor de Kerk, den Paus of zijne Prelaten beleedigend geacht werden, moesten verbrand, de bezitters en lezers er van gestraft worden.

In dit plakkaat ligt, in beginsel, het systeem van vervolging en onderdrukking der Hervorming, dat door Karel V werd gevolgd. Aan den eenen kant maatregelen tegen de verbreiding van het kwaad, door zorg te dragen dat de leer niet door de pers verspreid werd; aan de andere zijde zorg, dat die leer, voor zooverre zij reeds in hoofd en hart der menschen eene plaats gevonden had, werd uitgeroeid, door de belijders te dooden Van den aanvang af blijkt de drukpers eene macht te zijn, waarmede rekening moest gehouden worden. Elk plakkaat bevat bepalingen omtrent het drukken en verkoopen van boeken; sommige gaan vergezeld

[1] *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 99.

[2] Luther's naam is nog de eenige die genoemd wordt; later worden ook anderen in de plakkaten vermeld.

van lijsten van verboden boeken [1]), en boekverkoopers en boekdrukkers werden gewoonlijk afzonderlijk, onder de te vervolgen personen, genoemd. Den 14^{den} October 1529 en den 30sten Juni 1546 werden opzettelijk tegen het drukken en het verkoopen van boeken plakkaten uitgevaardigd [2]). Vooral het laatstgenoemde is breed uitgewerkt. Dat elk boek, vóórdat het gedrukt of verkocht mocht worden, moest onderzocht zijn, spreekt van zelf. Verder werd bepaald, dat de Raden geene, dan ter goeder naam en faam bekend staande personen tot boekhandelaars mochten aanstellen, en dat dezen den eed van gehoorzaamheid aan de ordonnantiën moesten afleggen [3]). De handelaren waren verplicht, in hunne winkels de lijsten der verboden boeken op te hangen, op straffe van honderd Carolus-guldens. Eindelijk moesten de officieren van justitie minstens tweemaal per jaar, vergezeld van een deskundige, de winkels inspecteeren; achtten zij het noodig, die inspectie meermalen te doen, dan waren zij daartoe gerechtigd. Ik meen den toestand van den boekhandel dier tijden niet beter te kunnen karakteriseeren, dan door hem te vergelijken met den kleinhandel in sterken drank van onzen tijd, al moet ik er bij voegen: „Omnis comparatio claudicat".

Al die bepalingen waren preventieve maatregelen; bij

[1]) Zulke lijsten komen o. a. voor in het *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 124, 145—153, 174—185. Dat zij meermalen onder denzelfden vorm afgekondigd werden, blijkt uit het onderschrift van het plakkaat van 25 Sept. 1550 (aldaar blz. 200). Op blz. 140 v. komt een lijstje van boeken voor, die gelezen en bij het onderwijs gebruikt mochten worden. Over de vervolging van den boekhandel, zie Poullet, o. c. p. 74—79.

[2]) Te vinden *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 107—113, 135—141. De eigenlijke censuur, reeds vroeger in de Zuidelijke Nederlanden ingevoerd, dagteekent hier te lande eerst van 't plakkaat van 1 April 1524. Zie de Hoop Scheffer, a. w. blz. 163, noot 3.

[3]) Eene aanstelling van een boekhandelaar kan men afgedrukt vinden in Bijlage III achter dit proefschrift.

deze moeten nog twee plakkaten gevoegd worden, nl. dat van den 18den December 1544 [1]) en dat van den 7den Maart 1545 [2]). Het eerstgenoemde is een merkwaardig stuk. Krachtiger bewijs dat, ook in de oogen der overheid, het lage peil van zedelijkheid en ontwikkeling van een groot deel der geestelijken, der Hervorming ten bate kwam, is wel niet te geven. Door den Keizer en zijnen Raad wordt hier de meening uitgesproken, dat het „nog niet „cesseeren van de vermaledijde dwalingen eensdeels hieraan „toe te schrijven is, dat de pastoors op verschillende „plaatsen menschen zijn van een slecht leven, die aan „anderen een kwaad voorbeeld geven, schandelijk levende, „onwetend en ongeleerd, niet wetende wat een goed pastoor „behoort te weten". Verder wordt nog geklaagd over het feit, dat verschillende pastoors in hunne parochie plaatsvervangers stellen „alleen zoekende hun tijdelijk voordeel", en dat zij daarvoor namen „uitgeloopen monniken, waarvan „sommigen met, anderen zonder dispensatie, kleed en „klooster verlaten hadden". Na dit alles wordt vastgesteld, dat elk officier van justitie binnen veertien dagen na afkondiging van het plakkaat, alles wat hij omtrent de pastoors, in zijn gebied resideerende, kan te weten komen, aan de Koningin-Landvoogdes moet rapporteeren, opdat zooveel mogelijk verbetering in den slechten toestand gebracht moge worden.

Het tweede genoemde plakkaat betreft het onderwijs. In het voorjaar van 1544 was te Wezel een nieuwe school opgericht, die op Paschen (13 April) van dat jaar zou worden geopend. De stad was om hare reformatorische neigingen bekend; Adolph Clarenbach had er van 1523

[1]) *Plakkaatboek van Vlaanderen,* dl. I, blz. 132—133.
[2]) *Plakkaatboek van Vlaanderen,* dl. I, blz. 133—134.

tot 1525 reeds onderwijs gegeven, en de Anabaptisten waren er beschermd [1]). Tot het oprichten der nieuwe school was noch van den Paus, noch van den Keizer, toestemming gevraagd of verkregen; het was derhalve duidelijk, dat het daar te geven onderwijs, in den geest der Reformatie zijn zou. Den 7den Maart, nog vóórdat de school was geopend, ging er daarom van Brussel een keizerlijk edict uit, dat aan iedereen verbood, zijne kinderen of pupillen er heen te zenden, op straffe van voor ketters aangezien en als zoodanig gestraft te worden.

Het plakkaat van 17 Juli 1526 [2]) bevat eerst eene korte inhoudsopgave van dat van 1521 en bepaalt voorts, dat verschillende handelingen, die nader worden omschreven, door geldboeten of ballingschap zullen gestraft worden. Verbodsbepalingen omtrent boeken treffen we ook hier weder aan; behalve Luther worden nog vele hervormingsgezinde schrijvers met name genoemd. Daar dit plakkaat de uitwerking, die er van werd verwacht, miste, werd er den 14den October 1529 een nieuw uitgevaardigd [3]).

Reeds is er de aandacht op gevestigd, dat in dit edict zeer vele bepalingen omtrent den boekhandel voorkomen; doch ook de bedreigingen, andere zaken betreffende, vinden wij hier verscherpt terug. Rijpelijk is over den toestand des lands nagedacht; de zaak gaat den Keizer ter harte; met verschillende autoriteiten heeft hij raad gehouden [4]),

[1]) Gerdes, *Historia Reformationis* (Gron. 1744), tom. III, p. 178; vgl. de Hoop Scheffer, a. w. blz. 233 v; vooral A. Wolters, *Reformationsgeschichte der Stadt Wesel* (Bonn, 1868), S. 34—37, 106.

[2]) *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 103—107.

[3]) Poullet, o. c. p. 57, dateert dit ten onrechte met 24 October. Het is te vinden: *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 107—113.

[4]) *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 108: »Désirans de tout nostre »coeur y pouoir remedier et pourueoir, nous (eu sur ce les aduis de vous

en het is noodig geoordeeld strengere bepalingen uit te vaardigen, harder straffen toe te passen. De relapsen (d. w. z. zij, die voorheen hunne dwaling hadden herroepen, maar later weder hadden aangenomen) zullen voortaan met den brandstapel worden gestraft; de anderen zullen, hetzij onthoofd, hetzij gedolven worden [1].

Aangezien het den Keizer niet om goed en leven zijner onderdanen, maar om uitroeiing der dwalingen te doen was, werd bepaald dat aan elk, die de kettersche gevoelens was toegedaan, of op andere wijzen dwaalde, vergiffenis zou geschonken worden, ingeval hij, uit eigen beweging, vóór den 15den November bij de bevoegde autoriteiten, belijdenis van schuld kwam doen [2]. Later zijn meer dergelijke „pardons" afgekondigd; o. a. den 27sten Februari 1533. Toen werd aan alle Herdoopers vergiffenis geschonken, indien zij, binnen vier en twintig dagen na afkondiging van het plakkaat, openlijk hunne dwalingen herroepen en biechten wilden bij hun parochiaan, of bij andere biechtvaders [3]. Den 6den Mei van het volgende jaar, werd zulk een pardon uitgeschreven, doch de bedenktijd, die toen gegeven werd, liep slechts tot vijftien dagen na afkondiging van het plakkaat, en voor hen, die

»et autres des Chefz consaulx de nosdicts pays, et après plusieurs commu»nications sur ce tenuës en nostre Priué-conseil) auons (meurement et par »la deliberation de nostre treschere et tresamee dame et tante, l'Archidu»cesse d'Austrice, Ducesse et comtesse de Bourgoigne, pour nous Régente »en noz Pays de par-decha, à l'aduis des Cheualiers de nostre Ordre et »des Chefz et gens de nostre Priué-conseil estans les elle) statué et or»donné, statuons et ordonnons pour edict par ces présentes".

[1]) »Et les aultres, à sçauoir les Hommes, par l'Espée, et les Femmes par »la Fosse, et la mise de leur testes, pour exemple en memoire, sur vne »Estache: et outre-ce, à peine de confiscation de leurs biens, gisans ou »confiscation de biens a lieu". t. a. p. blz. 109.

[2]) T. a. p. blz. 109 v.

[3]) *Repertorivm*, blz. 28.

zich buiten 's lands bevonden, tot vijftien dagen na hunne terugkomst [1]).

Het plakkaat van den 7den October 1531, dat opgemaakt was na raadpleging met de autoriteiten, die ook waren gekend bij de afkondiging van dat van den 14den October 1529, en bovendien nog met de Generale Staten, verscherpte, evenals het daarop volgende van den 22sten September 1540, de bepalingen die in 1529 waren afgekondigd. Eindelijk werden in 1544 (17 Dec.) en in 1546 (30 Juni), nog twee plakkaten afgekondigd, het laatste ook op raad van de Koningin-Landvoogdes; hierbij werden alle ongehoorzamen met de strengste straffen bedreigd. Het zal zeker niemand verwonderen, dat nog tusschentijds, nl. den 10den Juni 1535, een plakkaat uitsluitend tegen de Anabaptisten werd uitgevaardigd [2]). Zij verdienden ten volle, dat zij vervolgd en dat de schuldigen onder hen streng gestraft werden. Al moge de aanleiding tot de beweging der Wederdoopers op godsdienstig gebied zijn gelegen, de uiting, die zij er aan gaven, bewoog zich bijna uitsluitend op maatschappelijk terrein en deed zich daar als in de hoogste mate revolutionair kennen. In dit plakkaat werd bepaald, dat de hardnekkigen, die van hunne dwaling geen afstand wilden doen, die anderen verleid of herdoopt hadden, die den naam van Profeten, Apostelen of Bisschoppen hadden gedragen, allen met vuur zouden gestraft worden, dat verder alle personen, die herdoopt waren of die opzettelijk Wederdoopers hadden gehuisvest, wanneer zij hunne dwaling herriepen en boete deden, zouden worden gedood, en wel de mannen door het zwaard, de vrouwen door de put.

[1]) *Repertorivm*, blz. 28.
[2]) *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 118 v.

Wie een Herdooper aanklaagde, kreeg een derde deel der goederen; wie er een kende en hem niet aanklaagde, werd als ketter gestraft, en het was verboden, voor een Herdooper genade te vragen. Streng, onverbiddelijk streng was dit plakkaat zeker, maar het was verdiend. Geen afschuw, maar medelijden met de verdoolden vervult ons, bij de beschouwing van hunne krankzinnige buitensporigheden, al kunnen we zeer zeker een gevoel van huivering voor de wandaden, die zij vaak pleegden, niet onderdrukken. Velen handelden te goeder trouw, de meesten wellicht zonder te weten wat zij deden; dit neemt echter niet weg, dat hun gedrag hen hoogst gevaarlijk maakte voor staat en maatschappij; hunne talrijkheid, vooral in de jaren 1533 — 1535, vermeerderde dit gevaar zeer, en bij de weinige waarde die destijds aan een menschenleven gehecht werd, was het wel niet anders denkbaar dan dat zij te vuur en te zwaard verdelgd zouden worden. Dit geldt alleen van de Wederdoopers; zij kunnen in den regel op den eernaam van „Martelaren des geloofs" geene aanspraak maken; geheel anders is het met de Doopsgezinden, doch hierop komen we later vanzelf terug.

Eindelijk dienen nog twee plakkaten genoemd te worden, welker inhoud meer bekend is dan die van een der voorafgaande. Zij werden beide in 1550 uitgevaardigd; het eerste den 28sten April [1]). Dit plakkaat is de voltooiing van het systeem; er is wederom iets in, dat in de andere (na dat van 1526) niet wordt gevonden. Het spreekt herhaaldelijk van „inquisiteurs". De geest van verzet tegen die nieuwigheid openbaarde zich bijna

[1]) *Plakkaatboek van Vlaanderen,* dl. I, blz. 157—170; de datum is 28 en niet 29 April, zie Gachard, *Correspondance de Philippe II,* tome I, p. CXXIV note 1.

overal; voornamelijk echter was Brabant, met name de stad Antwerpen, onverzettelijk; men weigerde stoutweg het plakkaat af te kondigen; de gronden voor die weigering werden blootgelegd en aan de Landvoogdes kenbaar gemaakt. Maria besloot eindelijk, zich in persoon tot Karel V te wenden, om verzachting van het plakkaat te verzoeken [1]). De gevraagde wijziging werd door den Keizer ten deele toegestaan; het woord „inquisiteur" werd vervangen door „geloofsonderzoeker" of „kerkelijke rechter", en de vreemde kooplieden zouden van het onderzoek naar hun geloof vrij gesteld blijven [2]). Dit alles werd bepaald in een nieuw plakkaat, dat den 25sten September van hetzelfde jaar te Augsburg werd uitgevaardigd [3]).

In verschillende edicten wordt onderscheid gemaakt tusschen eigenlijk gezegde ketterij en ongehoorzaamheid aan de plakkaten. Aan ketterij maakt zich elke Katholiek schuldig, die eene dwaling belijdt en, niettegenstaande terechtwijzing, daarbij volhardt. Deze misdaad bestond eeuwen lang vóór de plakkaten. Toen deze echter werden afgekondigd, werd eerst de misdaad van ongehoorzaamheid aan de wereldlijke macht in deze zaken mogelijk. Zij behoeft geen nadere omschrijving; het is duidelijk, dat ook een goed katholiek zich òf uit onwetendheid, òf uit nieuwsgierigheid, zeer licht daaraan kon schuldig maken [4]). Dat gewoonlijk ketterij gepaard ging met het overtreden der verdere bepalingen van de plakkaten, ligt in den aard der zaak, maar dat samengaan was

[1]) Th. Juste, *Vie de Marie de Hongrie* (Brux. 1855), p. 98.
[2]) Gachard, o. c. tome I, p. CXXIV s.
[3]) *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 186—200.
[4]) Zie beneden in Hoofdstuk V het gebeurde met Antonie van Dooyenburg.

toch niet noodzakelijk. Hieruit volgt, dat indien iemand zich had schuldig gemaakt aan ketterij, doch zijne dwaling wilde herroepen, hij een zonde tegen de Kerk had begaan; zoodat hij, om met deze weder verzoend te worden, eene kerkelijke straf ondergaan moest. Vandaar dan ook de talrijke vonnissen, die wij nog bezitten, waarbij personen worden veroordeeld, met eene brandende kaars in de hand, achter eene processie te gaan en daarna de kaars op het altaar te offeren, of dergelijke kerkelijke boeten [1]). Menschen daarentegen, die willens en wetens de verordeningen der plakkaten hadden overtreden, of ketters, die getracht hadden anderen te verleiden, konden wel boete doen, maar daardoor hunne misdaad niet ongedaan maken; zij was van anderen aard. Betoonden zij berouw, dan moesten de mannen door het zwaard gedood worden, de vrouwen door de put; de hardnekkigen echter werden allen zonder onderscheid met den brandstapel bedreigd [2]). De eigenlijk gezegde ketterij behoorde voor de kerkelijke rechtbank thuis, en de ongehoorzaamheid aan de plakkaten voor den wereldlijken rechter. Indien van iets, dan werd van deze verdeeling zeer veel afgeweken; dit neemt evenwel niet weg dat ze bestaat. Karel V had wel in het plakkaat van 1521 de gewone plaatselijke rechters met het ketteronderzoek belast; doch evenals reeds bij de benoeming van inquisiteurs na van der Hulst eene andere wijze van handelen gevolgd werd, zoo keerde langzamerhand ook in dit opzicht de oude orde van zaken weder terug, daar de verdeeling van den arbeid, over geestelijke en wereldlijke rechters, er

[1]) Dat zulke straffen ook wel door plaatselijke rechters werden opgelegd, verandert de zaak zelve niet. De scheiding van kerkelijke en wereldlijke jurisdictie werd in de practijk niet altijd volgehouden; het meeste hing van personen en plaatsen af.

[2]) Poullet, o. c., p. 60—63.

als vanzelf aanleiding toe gaf. In het plakkaat van April 1550 wordt de onderscheiding weder zoo zuiver mogelijk gemaakt [1]).

Eindelijk bestond er nog verschil in de bestemming van de geconfisqueerde goederen; het was ook daarbij niet hetzelfde, of iemand veroordeeld werd wegens ketterij, dan wel wegens ongehoorzaamheid aan de plakkaten [2]).

Indien een ketter zijne dwaling herroepen en de kerkelijke straf ondergaan had, werd hij steeds goed in het oog gehouden; immers, bij vernieuwden afval was hij des doods schuldig [3]). Hiervan moet wel nauwkeurig aanteekening zijn gehouden, want zij die eens schuldig waren

[1]) *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 161 v.: »Ende indien bouen »tvoorseyde cryme ofte suspitie van ketterye, geschiet ware eenige contra»uentie teghens onse placcaten, oft openbare schandaele, seditie, oft andere »cryme, zijnde van openbare offensie, in zulcken ghevalle, (naer dient »gemeyn delict by den voorschreven gheestelicken Rechter ghewesen zijn »sal, tware by condemnatie, mits dien dat zij persisteerden in huerlieder »dwalijngen, ofte de selue reuocerende, ende weder roupende, by eeuwighe »vanghenesse, abiuratie, oft anderszins) sal niet min by onsen voorseyden »weerlicken rechteren teghens hemlieden als seditieuse persoonen ghepro»cedeert worden, ... »dat alle de ghene die weten oft kennen sullen eenighe met ketterien be»smet zynde, zullen ghehouden wesen, terstont ende sonder vertrec, die te »denunceren, aenbringhen, verclaeren, ende te kennen gheuen den Inqui»siteurs oft officiers van den bisschoppen . . . . . »Insghelijcs indien yemand bevonden ware ghedaen thebbende teghens »onse ordonnancien ende verboden, hem bethoonende gheinfecteert, oft »faulteur vanden ketters te zijne, oft doende eenighe acte teghens de selue »onse ordonnancien, ende verboden (onderlinghe tenderende tet scan»dalisacie, beroerte van volcke, oft seditie) . . . . . »dat de ghene die de selue weten ende kennen sullen, ghehouden sullen »wesen daer af terstont t'aduerteren onsen Procureurs oft huere substituten »ende ghecommitteerde, ofte den officiers vander plaetse, daer alsulcke »besmette, faulteurs, oft mesdadighe wonen sullen . . . . . ."

[2]) Zie het plakkaat van 20 Nov. 1549, *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 153—156.

[3]) *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 160; vgl. ook de plakkaten van 1529 en 1531.

bevonden, mochten geene ambten meer bedienen; daarenboven moest elk, die van woonplaats veranderde, een certificaat van rechtzinnigheid, afgegeven door zijnen pastoor, kunnen overleggen, of hij werd van ketterij verdacht [1].

„De wetgeving der zestiende eeuw", schrijft Poullet, „muntte niet uit door nauwkeurigheid, noch door beknopt„heid en orde. Men moet de wetten zeer nauwkeurig „bestudeeren, om ze te begrijpen; maar als men zich „die moeite heeft getroost, ziet men dat alle plakkaten, „in verschillende vormen en uitdrukkingen eigenlijk dezelfde „handelingen verbieden. Wij zullen derhalve tegelijk de „verschillende edicten in oogenschouw nemen, en er zeven „verschillende bevelen tot vervolging uit afleiden" [2].

Het eerste verbod gold de boeken van Luther, Zwingli en andere, met name genoemde, schrijvers, hunne leerlingen of geestverwanten; verder de boeken die op de, door de Leuvensche Universiteit gemaakte lijsten voorkwamen; de op zich zelve orthodoxe boeken, die echter door ketters van noten of inleidingen voorzien waren; en eindelijk de boeken, die zonder naam van schrijver of drukker, zonder tijd of plaats van uitgave, in de Nederlanden, sedert den aanvang der Hervorming, verschenen waren.

Ten tweede was het verboden spotprenten te teekenen, te verkoopen, te bezitten of zelfs te beschouwen.

Ten derde, beelden of schilderijen, ter eere van de Heilige Maagd of andere Heiligen gemaakt, te vernielen.

Ten vierde, z. g. conventikelen bij zich aan huis te hebben of die te bezoeken.

Ten vijfde, in het openbaar of in het geheim over de Heilige Schrift, vooral over moeilijke en twijfelachtige

[1]) *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 160.

[2]) Poullet, o. c. p. 68.

plaatsen te spreken, tenzij men, door eene erkende Universiteit, gegradueerd was in de theologie of de canonieke wetenschappen.

Ten zesde, in het openbaar of in het geheim, de leeringen van veroordeelde schrijvers, of andere met de kerkleer strijdende meeningen, te belijden of te verdedigen.

Ten laatste was het verboden, personen, die als ketters bekend waren, op eenigerlei wijze te ondersteunen of voort te helpen [1]).

Zonder eenig verschil in misdaad te erkennen, werd elke overtreding der plakkaten, sedert het edict van 1529, met den dood gestraft. Of iemand uit nieuwsgierigheid een conventikel had bijgewoond of een kettersch boek had bezeten, dan of hij in een verboden bijeenkomst voorganger geweest was of de boeken had verspreid, het was voor de einduitspraak hetzelfde; de doodstraf was de eenige, die zulk een misdrijf boeten kon. Hoe men ook over de Reformatie en de geloofsvervolging moge denken, dat dit een wreedheid is, valt niet te loochenen. Ook van juridisch standpunt is die wijze van vervolging in geen enkel opzicht te verdedigen; Poullet althans, die de plakkaten zuiver rechtskundig behandelt, zegt er van: „De edicten van 1529 enz. vormden een draconisch systeem, „ongerijmd, tegen elken rechtsvorm strijdend, wreed in „zijne eenvoudigheid" [2]). Mij dunkt, dat behalve deze theoretische bezwaren, ook practische tegen zulk een stelsel kunnen worden ingebracht. Eenigszins reformatorisch gezinde geesten zouden wellicht, na kleine overtreding der plakkaten en daarop gevolgde lichte straf, geheel van hun gevoelen zijn teruggekomen; bij eene wetgeving echter, die kleine overtredingen niet kent en lichte straffen niet

[1]) Poullet, o. c. p. 68—70.
[2]) Poullet, o. c. p. 70.

toepast, maar alles gelijkstelt, was de weg voor tijdige terugkeer in den schoot der Kerk zoo goed als afgesloten. „Het komt er niet op aan wat wij doen, dan maar op-„eens met alle kracht ons in den stroom geworpen"; zóó moet, bedrieg ik mij niet, veler gedachte geweest zijn, tengevolge van het slecht berekende systeem der vervolging.

HOOFDSTUK II.

Het maatschappelijk leven der Martelaren.

In een brief, uit de gevangenis geschreven, voert zekere Jan Gerritsz. de tegenstanders der nieuwsgezinden aldus sprekende in: „Ziet! dit volk komt, en wil een nieuw „fondament aan de Stad [Gods?] leggen, en zij kennen „geen a voor een b; vanwaar komt hun dit? Waar heb„ben zij dat geleerd? Wij hebben in Hoogescholen ge„legen en ons geld daarom verteerd, zouden nu deze ezels „komen, en ons leeren? De eene toch is een schoenlapper, „de andere een wever of pelswerker, en dezen willen de „Schrift bijbrengen. Laat zij hun ambacht doen, want dit „komt ons toe [1]!" Menig geestelijke, die in de eerste helft der zestiende eeuw met nieuwsgezinden te doen kreeg, zal deze of dergelijke woorden geuit hebben. Die schoenlappers en wevers traden niet zonder aanmatiging op, zelfs tegenover geestelijken, die in godgeleerde kennis boven het middelmatige verheven waren. Het Evangelie was hunne

[1]) Van Braght, *Martelaers-Spiegel* (Amst. 1685), dl. II, blz. 318.

leerschool, het „testimonium Spiritus Sancti" hun onderwijzer [1]; op anders verkregen kennis beriepen zij zich nooit. Vooral de Doopsgezinden waren onder „het volk" te zoeken. Reeds Guido de Bray schreef, in zijn boek tegen de Anabaptisten, aangaande hen: „le plus souuent ils ne „cognoissent pas un A, pour un moulin à vent" [2]. Die beschuldiging zal, behalve uit den haat die de Bray tegen hen voedde, ook wel hierdoor moeten verklaard worden, dat zij gewoonlijk niet voortkwamen uit die standen der maatschappij, waar van onderwijs en opvoeding veel werk wordt gemaakt.

De Hervorming is, van den aanvang af, eene zaak des volks geweest. Langen tijd heeft men gemeend, dat de eerste, die bij de geloofsvervolging der zestiende eeuw in ons vaderland gedood is, een geestelijke was [3], doch ten onrechte; Willem Dirksz., bijgenaamd de roode kuiper, werd het eerst te Utrecht wegens kettersche gevoelens verbrand [4]. Toen ongeveer vijf jaar later, de doop op belijdenis zijne aanhangers bij honderden en spoedig bij duizenden begon te tellen, was het weder een ambachtsman die het eerst deze ketterij met zijn leven moest boeten. Sicke Frericx, een kleermaker, werd te Leeuwarden wegens herdoop den 20sten Maart 1531 onthoofd.

Katholieke geestelijken, die tot de Hervorming overgegaan waren, zijn vóór 1566 in betrekkelijk gering aantal, gedood. De meesten van hen, zoo niet allen, bleven na hunne overgang predikers, doch omstreeks 1531 hadden bijna allen ons vaderland verlaten en in den vreemde een veilig toe-

[1]) Vgl. van Braght, a. w. dl. II, blz. 141.

[2]) Van Langeraad, a. w. blz. 156. De titel van de Bray's boek, aldaar blz. 60 noot 1; over de vertalingen er van, blz. 162 noot 1 en 2.

[3]) Jan de Bakker, verbrand te 's Gravenhage 15 Sept. 1525.

[4]) Den 10den Juli 1525.

vluchtsoord niet alleen, maar ook een veiligen en nuttigen werkkring gevonden [1]).

Na 1531 wordt de Reformatie in ons land Anabaptistisch. Onder de Doopsgezinden nu bestond geen eigenlijk geestelijk ambt, en voor zoover ik weet zijn slechts zelden priesters leeraars bij de Doopsgezinden geworden. De Anabaptisten hadden hunne Oudsten, Leeraars of Vermaners; deze waren voor het grootste deel uit den handwerkstand voortgekomen. Vooral in den eersten tijd, toen de rumoerige en oproerige beweging nog in gang was, waren zij zeer talrijk. Aangezien velen van hen het handwerk, dat zij vóór hunne bekeering dreven, hadden aangehouden, hebben zij waarschijnlijk ook minder in het oog geloopen.

Het is bekend, dat ook de grondleggers en hoofden van het Munstersche rijk, Nederlandsche handwerkslieden waren. Het volk, dat bij honderden en duizenden naar „de stad Gods" stroomde en hier en daar oproer maakte, behoorde meestal tot hen, die weinig te verliezen hadden en veel hoopten te winnen. Zeker hebben de verschijnselen, welke zich in die dagen voordeden, ook voor het vervolg, de zaak der Hervorming en vooral van het Anabaptisme, niet veel goed gedaan in de oogen van welgestelden en aanzienlijken. De vaak woelige uitingen der Reformatie hebben ongetwijfeld velen van nadere kennismaking teruggehouden [2]).

De confiscatie der goederen van hen, die gedood werden,

[1]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 610 v.

[2]) Bij Van Braght komt (a. w. dl. II, blz. 62), zoowel in het opschrift als in het verhaal, dat daar wordt medegedeeld, onder de gedooden voor Jonker Dirk Gerritsz. van den Busch. Deze titel doet ons niet dadelijk aan een handwerksman denken. Het verhaal echter (en ook het opschrift) heeft zijne geschiedenis. In 1615 werd het voor het eerst, doch zonder jaar, te boek gesteld in de toen te Haarlem uitgegeven *Historie der Martelaren;* daar lezen we onder de namen »Klaes Klaesz. Joncker, Dirck

heeft zeker zelden veel opgebracht. Er worden te Brussel nog schouts-rekeningen der stad Antwerpen bewaard; daarop worden vele confiscatiën verantwoord, doch herhaaldelijk staan namen vermeld van hen, die niets nalieten. De contrôle, die van hoogerhand over deze zaken werd gehouden, moge slecht geweest zijn, doch aangenomen, dat in de helft van de gevallen, dat geen goederen verantwoord worden, de schout ze zich toegeeigend heeft, dan is er nog reden genoeg, om de gevolgtrekking te maken, dat de veroordeelden in den regel niet behoorden tot de rijken der aarde; de sommen, die verantwoord worden, zijn ook bijna altijd klein.

Onder de volgelingen van David Jorisz. schijnen echter, vooral in Overijsel, eenigen geweest te zijn, die tot de rijken behoorden. De beide vrouwen, die te Delden in 1544 werden verbrand, waren van aanzienlijken huize [1]).

Gerrits van den Bus," (zie de Hoop Scheffer, a. w. blz. 567, noot). In de uitgave van het Doopsgezinde Martelaarsboek van 1617 is het »Claes Claesz. ende Joncker Dirrick Gerritsz. van den Busch, bij Crommeniers Dijck"; juist hetzelfde vinden wij in de uitgave van 1631 (de uitgave van 1626 stond mij niet ten dienste); het verhaal is thans opgenomen in het boek zelf; in de uitgave van 1617 komt het in het aanhangsel voor. Van Braght nam het over en zette er stoutweg het jaar 1542 bij. Blijkbaar bij vergissing schrijft prof. de Hoop Scheffer de herkomst van dat jaartal aan de redacteuren der uitgave van 1617 toe; nog in de uitgave van 1631 komt de aanteekening voor: »Van dese, hebben wy mede geen seker tijdt noch plaetse »konnen bekomen, waer sy haar offerhande ghedaen hebben". Onder hen die den 15den April te 's Hage, wegens hun aandeel in den tocht naar Munster gedood zijn, komt voor Dirk Gerritsz. van den Bus bij Krommenie. (de Hoop Scheffer, t. a. p.). Het verplaatsen der komma gaf aanleiding tot den schoon klinkenden titel. Ds. G. A. Hulshof te Knollendam, berichtte mij dat »de Bus" nog heden een, uit enkele huizen bestaand, gehucht is.

[1]) »Ursula et Maria sorores ex nobilissima Beckenorum familia oriundae" schrijft Schoock, *De bonis ecclesiasticis* (Gron. 1651), p. 508. Gerdes noemt Maria »nobilis illa virgo", *Historia Reformationis* (Gron. 1744), tom. III, p. 180.

Zij moeten ook rijk geweest zijn, want, gelijk wij boven reeds zagen, hebben de broeders dier martelaressen op eigen kosten twaalf ruiters aangeworven, om den dood hunner zusters te wreken. Joriaan Ketel, die door dr. A. van der Linde David Joris' uitnemendste aanhanger wordt genoemd [1]), werd ook omtrent dezen tijd te Deventer gedood; zijn sterven bracht David Jorisz. veel aanhangers toe [2]). Hoe talrijk deze geweest zijn, en of er nog meer tot aanzienlijke familiën behoorden, weet ik niet.

De Batenburgers of Zwaardgeesten, mede een secte der Anabaptisten, ontleenden hun naam aan Jan Dirksz. van Batenburg. Deze stamde, door onwettige geboorte, van het adellijk geslacht der Batenburgers af [3]) en was burgemeester van Steenwijk geweest [4]). Enkele malen treffen we ook later onder de Doopsgezinde martelaren personen aan, die niet tot den stand der handwerkslieden behoorden [5]), doch zij blijven uitzonderingen.

Gaan wij de weinige bijdragen na, die Haemstede's boek voor onze periode der martelaarsgeschiedenis levert, dan doen wij dezelfde ondervinding op. Na Johannes Pistorius is Theunis Teecksen de eerste, die door Haemstede wordt vermeld als in ons land gedood [6]), en op wien de Sacramentisten, als een der hunnen, onverdeeld

[1]) A. van der Linde, *David Joris* ('s Gravenh. 1867), blz. 5.

[2]) Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 145.

[3]) Gerdes, l. l. p. 115.

[4]) S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Groningen enz.* (Leeuw. 1842), dl. I, blz. 45.

[5]) Joris Wippe was bijv. burgemeester van Meenen in Vlaanderen geweest. Toen hij, na zijne vlucht vandaar, zich te Dordrecht had gevestigd, heeft hij zich met het laken verwen onledig gehouden, van Braght, a. w. dl. II, blz. 203. Zijne brieven geven echter door taal en stijl het bewijs, dat hij in verstandelijke ontwikkeling boven vele overige briefschrijvers stond.

[6]) Haemstede, a. w. (Amst. 1671), fol. 70.

aanspraak mogen maken[1]). Hij had te Leuven gestudeerd en schijnt niet onbemiddeld geweest te zijn; in 1529 (niet in 1530) werd hij te 's Hage met twee anderen gedood[2]). Die beide waren menschen uit den handwerksstand. Cornelis Woutersz. van Dordrecht was schoenmaker van beroep en een der eersten, die in ons land openlijk zijne kettersche gevoelens uitsprak[3]). De derde was eene vrouw, Katheryne Bouwens, van wie overigens niets bekend is, dan dat zij eene „relapse" was; haar naam doet aan burgerlijke afkomst denken[4]). In Brabant treffen we, korten tijd later, ook executiën van Sacramentisten aan; te 's Hertogenbosch werden in 1533 vier mannen gedood; zij waren allen handwerkslieden[5]). In Zeeland werd in 1540 een landman, wegens ongeloof aan het Sacrament des altaars, verbrand[6]).

In de plakkaten wordt, wat de gestrengheid van het vervolgen aangaat, geen verschil gemaakt tusschen mannen en vrouwen; de ketterij was even zondig en misdadig, of zij zich bij een man dan wel bij eene vrouw vertoonde. Alleen in de wijze waarop zij, die hunne dwaling herroepen hadden, werden gedood, was eenig verschil; de mannen nl. werden dan onthoofd, de vrouwen gedolven.

[1]) Wendelmoet Claesd. wordt ook door van Braght behandeld, a. w. dl. II, blz. 11.

[2]) De Hoop Scheffer, a. w. blz. 521 en 587—591, waar op den onjuisten naam wordt gewezen; de man heette Antonie Frederiksz. Zie ook *Kerkhistorisch Archief*, dl. IV (1866), blz. 20.

[3]) Hij heeft de eerste maal, toen hij in hechtenis raakte herroepen, doch later teruggekeerd heeft hij zijn leven voor zijn geloof gegeven. Zie over hem de Hoop Scheffer in *Kerkhist. Archief*, dl. IV (1866), blz. 1—22, en *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland*, blz. 522—527.

[4]) De Hoop Scheffer, *Gesch. der Kerkh. in Ned.* blz. 521.

[5]) Haemstede, a. w. fol. 72 verso.

[6]) Haemstede, a. w. fol. 77 verso; vgl. Te Water, *Kort verhaal der Reformatie van Zeeland* (Middelb. 1766), blz. 17 en *Archief voor kerkel. gesch.* dl. VI (1835), blz. 49 noot 5.

Tal van zulke executiën zijn bekend en er is geen twijfel aan of de leden van het vrouwelijk geslacht, werden evenzeer met vervolging bedreigd als die van het mannelijk.

Toch heb ik den indruk gekregen als zouden de vrouwen niet in die mate zijn vervolgd als de mannen. Dat de eene sekse zich minder vatbaar voor de nieuwe denkbeelden heeft betoond dan de andere, is niet wel aan te nemen. Mij dunkt, wij mogen gerust onderstellen, dat het verschil in aantal moet verklaard worden uit een zekeren schroom, die de justitie-ambtenaren, van den hoogste tot den laagste, zal hebben vervuld, wanneer het er op aankwam eene vrouw gevangen te nemen. Zij zullen er niet zoo spoedig toe zijn overgegaan; er waren mannen genoeg, die, onder verdenking van ketterij, aan het gerecht konden worden overgeleverd, zoodat de onderzoekers zelden met ledige handen behoefden terug te keeren, en zij dus geen gevaar liepen van beschuldigd te worden, zelven hervormingsgezind te zijn. Bovendien waren de vrouwen meer aan huis gebonden en konden dus niet zoo gemakkelijk de verboden samenkomsten bezoeken als de mannen. Evenals het huwelijk thans onder den derden stand regel, en het celibaat uitzondering is, zoo was het dat ook in de zestiende eeuw, en kinderen, vooral als deze nog klein waren, zullen menige huismoeder aan huis hebben gebonden, of minder ter preek hebben doen gaan, dan zij wel wenschte. Mogelijk hield de zorg en de liefde voor de kinderen er haar ook meer van terug, zoo openlijk als de mannen te toonen, welk geloof zij beleden. Bewijzen zijn voor deze zaken, voor zoover ik weet, niet te geven, doch het komt mij voor, dat zóó eenigszins het verschil in aantal tusschen gedoode mannen en vrouwen, verklaard wordt. Slechts uit een tabellarisch overzicht van martelaren, zou kunnen blijken, hoe groot het bedoelde verschil is; dat

het echter bestaat, blijkt reeds uit onze Martelaarsboeken. Ook zij, die de vervolging beleefd hebben, schijnen te hebben opgemerkt, dat de vrouwen minder daaraan bloot stonden dan de mannen. Guido de Bray schreef in 1560 aan de Regeering van Doornik [1]), dat de tegenstanders der hervormingsgezinden, die steeds op vervolging te vuur en te zwaard bleven aandringen, „niet zouden rusten voor „zij de stad met bloed en vuur hadden vervuld. Indien „gij hun te wille zijt, zullen zij oorzaak zijn, dat er een „groot aantal arme weduwen en verlaten weezen in het „land komen; zij zullen onder den naam van Inquisitie „de goederen uwer arme onderdanen rooven" [2]). Het is waar, de schrijver wil hiermede alleen vermelden, dat eene scherpe vervolging het doel is, waarnaar de tegenstanders der Hervorming streven; dat is de hoofdgedachte zijner woorden. Maar hoe zou hij er toe gekomen zijn, zijne denkbeelden juist in dezen vorm uit te drukken, indien de ondervinding hem niet had geleerd, dat bij eene scherpe vervolging vooral mannen werden gedood?

Talrijk zijn ook de brieven, door gevangenen aan hunne vrouwen geschreven, en we lezen herhaaldelijk in de Martelaarsboeken, dat mannen in den kerker door hunne echtgenooten werden bezocht. Toen te Rijssel in 1556 het huisgezin van Robert Oguier als hervormingsgezind werd overvallen, werden alle mannen gearresteerd, doch van de vrouwen alleen de echtgenoote van Robert; de beide dochters bleven in vrijheid [3]).

[1]) Zie over het bedoelde geschrift, van Langeraad, *Guido de Bray,* blz. 32 en elders.

[2]) Van Langeraad, a. w. blz. 33.

[3]) In een stuk, geregistreerd in het *Eerste Memoriaal* van Jan de Jonghe (fol. 213 verso 214 verso), vond ik naar aanleiding van eene vraag over de confiscatie der goederen, de volgende apostille van de Koningin:

»Touchant la confiscation des marys et femmes qui sont exécutés, les

Zooals reeds terloops is gezegd, was het huwelijk onder die klasse der maatschappij, waaruit voornamelijk de martelaren zijn voortgekomen, zeer algemeen. De nood der tijden scheen zelfs hen, die toch in den regel niet rijk met aardsche goederen bedeeld waren, er niet van te kunnen terughouden, een huisgezin te grondvesten. Van zeer vele martelaren is het niet meer na te gaan, of ze gehuwd waren; de onbepaaldheid der eigennamen in die dagen bemoeilijkt dit onderzoek zeer. Eene gehuwde vrouw wordt in de vonnissen vaak met haar naam genoemd, zonder bijvoeging van dien van haren man; bij het vermelden van eene weduwe, gebruikte men zelfs dikwijls den doopnaam, gevolgd door dien van haren vader [1]). Maar indien wij uit het bekende tot het onbekende mogen besluiten, kunnen wij gerust vaststellen, dat in den regel ook zij, van wie wij het niet zeker meer kunnen nagaan, gehuwd waren. De slachtoffers der vervolging, wier heugenis in de Martelaarsboeken is bewaard gebleven, waren bijna allen getrouwd. Het groote gezag, dat de Hervormingsgezinden aan de Schrift toekenden, was wellicht ook hier van invloed. „Zij bekenden en beleden den echtenstaat eene ordonnantie Gods te zijn" [2]). De gewone bijbelteksten werden ter bevestiging dier belijdenis aangehaald. De Katholieke vereering van het celibaat zal misschien, bij wijze van tegenstelling, onder de anti-Katholieken het aan-

»biens seront confisqués; si la femme a grace ellec aura son port et dot de »mariage selon la coustume des lieux. Et sil y a enfans moindre dans pour »les preserver de misere et mendicité le conseil y aura regart." Daar het stuk is uitgegeven met het oog op de Anabaptistische woelingen van 1534 (het is gedateerd 16 Maart 1534), maakte ik er geen gebruik van in den tekst. Ik meende het echter hier toch te moeten vermelden, daar er m. i. zijdelings uit blijkt, dat ook toen aan de vrouwen spoediger genade werd geschonken dan aan de mannen.

[1]) Bijv. Wendelmoet Claesd. weduwe afkomstig uit Monnikendam.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 212.

zien des huwelijks verhoogd hebben. Natuurlijk komen ook ongehuwden voor; veelal teekent van Braght het er bij aan, indien de door hem vermelde personen jongelieden zijn [1]). Hoewel het huwelijk onder hen algemeen was, waren vele martelaren nog zeer jong, de meesten in de kracht des levens. De inhoud der brieven, aan de kinderen geschreven, doet veronderstellen, dat deze nog van jeugdigen leeftijd waren. Dikwijls wordt ook vermeld, dat eene vrouw onlangs moeder geworden is of spoedig hoopt te worden, wat toch een ouderdom van twintig tot veertig jaar doet veronderstellen.

Het resultaat van ons onderzoek in dit tweede Hoofdstuk is dus: De Hervorming in Nederland is van den aanvang af eene zaak des volks; onze Martelaren behooren voor verreweg het grootst gedeelte, tot den kleinen burgerstand; zij bezitten weinige of geene goederen en hebben gewoonlijk den middelbaren leeftijd niet overschreden.

[1]) Van Braght, a. .w dl. II, blz. 150.

HOOFDSTUK III.

Het geestelijk leven der Martelaren.

Het zal wel geen opzettelijk betoog behoeven, dat de beste bronnen, die wij bij de beschrijving van het geestelijk leven der Martelaren kunnen raadplegen, hun eigen geschriften zijn[1]). Voor ons hebben die daarom groote waarde, evenals voor de tijdgenooten van hen, die ze schreven; doch door deze laatsten werden die geschriften anders beschouwd dan door ons. In de zestiende eeuw toch werd de strijd gevoerd tusschen „waarheid" en „leugen"; „de kinderen Gods" werden vervolgd en ver-

[1]) Over deze geschriften zal later afzonderlijk gehandeld worden; dan zal ook op de liederen de aandacht worden gevestigd. Deze laatste gebruik ik in dit Hoofdstuk weinig, omdat zij voor zooverre ik er mede bekend ben, niets bevatten, het geestelijk leven betreffende, wat niet in de brieven te vinden is; ik zou toch zeer onvolledig moeten blijven, terwijl de liederen ten volle verdienen, afzonderlijk beschreven te worden. Men kan in Wackernagel's vroeger aangehaald boek verschillende martelaars-liederen vinden.

drukt door „de dienaren van den Antichrist" [1]). Elke marteldood was, in de oogen der nieuwsgezinden, niet alleen een bewijs van de oprechtheid der overtuiging van hem die stierf, maar vooral ook een getuigenis van het ware der zaak, waarvoor hij het leven veil had [2]). De waarheid van het geschrift, werd door den marteldood des schrijvers bewezen [3]).

Die beschouwing kunnen wij natuurlijk niet meer tot de onze maken; wanneer wij allen oprechten godsdienst als waren godsdienst aanmerken, dan valt de objectieve grensscheiding tusschen waarheid en leugen op godsdienstig gebied. Er is iets anders, dat ons die brieven doet hoogschatten. Wij zien daarin kostbare bijdragen, zoowel tot de kennis van den tijd waarin zij ons verplaatsen, als van de personen, die zij voor ons doen herleven en tot ons spreken, ook nadat zij gestorven zijn. „Er is inderdaad", zooals de hoogleeraar Hoekstra schrijft, „iets aandoenlijks in die „eenvoudige vroomheid en gemoedelijkheid, die ons uit de „geschriften der oude Doopsgezinden, vooral ook uit de

[1]) In het verhaal van een vrij groot aantal geëxecuteerden te Rotterdam lezen wij: »Aldus hebben hier mede dese twee vergaderingen of Volken, »dat is de Gemeente Gods, en de vergadering des Satans, klaerlijk betuygt »en uytgedrukt wiens Geests Kinderen sy geweest syn". Van Braght, *Martelaers-Spiegel* (Amst. 1685), dl. II, blz. 70.

[2]) Een voorbeeld uit vele zij voldoende. Sicke Snijder, de eerste Friesche martelaar, is te Leeuwarden onthoofd »en heeft het ware geloof, aldus met »syn dood en bloed betuygt en bevestigt", van Braght, a. w. dl. II, blz. 35. »Christus en de Apostelen hebben ook de ordinantie der H. Kerk met hun bloed bevestigd", t. a. p. blz. 68.

[3]) Bij het verhaal over Godefroy van Hamele stond, in de eerste uitgave van Haemstede's Martelaarsboek, op den kant aangeteekend: »De Schriften »der martelaren zyn ghetuigenissen der genade Gods". Zie Sepp, *Geschiedkundige nasporingen*, dl. II (Leiden 1873), blz. 29. Deze aanteekening is in latere uitgaven weggevallen; ik vind ze althans niet in die van de jaren 1621, 1634 en 1671. De tweede aanteekening, door Sepp medegedeeld, komt wel voor in de uitgaven van 1621 en 1634, niet in die van 1671.

„brieven, belijdenissen en testamenten [1]) hunner martelaren „tegenademt; de teederheid van geweten, waarmede zij „hunne christelijke roeping opvatten en behartigden, de „ernst waarmede zij naar heiligmaking streefden, de kracht „en de moed der overtuiging, waarmede zij vervolging, „lijden en marteldood om des geloofs wil verdroegen, dit „alles geeft hun aanspraak op onze bewondering en liefde. „Al stemmen wij niet altijd met hunne denkbeelden in, toch „leggen deze eenvoudige, vrome geschriften ons onwille„keurig van velen hunner de getuigenis op de lippen, die „(zegt men) het volk, van één der martelaars bij zijne „executie, aflegde: „Dat is een vroom man, is dat geen „„Christen, zoo is er niet één in de geheele wereld"".

Bij de lezing treft ons zeer zeker die eenvoudige vroomheid en die standvastigheid in het lijden, maar niet minder de bijna geheele afwezigheid van eenige bepaling betreffende het verdere leven der achterblijvenden, wat het stoffelijke aangaat; de testamenten zijn zuiver geestelijk van aard. Allicht zouden we toch enkele wenschen of wenken hebben verwacht, betreffende eenig bezit, de opvoeding of beroepskeuze der kinderen en dergelijke; doch te vergeefs zoeken we er naar. De tijdelijke belangen der weduwen en weezen worden eene enkele maal aan de liefdadigheid der gemeente aanbevolen; den kinderen wordt soms ingeprent, vooral ijverig te zijn [2]); de zorg voor de moeder wordt hun op het hart gedrukt en hun verzocht om haar, als zij tijd hebben, „een kapittel of twee" voor te lezen [3]); doch van eene eigenlijk gezegde beschikking over

[1]) Zie over de beteekenis van dit woord beneden, in Hoofdstuk VI.

[1]) Hoekstra, *Beginselen en Leer der oude Doopsgezinden vergeleken met die der overige Protestanten* (Amst. 1863), blz. 178 v.

[2]) Aldus Joris Wippe in een brief, waarover straks meer, van Braght a. w. dl. II, blz. 206.

[3]) Brief van Joris Wippe, t. a. p. blz. 207.

materiëele zaken, vond ik slechts één voorbeeld, en wel een zeer wonderlijk, waarop reeds vroeger de aandacht is gevestigd [1]). Zekere Jan Gerritsz. schrijft: „Ik heb aan „mijne oude moeder wat kruyds gezonden, te weten „een muskaatnoot met drie of vier klauwen gember met „wat nageltjes, dat ze dat aan J. C. (den leeraar der „gemeente) of aan een ander zou geven, dat men dat „in stukken zal snijden en ordentlijk omdeelen tot eene „eeuwige groeting, en dat in den Heer" [2]). Zoo had zelfs deze bepaling nog eene strekking tot opbouwing en stichting der gemeente, nl. door de gedachtenisviering van den dood des martelaars. 't Is alsof alle gevangenen de woorden van Jan de Grave tot de hunne maakten: „ik heb vrouw en kinderen dezen nacht (den eerste zijner gevangenschap) uit mijn hart gedaan, en den Heere, die ze regeeren zal, geheel bevolen" [3]).

Doch men versta dit wel; de gevangenen waren niet onverschillig omtrent het lot van vrouw en kinderen, die zij achterlieten; dat zou onze liefde en eerbied voor hen zeer moeten verminderen. Maar zij vroegen toch niet angstvallig: „wat zullen zij eten, wat zullen zij drinken „en waarmede zullen zij zich kleeden"? Neen! zij „zochten „eerst het Koninkrijk Gods en zijn gerechtigheid"; de zorg voor het andere lieten zij geloovig den Vader der weezen en den Vertrooster der weduwen over. Roerend is vaak de toon, waarop zij afscheid nemen van vrouw en kinderen. Een enkel voorbeeld hiervan zij voldoende; het is ontleend aan den reeds boven aangehaalden brief van Joris Wippe aan zijne kinderen. „Ik bid u nu, mijn „lieve zonen, met den ouden Tobias, dat gij al de dagen

[1]) Door prof. de Hoop Scheffer in: *Doopsgezinde Bijdragen*, jaarg. 1873, blz. 106.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 318.

[3]) Haemstede, *Historiën der vromer martelaren* (Amst. 1671), fol. 373 verso.

„uws levens, uwe arme beroofde moeder, wie alles ont-
„nomen is, om den naam des Heeren, al de dagen van
„uw leven in eere houden wilt, want zij heeft u met zoo
„groote ellende en pijn ter wereld gebracht, dat is mij
„zoo wel bekend, en met zoo groote zorg en naarstigheid
„dusverre helpen brengen met des Heeren hulp. Ik ben
„uw voorstander zoo lang geweest, met zoo groote zorg
„en naarstigheid, om u op te voeden in de vreeze Gods
„tot Zijne eer. Nu is het des Heeren wil dat wij scheiden
„zullen, laat het u niet verdrieten. Maar is het dat gij u
„tot deugden schikt, en in de vreeze Gods wandelt en
„zijne geboden onderhoudt al de dagen uws levens, zoo
„zullen wij hierna, met alle Gods uitverkoren kinderen
„in de verrijzenis der gerechtigen, in eene schaapskooi
„samen komen". Iets later lezen we in denzelfden brief:
„Nog vermaan ik u, Joos, als mijn oudsten zoon, dat gij
„en Hansken, mijn tweede zoon, alle dagen uws levens
„voorstanders zijn wilt, in de vreeze Gods, van uw arme
„moeder. En Barbertje, mijn lieve dochter, hetzelfde beveel
„ik ook u, dat gij uwe moeder gehoorzaam zijt, en helpt
„zorg dragen voor al uwe kleine zusjes en voor Pierken.
„Leert ook lezen, en zijt naarstig in alle goede werken,
„opdat gij uw leven in heiligheid en in de vreeze Gods
„moogt doorbrengen". En tegen het einde van den brief:
„Dit vermaan ik u, mijn lieve kinderen, dat gij doen zult,
„troost uwe moeder, en leest haar dikwijls, als gij tijd
„hebt, een kapittel of twee voor, en brengt den tijd, dien
„God u geeft, door in soberheid en rechtvaardigheid, met
„bidden en smeeken tot God, dat Hij u voor het kwaad
„bewaren wil; houdt met de kinderen dezer wereld geen
„gemeenschap, opdat gij met hen, niet deelachtig wordt
„aan hunne booze werken; verkeert altijd met wijzen,
„dan zult gij wijs worden, namelijk sterk en zeer vrij-

„moedig, zoodat gij u hoedt voor het kwaad en doet alle „dingen naar de wet Gods; wijkt noch ter rechter noch „ter linkerhand" [1]). Doch genoeg; de geheele brief, zooals die bij van Braght te vinden is, zal meer nog dan de stukken, die ik overnam, bewijzen, dat de schrijver volstrekt niet onverschillig was omtrent het lot der zijnen, maar integendeel door den band der innigste liefde aan hen verbonden bleef, al schikte hij zich blijmoedig naar des Heeren wil, om van hen te scheiden. Ik erken, dat niet alle brieven, die bewaard zijn gebleven, van zulk eene vrome berusting in het lot, zulk een vast vertrouwen op God getuigen, als die van dezen geloofsheld; maar dit voorbeeld staat toch geenszins alleen [2]).

Zelfs in dezen brief van Joris Wippe, waarin alle kinderen met name genoemd worden, vinden wij geen enkele bepaling omtrent eenig geld of goed. Men zou kunnen opmerken, dat de gevangenen daaromtrent ook niets te bepalen hadden, aangezien zij ter dood veroordeeld werden, met confiscatie van alle goederen. Doch dat behoefde hen nog niet te verhinderen een enkele bepaling te maken. Immers, de confiscatie volgde na de veroordeeling. Wat kan natuurlijker schijnen, dan dat voor het weinige, dat de meesten bezaten, enkele maatregelen genomen werden, om bijv. een of ander familiestuk nog in veiligheid te brengen, een boek of geschrift te redden? De oorzaak van het gemis van zulke bepalingen hebben wij zonder twijfel te zoeken in de geestesrichting der schrijvers. Zij hadden „vrouw en kinderen uit het harte weggedaan en ze den „Heere bevolen".

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 206, 207.

[2]) Men leze bijv. de brieven van Dirk Pietersz. (van Braght, a. w. dl. II, blz. 75—80) of van Adriaan Cornelisz. (aldaar blz. 133—142). Van de niet-Doopsgezinden bijv. die van Gileyn de Meulere (Haemstede, a. w. fol. 154 verso—160) en van Jan de Grave (aldaar fol. 373—378).

Nevens die losheid van aardsche banden, treft ons in alle brieven de groote mate van bijbelkennis, die de schrijvers moeten bezeten hebben. In den regel — bedenken wij dit wel — zijn in die brieven mannen uit de volksklasse aan het woord. Na volbrachten dagelijkschen arbeid kwamen zij des avonds te huis en haalden dan, in den aanvang wellicht met bevende handen, den Bijbel uit zijn donkeren schuilhoek te voorschijn, om dien te lezen met hunne kinderen, hunne buren of enkele vertrouwde vrienden [1]). Dat zij op dat bijbellezen hoogen prijs stelden, kan o. a. blijken uit hetgeen Joris Wippe daarover aan zijne kinderen schreef. Dat zij het veel en getrouw deden, blijkt uit hunne groote bijbelkennis en de gemakkelijkheid, waarmede zij in de verhooren altijd teksten aanhalen en gebruiken om zich te verantwoorden [2]). Wellicht zweefde velen hunner daarbij de gedachte voor den geest, die een gevangene uitsprak voor den rechter: „Gij zoudt wel willen van mij een woord te krijgen, om „mij daarop te oordeelen, maar ik zal ook het voordeel „hebben, dat zoo gij mij oordeelt, gij ook het Woord „des Heeren zult oordeelen" [3]). Bijna allen, die verhoord werden, konden met dezen man getuigen, dat de rechters „niet en konden krijgen dan getuigenisse der Schrifture".

Evenals de antwoorden bij de verhooren, zoo zijn ook

[1]) Over deze z. g. conventikelen zie men van Langeraad, *Guido de Bray* (Zierkz. 1884), blz. 40, 41, 44, 49.

[2]) Bijzonder sterk is hierin o. a. Dirk Pietersz. Smul wiens »belijding en testamenten" te vinden zijn bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 75—80. De man is niet altijd van z. g. tekstenruiterij vrij te pleiten; voor een groot deel bestaan zijne brieven uit eene aaneengeschakelde reeks van verschillende teksten, waartusschen het verband niet altijd even duidelijk is.

[3]) Jacques de Lo gaf dit antwoord te Rijssel; zie Haemstede, a. w. fol. 328 verso. Hij werd gedood op den 16den Februari 1560; zie van Langeraad, *Guido de Bray*, blz. 24, noot 3 en blz. 26—28; verder aldaar, Bijlage D (blz. XI v.).

de brieven vol bijbelteksten [1]). Hierbij verdient eene bijzenderheid de aandacht. In de brieven der Doopsgezinden wordt veelvuldig gebruik gemaakt van Apokriefe boeken des Ouden Testaments [2]), terwijl dit in de brieven bij Haemstede vermeld, zelden het geval is; ik vond daarvan slechts één voorbeeld [3]). Tegenover dat ééne voorbeeld staan twee uitspraken van gevangenen, door Haemstede meegedeeld, die, met het oog op het bijbelgebruik, de aandacht verdienen. Jacques de Lo zegt, dat hij „niet „anders wil staande houden, dan alleen wat in de Cano„nieke boeken des Ouden en Nieuwen Testaments vervat „is [4]). Nog scherper bepaald is de uitspraak van Godefroy van Hamele, die de boeken des Ouden en Nieuwen Testaments aanneemt, „behalve die men Apokriefen noemt, „op welke hij zijn geloof niet grondeeren wil, noch tot „versterking des geloofs hare capittelen of leeringen voort„brengen" [5]). Het feit, dat de brieven der Doopsgezinden, die wij nog bezitten, over het algemeen van ouder dagteekening zijn dan die, welke bij Haemstede bewaard zijn

[1]) Het groot aantal bijbelteksten, dat zoowel bij van Braght als bij Haemstede op den kant der bladzijden staat aangeteekend, is van de hand der schrijvers van de martelaarsboeken. Wij hebben hier alleen het oog op die teksten, die, hetzij met of zonder aanhaling, in de brieven zelve worden geciteerd.

[2]) De volgende citaten komen alle voor in brieven, bij van Braght afgedrukt: Tobia, blz. 69 (Jan Claesz.); Tobia, blz. 133, Makkabeën, Tobia en Judith, blz. 134 (Adriaan Cornelisz.); 2 Makkabeën 2 maal, blz. 182 (Joriaen Simonsz.); 2 Makkabeën en Tobia, blz. 206 (Joris Wippe); Judith en Apokriefe stukken van Daniël, blz. 229 (Jacques d'Auchy); Tobia en Syrach, blz. 311, Wijsheid, blz. 313, Syrach, blz. 316 (Jelis Matthijsz.).

[3]) Nl. van Jan Laute, die Makkabeën aanhaalt (Haemstede, a. w. fol. 417).

[4]) Haemstede, a. w. fol. 328 verso. Een soortgelijk getuigenis komt ook van Jacques d'Auchy voor (zie van Braght, a. w. dl. II, blz. 226 v.), die echter ook Apokriefe boeken citeert, al is het dan niet bepaald om daaruit te »nemen een regel en ordinantie"; hij kent toch aan een verhaal uit Judith bijzonder veel waarde toe, t. a. p. blz. 229.

[5]) Haemstede, a. w. fol. 144 verso.

gebleven, kan misschien tot verklaring van dit bijbelgebruik dienen. De oudere Nederlandsche Bijbels bevatten niet zelden Apokriefen. Een Bijbel in 4 deelen (in 16^0) verscheen te Antwerpen in de jaren 1525—1527; in het derde deeltje komen ook Apokriefe boeken voor [1]). Het kleine formaat van deze uitgave maakte het verbergen zeer gemakkelijk; wellicht is zij daardoor veel verspreid geweest. Het is alleen mijn doel, op de zaak de aandacht te vestigen; ze geheel verklaren kan ik niet. De eerste uitgave van de z. g. Deux Aes, die in 1562 te Embden verscheen, bevat bijna al de Aprokriefen [2]), ofschoon met eene „Waerschouwinghe tot den Leser" er bij. Allicht is de scherpe onderscheiding van Apokriefe en Canonieke boeken bij de Gereformeerden, die bij de Doopsgezinden niet even zwaar woog, in de verhalen van Haemstede van invloed geweest.

Met uitzondering van deze bijzonderheid, is het bijbelgebruik in de brieven bij Haemstede en van Braght hetzelfde. Elke vraag in het verhoor wordt met een bijbeltekst beantwoord, elke vermaning, tot de lezers der brieven gericht, met een bijbelsch voorbeeld nader aangedrongen. De bekende inquisiteur Rieuwerd Tapper zag zich vaak, door het veelvuldig bijbelgebruik der ketters, in het nauw gebracht [3]). Zelfs mannen, die beter in de Schrift

[1]) Le Long, *Boek-zaal der Nederduytsche Bybels* (Amst. 1732), blz. 533. Het derde deeltje bevat: »twee Boeken Paralipomenon, twee Boeken »Esdras, Tobias, Judith, Hester, Job, Salomons Proverbia, Ecclesiastes, »Cantica Canticorum, Sapientia en Ecclesiasticus".

[2]) De Bibl. der Maatsch. van Ned. Letterk. bezit een exemplaar. Op het register worden de Apokriefen in deze orde genoemd: 3 Esdra, 4 Esdra, Tobias, Judith, Wysheyt (Sapientia), Jesus Syrach (Ecclesiasticus), Baruch, Sommighe stukken in Esther ende, Daniel, Manasse ghebedt, Mackabeën, 2 Mackabeën, 3 Mackabeën.

[3]) Moll, *Angelus Merula*, blz. 85 v. en blz. 86 noot 1, alwaar de bron wordt genoemd. Toen Tapper tegenover den geleerden Merula stond zag

thuis waren dan hij, zouden vermoedelijk wel dezelfde klacht geuit hebben; want, gelijk dikwijls geschiedt, wanneer aan den Bijbel loca probantia voor eene vooropgestelde meening moeten worden ontleend, zoo ontzien ook de Martelaren zich volstrekt niet om de teksten, die zij aanhalen, op eene soms vermakelijke wijze, uit het verband te rukken. Geschiedde dit met de noodige gevatheid, dan verwondert het ons niet, dat de Inquisiteurs mat gezet werden en dan, gelijk de Martelaren dikwijls schrijven, driftig werden. Gelukkig voor de rechters waren niet allen die terechtstonden, zoo ontwikkeld, gevat en wel ter sprake als Jacques d'Auchy, een (vermoedelijk Zuid-Nederlandsch) koopman [1]), die in October 1557 te Leeuwarden werd gevangen genomen en in Maart 1559 aldaar is gedood. Hij schijnt een man van eenige beteekenis te zijn geweest; de talrijke bladzijden, die van Braght aan hem wijdt [2]), geven den indruk, dat hij een ontwikkeld, misschien wel een geletterd man was. Zijne brieven zijn, blijkens het onderschrift, oorspronkelijk in het Fransch geschreven [3]); tijdens zijn verhoor sprak

hij nog vele der Schriftplaatsen, die hij aanvoerde ter bevestiging van zijne redeneeringen (natuurlijk naar de Vulgata), ontzenuwen door de aanhaling van den Hebreeuwschen en Griekschen grondtekst (zie Moll, a. w. blz. 126). De rechters hechtten dikwijls niet zooveel gezag aan de Schrift als de gevangenen. In een verhoor in Zeeland wordt tot de terechtstaanden gezegd: »Wij achten uw Woord Gods niet, maar wij houden ons aan des »Keysers Mandement" (zie van Braght, a. w. dl. II, blz. 38).

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 235. Elders zegt d'Auchy: »ik heb mijn »wandeling het meestendeel van mijne jonkheid aan gehad, onder Pries»ters, Canonicken en Monicken".

[2]) Over hem alleen handelt blz. 212 236, terwijl hij waarschijnlijk als broeder van Claesken nog voorkomt blz. 236—242. Over de identiteit der twee personen zie men: S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Friesland* (Leeuw. 1839), blz. 79 en noot 50. Ten Cate handelt over d'Auchy, a. w. blz. 77—79, en geeft in de bijlagen (blz. 287—295), de geloofsbelijdenis en een deel van het verhoor.

[3]) Een spoor van het Fransch is in de vertaling overgebleven; ergens

hij soms Fransch, meestal echter Vlaamsch [1]), om door hen, die voor de deur stonden te luisteren, verstaan te worden. Hij drukte eenmaal den wensch uit, tijdens het verhoor in den Latijnschen Bijbel, dien de Inquisiteur voor zich had, te mogen lezen [2]), terwijl hij elders bekendheid verried met Eusebius, Cyprianus en Tertullianus [3]). Eindelijk blijkt, dat hij ook „liedekens" heeft gedicht [4]), waarvan twee coupletten worden meegedeeld [5]). Deze man is voorstander van den doop op belijdenis; hij wil dus, dat de mensch eerst inwendig zal gereinigd worden, om daarna het uiterlijke teeken aan te nemen, terwijl de Inquisiteur, volgens de kerkleer den kinderdoop verdedigende, zegt, dat de uitwendige wassching eerst moet plaats hebben en dat, door de woorden bij het Sacrament gesproken, daarna de inwendige wassching volgt. Het antwoord dat Jacques geeft, laat zich niet gemakkelijk raden, maar gevat is het zeker; met een beroep op Matth. 23 vs. 23 zegt hij, dat die bewering tegen de Schrift is, „want Christus zegt, dat zoodanigen geveinsden zijn, die eerst reinigen het buitenste"; menigeen zou hem zeker het antwoord van den rechter geven: „Gij doolt en verstaat de schrift niet" [6]); hoewel Jacques

komt voor (blz. 208) »het Doopsel der wijse Vroet-vrouwen". Dit pleonasme zal wel uit »sage-femme" moeten verklaard worden.

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 222.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 217. Verder kende hij ook Duitsch: »nadat ik gelesen hadde in syn Testament in Hoogduitsch, gedrukt te Zürich", t. a. p. blz. 216. Hij was ook te Emden geweest, t. a. p. blz. 216.

[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 225.

[4]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 222.

[5]) Van Braght, a. w. dl. II. blz. 236. Het versje behandelt 's mans eigen lot. Het geheel is opgenomen door Wackernagel in: *Lieder der Niederländischen Reformirten* (Frankfurt, 1867), S. 198—200. Een tweede liedeke van Jacques d'Auchy komt voor in: *Offer des Heeren* (Harlinghen 1599), bl. 152—153 verso.

[6]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 216.

toch, wanneer bijv. over de besnijdenis gesproken wordt [1]), toont de Schrift goed gelezen te hebben. Een ander gevat antwoord geeft hij, wanneer de Kettermeester ongedoopte kinderen verdoemt; het beroep op Mattheüs 18 vs. 3 en 4 wordt door den Inquisiteur wederlegd met het gezegde, dat daar sprake is van gedoopte, of ten minste van besneden kinderen; Jacques is niet verlegen met zijn antwoord; onder aanhaling van Hand. 2 vs. 5 zegt hij, dat Jezus even goed op Heidensche kinderen het oog gehad kan hebben. Nog eens, gelukkig voor de geloofsonderzoekers waren niet alle gevangenen zoo gevat, al zwegen ze niet spoedig [2]) en al werden vaak ontwijkende en hoogst dubbelzinnige antwoorden gegeven. Antonie Verdikt maakte den Doopsgezinden van zijn tijd reeds een verwijt van hun duistere en dubbelzinnige antwoorden [3]). Wie zal durven beslissen dat dit een bepaald kenmerk der Doopsgezinden was [4]), al hebben zij, misschien meer dan anderen, den naam er van gehad? Zeker zal Verdikt vele voorbeelden hebben kunnen aanwijzen, gelijk er ook ons nog vele zijn overgebleven, getuige o. a. het verhoor van Adriaan Cornelisz. [5]), en vele antwoorden van andere gevangenen, vooral wanneer zij op het stuk van den doop werden ondervraagd, of als het

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 218.

[2]) Toen Jan Barbeville, een martelaar, te Parijs terechtstond werd hem gezegd, dat hij een »arme bestia of beest was"; daarop antwoordde hij: »Hebt ghy niet ghelesen, dat Godt den mondt der Ezelinne Balaams ghe»opent heeft, om tegen Balaam te spreken". Zie Haemstede, a. w. fol. 277.

[3]) Haemstede, a. w. fol. 297. Hij vermaande hen vaak, »dat sy oock onge»veynsdelijck en sonder dobbelheydt (daer de Wederdoopers een groot ghe»breck van hebben) vragen en antwoorden souden, even of sy voor de »ooghen des Heeren rekenschap gaven".

[4]) Zie een opstel van prof. de Hoop Scheffer, *Mennisten-streken* in: *Doopsgezinde Bijdragen*, jaarg. 1868, blz. 23—48.

[5]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 133—142. Prof. de Hoop Scheffer wijst in het aangehaalde opstel op 's mans *eigenaardige behendigheid* (blz. 35, 38, 43).

noemen van geloofsgenooten werd verlangd [1]). Doch ook uit de berichten van Haemstede zijn zulke antwoorden bij te brengen. Een gevangene bijv. was gehuwd; de rechter vroeg hem, of dit in een kerk geschied was en door een priester, waarop het antwoordt luidt: „dat het „een Priester en een waarachtig Dienaar Gods was, en „het was in de Kerke Gods" [2]). Waardig staan hier tegenover, van Doopsgezinde zijde, de woorden van Matthijs Servaas: „Laat ook in uwe woorden, noch in uwe wer„ken geveinsdheid gevonden worden, want ik heb wel bij „sommigen groote behendigheid of kloekheid der woorden „bespeurd, dat ik niet prijzen kan en ook niet geprezen „heb, want zullen wij eenvoudig zijn, zoo moeten wij de „listigheid afleggen" [3]).

Doch wij zouden den Martelaren bij het nageslacht geen grooten dienst bewijzen, indien wij trachtten te beslissen, wie zich wel het handigst door de vragen der Inquisitie heensloegen. Het is niet onaardig nog eens te lezen hoe, meer dan drie eeuwen geleden, de gevangen ketters met de monniken in het debat gewikkeld waren, en te zien hoe van weerszijden getracht werd de tegenpartij op een enkel woord, of een onnauwkeurig gezegde te betrappen. Maar er is toch iets, dat hooger staat dan die handigheid in het twistgesprek, die gladheid van tong; het is de onkreukbare trouw aan het geweten en het vaste vertrouwen op God, waarop wij het oog hebben. Ik behoef

[1]) Wederkeerig beschuldigden de terechtstaanden somtijds hunne rechters van het verdraaien der antwoorden; zoo o. a. Jeronimus Segersz. te Antwerpen (van Braght, a. w. dl. II, blz. 109) en Anthonie Verdikt (Haemstede, a. w. fol. 297 verso).

[2]) Jacques van Lo (Haemstede, a. w. fol. 330 verso.) Naïef laat de man, die het verhaal zelf in een brief doet, er op volgen: »Hier in, mijn Broeders, »weet dat ick haer duystere antwoorde ghegeven hebbe. Nochtans houde »ick 't daer voor dat sy-lieden my wel verstaen hebben".

[3]) Zie van Braght, a. w. dl. II, blz. 335. Ook vermeld door prof. de Hoop Scheffer, aangehaald opstel, blz. 45 v.

wel geen tegenspraak te vreezen, als ik dat hooger stel dan gevatheid. Immers, trouw aan het geweten en vertrouwen op God, die twee, vormen den geheelen zedelijk-godsdienstigen mensch, en waar zij beide aangetroffen worden, daar geraken dogmatische oordeelen en vooroordeelen op den achtergrond. In die beide gevoelt zich de Christenheid (of wil men, de Gemeente) van alle eeuwen één, maar ook alleen in die twee. De trouw aan hun geweten deed de Martelaren volharden bij hun eenmaal afgelegde belijdenis; het vertrouwen op God deed hen den dood, waarmede zij werden bedreigd, onbevreesd te gemoet gaan.

Van dat Godsvertrouwen gaven enkelen in liederen getuigenis. Ik wil niet nalaten het schoonste, dat ik vond, hier te laten volgen; te liever doe ik dit omdat Wackernagel het, in zijn reeds meermalen genoemd werk, niet heeft opgenomen.

O Heer aensiet al mijn lijden groot
Geeft mi nv stercheyt in desen noot
Op dat ick niet en beswijcke
Maect my volstandich tot inder doot
Dat ick van v waerheyt niet en wijcke.

O Godt sterct mijn betrouwen cleyn
Maect my van al mijn sonden reyn
Wilt mijn Ghelooue vermeeren
Van v coemt alle mijn hulp ghemeyn
O almachtich Heere der Heeren.

Vader vergeeft my alle mijn schult
Ick weet dat ghy my niet verlaten en sult
Maect my doch los van al mijnen sonden
Ghy hebt my met uwen Gheest veruult
Wie can v goetheyt doorgronden?

O Heer van v coemt mijn salicheyt
Wilt my verlossen, niet lang en beyt
Mijn sterctc, mijnen steen verheuen

Mijn toeulucht heb ick op v gheleyt
Ghy sult my nemmermeer begheuen.

O Godt mijn siel is in my bedroeft
V Goddelijcke hulpe sy behoeft
Mijn steen waerom hebdy my verlaten
Helpt my o Heere, niet en vertoeft
Want vele zijnder die my haten.

Wat bedroeft ghy v, O siele mijn
Waarom wilt ghy nv so treurich zijn
Stelt v betrouwen op den Heere
Ghi sult noch aenscouwen zijn claer aenschijn
Druck sal v in blijschap verkeeren.

Ghy Gheloouighe weest nv verblijt
Al ist dat ghy cleyne van ghetal zijt
Wie can v deeren ofte letten
Ist dat Godt de Heere voor ons strijt
Wie sal hem teghen ons dan setten.

De Heere is stercker dan Casteel oft slot
O Heer weest my een beschermende Godt
Teghen al mijn boose vianden
Ghy zijt o Heere mijn deel en lot
Verlost my vander Leeuwen tanden.

O Heere machtich inden strijt
O Hooftman Israels die ons beurijt
O Godt nae v heb ick verlanghen
V dienaer die hier veruolginghe lijt
Wilt hem toch in v Rijck ontfanghen.

Dit lied is reeds te vinden in de oudste uitgaven der „Veelderhande Liedekens", die bekend zijn [1]). Het behoort

[1]) De Bibliotheek der Maatsch. van Ned. Letterkunde bezit een zeer oud exemplaar. Aangaande dit boekje schrijft de heer L. D. Petit, *Catalogus der Bibl. van de Maatsch der Ned. Letterk.* (2de gedeelte, drukwerken), dl. I, kol. 251. »De titel ontbreekt. Vermoedelijk is dit een ex. van eene uitgave »verschenen tusschen 1569 en 1577 daar het 293 liederen bevat, en dus 4 »meer dan de uitgave van 1569 (o. a. voorh. in de Koninkl. Bibliotheek te »'s Gravenhage), terwijl, volgens Mone's Uebersicht p. 164, in de uitgave »van 1577, 301 liederen voorkomen". De uitgave van 1569 bevat het medegedeelde lied ook.

dus, krachtens uitwendige getuigenissen, tot den tijd der vervolging. Of de dichter gevangen was en of hij zijn geloof met den dood heeft bezegeld, is niet bekend; mij dunkt, hij die zulk een lied dichten kan, heeft de kracht in zich, een Martelaar te zijn.

Van geheel anderen aard, doch zeker niet minder vroom, zijn de volgende gebedjes, door een twaalfjarig kind opgezegd. Ze zijn toevallig bewaard gebleven.

Lof prijs ende danckbaerheyt
Zij God den hemelschen Vader in der eeuwicheyt
Die ons duer Jhesum heeft verlost
Ende daghelicz geeft cleederen ende cost.
God den coninc alleen wijs
Denzelven zij lof ende prijs
Van eeuwicheit tot eeuwicheyt. Amen.

en een ander:

Vreest God den Heer,
Geeft Hem die eer
Ende nyemant meer [1]).

Zij die door zulk een Godsvertrouwen gedragen werden, kenden geen vrees voor bedreiging of dood; zij gehoorzaamden God meer dan menschen. „Meent gij", aldus hooren wij een gevangene den kettermeester toespreken [2]), „meent gij, dat ik God wederstaan wil, tegen mijn con„scientie; zoo zou ik erger wezen dan een redeloos dier; „mij is het niet gegeven, de Schrift anders te verstaan; „verwondert u er niet over, want er staat geschreven „in de Profeten: „Zij zullen allen van God geleerd „zijn". Denk niet, indien ik het anders verstond, dat ik

[1]) Deze twee gebedjes zijn bewaard gebleven in de confessie, gedaan op het slot van Valkenburg, den 28sten Augustus 1547, door Metken, vrouw van Jacob Vrenken (Brusselsch Rijksarchief). Haar twaalfjarig dochtertje zeide de gebedjes voor de ondervragende commissarissen op; zij had ze van een rondreizend leeraar der Doopsgezinden geleerd.

[2]) Jacques d'Auchy te Leeuwarden; zie van Braght, a. w. dl. II, blz. 225.

„zou begeeren hier mijn genoegen en tijdkorting te nemen, „voortdurend gevangen en geketend, verlaten hebbende „vrouw en huisgezin en elken dag den dood verwach- „tende; dat toch zou tegen de menschelijke natuur zijn". Diezelfde trouw aan hun geweten drong hen tot spreken. Het verwonderde velen, dat zij hun gevoelen niet verborgen hielden. „Kondt gij niet denken wat gij wilt", zoo wordt Weynken Claes in haar gevangenis toegesproken, [1] „en zwijgen stil, zoo zoudt gij niet sterven". Doch haar antwoord luidt: „het is mij bevolen te spreken, ik „ben daartoe gedrongen, zoodat ik niet zwijgen kan". Het was Gods woord, wat zij spraken en beleden, Gods wil, dat zij vervolgd en gedood werden; dit was hunne kracht en hun troost. „Als de Heer mij gehaald had, „met eene haastige ziekte", zoo schrijft Jan Claesz. aan zijne vrouw [2], „gij moest hem hebben gedankt; doe nu „ook alzoo". Maar indien zij bij uitstek Gods gemeente uitmaakten, hoe is dan het harde lot te verklaren, dat zij hadden te dragen? Zij hadden dit gemeen met alle vromen, immers „de goeden vervolgen niet, maar worden „vervolgd" [3]. Daarom was het lijden en de vervolging zelf hun troost, „gelijk het lijden van Christus veel over „ons komt, zoo komt ook veel troost door Christus" [4].

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 12.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 67.

[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 67.

[4]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 139. Op de Bibliotheek der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam, wordt een boekje van Wouter van Stoelwijk bewaard. De titel luidt: »Een Trostelijcke vermaninghe ende seer schoon onderwijsinghe van het lijden ende Heerlicheyt der Christenen". Het motto, mede op het titelblaadje gedrukt, is: »Alle die godsalichlijck »willen leuen in Christo Jesu die moeten vervolghinghe lijden". Het geschriftje is gedrukt bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 51–61. Uit het onderschrift van het boekje blijkt, dat het den 2den Februari 1543 is geschreven, althans voltooid; van Braght dwaalt dus, wanneer hij (t. a. p.) vermeldt, dat Wouter in 1541 is gedood.

Op eene breede rij van voorgangers in het lijden konden zij wijzen. „Ziet hoe het Jezus en allen vromen vóór en „na hem gegaan is; zijn geboorte was arm en ellendig, „hij moest voor Herodes vluchten, want die stond hem „naar het leven; hij had niet, als hij leed, daar zijn „hoofd op rusten mocht, en voor al zijne groote en heer„lijke weldaden had hij tot dank, dat hij een verleider, „brasser, Samaritaan en een inhebber des duivels moest „heeten; daarenboven moest hij nog hunne steenen wachten, „zoolang tot zij hem met den allerschandelijksten dood „verdoemden. En vóór de Wet moest ook de vrome Abel „van zijn broeder Kaïn lijden, die hem uit enkel haat en „nijd heeft gedood" [1]). Zoo gaat de schrijver voort, aantoonende dat, de geheele Schrift door, het lijden steeds het deel der vromen geweest is. Hij staat in die beschouwing niet alleen [2]). Lag het ook niet voor de hand, dat zij aldus spraken? Navolgers van Christus wilden zij zijn. „Hebben zij hem aan zijn gezegend lichaam getast, zoo „zullen zij het ons ook wel doen" [3]), want „de knecht is „niet beter dan zijn meester" [4]). Maar het lijden was Christus de weg tot zijne heerlijkheid, zijne volgers zullen, indien zij met hem lijden, „zich ook met hem verblijden" [5]); daarom werd ook het lijden zelf op prijs gesteld en gezocht. „De tijd van huilen is gekomen, dus is de ver„lossing nabij" [6]). „De wereld noemt wel zalig, wie hooge „tijdelijke dingen verkrijgen, maar voor God zijn zij onzalig „en verwerpelijk"; want de keuze is slechts tusschen twee: „Hier een kleinen tijd lang een wellustig leven

[1]) Joriaan Simonsz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 180 v.
[2]) Zie o.a. ook nog Adriaan Cornelisz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 134.
[3]) Pieter Witses, van Braght, a. w. dl. II, blz. 160.
[4]) Joriaan Simonsz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 182.
[5]) Joriaan Simonsz., t. a. p.
[6]) Pieter Witses, van Braght, a. w. dl. II, blz. 160.

„leiden, en de eeuwige helsche pijn te verwachten, of „hier een kleine ellende (zoo men het anders ellende „heeten mag) verdragen en daarna de eeuwige vreugde" [1]). Zij waren overtuigd, dat de weg tot die eeuwige vreugde smal was en de poort eng. Te letterlijk vatten velen die uitspraak voorzeker op. „Hadden wij alzoo het rijk „Gods mogen ingaan", schreef een man, die blijkbaar goede en tamelijk rijke dagen gekend had [2]), „zooals wij „begonnen en lang gedaan hebben, dan was de weg niet „nauw geweest; door lijden en benauwdheid moest onze „Zaligmaker in zijn eigen Heerlijkheid gaan, zoo ook „wij; hoe willen wij daarin met ruimte komen". Voor negentiende-eeuwsche ooren misschien wat al te plastisch, is deze gedachte uitgedrukt in het verhaal van een martelaar [3]), die gewaar werd, „dat hij niet tot de ruimte „van het zalige paleis Gods konde geraken, of hij moest „eerst door de enge poort indringen, zoodanig dat ook zijn „vleesch, ja zijn gansche lichaam aan de posten, in den „gloeienden brand tot een spijze voor vogelen en ongedierte, „is blijven hangen". Het kan zeker niemand verwonderen, dat de vervolgden tot zulke opvattingen kwamen, al scharen wij ons liever aan de zijde der martelares [4]) die, na aanhaling van Matth. 10 vs. 39, schreef: „Niet dat men alte„maal sterven moet om het Woord des Heeren, maar „het gemoed moet alzoo staan, dat wij liever zouden „sterven, dan dat wij wetens en willens zouden over„treden een van des Heeren geboden; daarom zegt Jezus: „„wie iets liever heeft dan mij, is mijns niet waardig"".

[1]) Joriaan Simonsz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 180.

[2]) Jan Claesz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 67.

[3]) Van Reyer Dirksz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 104 v. Zie ook iets dergelijks van Christiaan Langedul, t. a. p. blz. 350.

[4]) Claesken, van Braght. a. w. dl. II. blz. 240.

Veeleer moet het ons verwonderen, dat er nog één gevonden wordt, die deze beschouwing is toegedaan. De levenservaring, die zij opdeden, moest bijna noodzakelijk tot de eerstgenoemde voeren. Zij hadden veel te lijden, maar zij droegen het standvastig. Guido de Bray had goed gezien, toen hij als kenmerk der Anabaptisten (want deze beschouwden wij tot nu toe bijna uitsluitend) opgaf: „Leur constance à souffrir et à mourir" [1]). Doch niet alleen de Doopsgezinden betoonden geloofsmoed in lijden en sterven; onder zijne eigene volgelingen kon Guido de Bray mannen en vrouwen aanwijzen, die hunne belijdenis met hun bloed bezegeld hadden [2]). Een Zuid-Nederlandsch Calvinist, die misschien wel tot de hoorders van de Bray heeft behoord [3]), schrijft in een brief uit de gevangenis, dat „de „geloovigen zich in hun kruis verblijden, ten eerste, omdat „zij om een goede zaak lijden, ten tweede, omdat zij van „de zekere en tegenwoordige hulp Gods in hun lijden „gewis zijn, en ten derde, omdat al hunne benauwdheid, „een korten tijd durende, strekt tot eene eeuwige vreugde".

Al waren er velen, die het leven veil hadden voor hun geloof, het getal dergenen, die liever „hier een tijd lang een wellustig leven wilden leiden", m. a. w. die tot de tegenpartij behoorden, was veel grooter; doch ook dit was zeer natuurlijk. Het geschiedde als het ware „opdat de Schrift vervuld zoude worden". Ook „te Sardes wer-

[1]) In het boek, dat hij tegen de Anabaptisten schreef. Zie van Langeraad, a. w. blz. 157; den volledigen titel van de Bray's boek aldaar blz. 60 noot 2. Vgl. het getuigenis van bisschop Hosius bij Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 30 der Aanteekeningen.

[2]) Bijv. de ongelukkige familie Oguier, Haemstede, a. w. fol. 216—218 verso; vgl. van Langeraad, a. w. blz. 17 v.

[3]) Pieter Annood, Haemstede, a. w. fol. 333 verso—335. Het daar genoemde plaatsje Meessen is wellicht Meenen, een weinig ten Noorden van Rijssel gelegen. De arbeid van de Bray te Rijssel is bekend, zie van Langeraad, a. w. blz. 17, 29 en elders.

„den er weinigen gevonden, die hunne kleederen niet „hadden bevlekt; nochtans zouden die weinigen als over- „winnaars gekroond worden en met witte kleederen aan- „gedaan zijn en hun naam zou uit het boek des levens „niet gedaan worden" [1]). Die weinigen, die naar Gods geboden leven, moeten zich bij elkander aansluiten. Gedurig komt deze vermaning in de brieven voor: „Ziet toch „niet op den grooten hoop, maar ziet op het kleine „hoopje, dat om des Heeren Woord vervolgd wordt" [2]); „voegt u bij diegenen die den Heer vreezen"; ook „de „vrome voorvaders van het Oude Testament, die op de „toekomstige genade hoopten, hebben voor Gods Wet „vroom gestreden en geene gemeenschap met de omlig- „gende volken willen hebben; ook zij hebben daarom hun „leven vrijwillig overgegeven" [3]). Gods gemeente moet zich rein houden van de wereld; ja, met beroep op 2 Joh. vs. 10 en 11, wordt zeer groote onverdraagzaamheid gepredikt [4]). Is het wonder, dat de vervolgden tot zulk een uiterste vervielen? Strop en zwaard en brandstapel zijn geen geschikte middelen, om verdraagzaamheid te kweeken; en dat was toch hoofdzakelijk de wijze, waarop zij met andersdenkenden kennis maakten. Wanneer dan Jan Claesz. schrijft: „De leer van Christus „is: Liefde, barmhartigheid, vrede, kuischheid, geloof, „zachtmoedigheid, ootmoedigheid en de volle gehoor- „zaamheid Gods" [5]), of een ander: „De hoofdsom en het „einde des gebods is de liefde uit een rein hart en eene „goede conscientie en uit rechte ongeveinsde liefde of

[1]) Apoc. 3 : 4, 5, e. a. bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 58, 77 en elders.
[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 67.
[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 182.
[4]) Jan Gerritsz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 320; evenzeer Dirk Pietersz., blz. 75—80 en anderen.
[5]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 68.

„geloof" [1]), dan zal dat wel geschreven zijn, met het oog op het gemeenteleven, indien wij in dien tijd reeds daarvan spreken mogen. Zij boden geen weerstand aan de vervolgers, wijl zij de vervolging beschouwden als het deel, hun door God beschikt; maar Gode lieten zij het oordeel over en Hem de wrake. Eigenaardig komt dit uit in een brief van Anneke van Rotterdam. De weg van lijden, zegt zij, is ook de weg, dien de vier en twintig Oudsten (uit Apoc. 4) hebben bewandeld, die voor Gods troon staan en zeggen: „Heere, U alleen zij prijs, heer-„lijkheid, kracht en sterkte, die wreken zult het bloed „uwer knechten en dienaren en zult de victorie voor U „zelven behouden". Het laatste deel van deze doxologie, de wraak betreffende, is in Apoc. 4. niet te vinden.

De afscheiding van de wereld, en het gevoel van „de waarheid" te bezitten, voerde wel tot eenige geestelijke hoovaardij. Velen zijn daarvan ook niet vrij te pleiten. „Het oordeel Gods begint aan ons, wat zal dan het einde „zijn van hen, die aan het Evangelie niet hebben ge-„loofd", aldus schrijft Adriaan Cornelisz. [3]). Eene andere getuigt van zich zelve: „Al ben ik slecht en eenvoudig „voor de menschen, ik ben niet slecht in de kennis des „Heeren" [4]). Zij steunden niet op menschen; bijna in elk verhoor en elken brief kan men dat vinden; maar zij waren van God geleerd: „ik kan het niet beteren; mijn God heeft het mij aldus gegeven" [5]). Een ander ant-

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 78. Zie ook Herman Jansz., een geweermaker uit Amsterdam, die in 1559 gedood werd. Haemstede, a w. fol. 302 verso.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 48. Zij is waarschijnlijk dezelfde als Anneke Jans van den Briel, de volgelinge van David Jorisz., door van Braght echter als een tweede persoon behandeld, blz. 143.

[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 136.

[4]) De martelares Claesken, van Braght, a. w. dl. II, blz. 237.

[5]) Weynken Claes, van Braght, a. w. dl. II, blz. 12.

woordt, wanneer hem wordt gevraagd, of hij zich door een priester wil doen onderwijzen: „God is de beste „priester, die zal mij wel onderwijzen" [1]). Zij hadden niet school gelegen „in Latijnsche scholen, maar in de ver- „maarde school des Evangelies, waar de Geest Gods „leermeester is" [2]).

Gelijk het de zaak Gods was, waarvoor zij vervolgd werden en leden, zoo was het ook Gods werk, dat zij hier op aarde hadden te volbrengen. Ook hiervoor trachtten zij beelden en termen te vinden in de Schrift. Geen wonder, dat hun oog viel op de geschiedenis van den herbouw der stad Gods of den herbouw van den tempel. Jan Gerritsz. schrijft aan de leden der gemeente, waarvan hij lid was [3]): „Ik ben verblijd, dat gij kloek zijt met „timmeren van de stad en den tempel van Jeruzalem, „die zoovele jaren vervallen geweest is; vertraagt daarom „niet, broeders, al wordt gij, als Israël bespot en be- „schimpt. Toen zij de muren weder optimmerden, werden „zij sterker en krachtiger in den arbeid, hoewel de vijan- „den grimmende waren, opdat het werk geen voortgang „zou hebben; zij hebben het echter niet gelaten, maar „zooveel te naarstiger wacht gehouden, in de eene hand „de spies of het zwaard, en in de andere hand de truffel, „en zij waren wel gemoed, want God was met hen en „streed voor hen. Ziet, laat ons een voorbeeld nemen, hoe „vroom deze helden geweest zijn".

Uit het weinige, dat van den grooten overvloed is medegedeeld, blijkt reeds ten duidelijkste, dat de martelaren bijzonder „bijbelvast" waren. De lezing van de brieven in hun geheel, zal elk hiervan nog meer overtuigen, dan de weinige daaruit overgenomen fragmenten.

[1]) Pieter Witses, van Braght, a. w. dl. II. blz. 158.
[2]) Adriaan Cornelisz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 141.
[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 318.

't Is, zooals de Bray spottend zegt, „tout ainsi comme s'ils avoyent mangé la Bible" [1]). In figuurlijken zin hadden zij dat zeer zeker gedaan; de groote mate van bijbelkennis (vaak tekstenkennis), is op andere wijze niet te verwerven. Zij lazen altijd den Bijbel in hunne geheime bijeenkomsten. Dirk Pietersz. [2]) getuigt dit in zijn verhoor. Hij wordt door den rechter verdacht, gepreekt te hebben. „Wat zou ik preeken", luidt zijn antwoord, „wij mogen „met elkander het Evangelieboek gelezen hebben" [3]). Dat de Schrift bij hen hoog in eere stond, is met talrijke bewijsplaatsen aan te toonen; om er slechts één te noemen: „Onderzoek Gods Woord", er is geen Christen die dat niet weet" [4]). Dat de gevangenen een veelvuldig gebruik van hunne kennis maakten, een gebruik, dat niet altijd door wetenschappelijke uitlegkunde werd bestuurd, hebben wij reeds gezien [5]). Toen hebben wij echter nog gevatheid in het gebruik van teksten „à tort et à travers" opgemerkt; meermalen is die er echter niet in te vinden en is het aanhalen van teksten en bijbelsche analogieën geheel doelloos. Ten slotte ook hiervan een voorbeeld. Adriaan Cornelisz. is op verraderlijke wijze in de gevangenis gelokt, door den Leidschen cipier Jan Jansz. Deze had de deur van de cel, waarin Adriaan was gegaan, om een geloofsgenoot te spreken, achter hem dicht gesloten en was toen den Schout gaan halen. Deze komt met den cipier terug en de deur van de gevangenis wordt

[1]) In zijn boek tegen de Anabaptisten, van Langeraad, a. w. blz. 156. De volledige titel van de Bray's boek is te vinden aldaar, blz. 60 noot 2.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 76.

[3]) Aldus schrijft Jan Claesz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 69.

[4]) Om slechts een paar sterk sprekende voorbeelden te noemen, verwijs ik naar Jeronimus Segersz., van Braght, a. w. dl. II, blz. 107 v. en Jan Tielman, t. a. p. blz. 377.

[5]) Boven, blz. 107.

nu weer geopend; de ongelukkige ziet zijn verrader, thans door den Schout vergezeld, voor hem staan. Dit geheele verhaal doet de gevangene in een brief en laat er op volgen: „Christus had twaalf Apostelen en een was Judas, „maar hier waren er twee en een was een Judas". Het verraad van den cipier, die zich eerst als vriend en geloofsbroeder van Adriaan had voorgedaan, was zeker zeer verraderlijk, maar waarom Christus en de twaalf Apostelen verder hierbij genoemd worden, is wel eenigszins duister.

Behalve den Bijbel had het volk zeer zeker nog veel van stichtelijken aard te lezen. In sommige verhalen wordt gemeld, dat de gevangenen in bezit gevonden werden van Bijbels, Testamenten of andere boeken. Sommigen werden met hunne boeken verbrand, zoo o. a. Joriaan Simonsz. te Haarlem, waar dat verbranden echter niet gelukte, daar het volk zich van de boeken meester maakte [1]). De brieven echter, die vóór 1566 zijn geschreven, verspreiden over deze volkslectuur weinig licht; ik vond slechts enkele aanwijzingen, waarvan sommige nog zeer onbepaald zijn. Dirk Pietersz. bekent in huis te hebben gehad: een Bijbel, een Testament en een boeksken van 't geloof [2]). Verder wordt medegedeeld, dat Jan Claesz., die in 1544 te Amsterdam gedood werd, te Antwerpen zeshonderd boeken had laten drukken, „welke hij met „Menno Simonsz. had gesloten", en „dat hij die in ons land „had verspreid" [3]). Eindelijk nog dat Jan Gerritsz. gelezen

[1]) Dit had plaats in 1557, van Braght, a. w. dl. II, blz. 178. Het is niet onmogelijk, dat Joriaan Simonsz. Bijbels bezeten en verspreid heeft, althans in het lied, dat hem en Clement Dirksz. bezingt, komt deze regel voor: »De Schriftuer hebben sij ons verbreyt". Wackernagel, a. a. O. S. 134.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 77. Hij werd gedood in 1546.

[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 70. In het vonnis van Jan Claesz., zooals het gecopiëerd is in de foliant, die op het Doopsgezind Archief te Amster-

had „de Nieuwe Creature" van Menno en „de Geestel. Restit." van D. P.

Over de boeken, die Joriaan Simonsz. heeft bezeten, is natuurlijk niets met zekerheid te zeggen. Wat het „boeksken van 't geloof" betreft, daarover het volgende. Op den Catalogus van verboden boeken, door de Leuvensche Universiteit uitgegeven den 9den Mei 1546, komt onder „Duutsche boucken" voor: „Een zeer profytelick ende „troostelick bouxken van den Ghelooue ende hope, ende „wat dat oprecht Ghelooue es, ende welcke ghenade die „mensche duer dat ghelooue vercrijghen magh: daer by „staende een boucxken van der liefden" [1]). Een boekje van bijna gelijkluidenden titel werd te Antwerpen (in 1534?) gedrukt [2]). Of dit echter het boek van Dirk Pietersz. is geweest, is hoogst onzeker, daar de aanduiding „een boekske van 't geloof" wel zoo algemeen mogelijk is [3]).

Wat het tweede aangaat, kunnen de gissingen niet veel bepaalder zijn. De vraag is, welk boek of tractaat van

dam wordt bewaard, staat dat hij 1600 boeken had laten drukken en daarvan 90 in Holland verspreid, de overige naar Friesland verzonden had.

[1]) *Plakkaatboek van Vlaanderen,* dl. I, blz. 149 en *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem,* dl. X (Haarlem 1882), blz. 344.

[2]) »Een profitelic ende troostelic boexken vanden Gheloove ende Hoope, »wat dat oprechte ghelove is.... *Gheprent Tantwerpen by Adriaen van »Berghen* (1534), p. in 8°, goth.," zie *Catalogue de la bibliothèque de M. C. P. Serrure* (Brux 1872), Part. I, p. 37, no. 274. In het *Eerste Memoriaal* van Barthelt Ernst, fol. 94 (Rijksarchief), vond ik, in een Catalogus van verboden boeken, behoorende bij een plakkaat van 26 December 1557, een dergelijken titel, doch wat uitvoeriger: »Een zeer proffitelick ende troostelyck boucxken vanden geloue ende hoope. ende wat dat uprecht geloue es, »ende welcke genaede die mensche door dat geloue vercrijgen mach daer »bij staende een boecxken vander liefden den rechten wech tot den eeuwighen leuen vuyt die uier euangelisten ende epistelen van sincte pauwels »getoghen".

[3]) Men zou de *Summa der Godliker Scriftvren* ook zeer wel een boek van het geloof kunnen noemen. In het eerste gedeelte der Hollandsche bewerking komt voor: »Ende dit is tghelove, daer ic dit boec van ghescreven

Menno Simonsz., Jan Claesz. in 1544 in ons land heeft getracht te verspreiden. Als een der oudste geschriften van Menno is vaak genoemd het strijdschrift tegen het koningschap van Jan van Leiden; door Dr. Sepp is echter aangetoond, dat Menno hiervan waarschijnlijk de schrijver niet is [1]). In 1539 werd gedrukt „de meditatie over Psalm XXV"; in 1541 verscheen „de liefelijke vermaning of onderwijzing", en in 1543 het vertoog „van de kindertucht" [2]). Prof. de Hoop Scheffer acht het waarschijnlijk, dat dit het, door Jan Claesz. verspreide boek is [3]). Onzeker is de tijd van uitgifte van „de geestelijke verrijzenis", „de nieuwe creature" en van „het rechte christengeloof". Misschien kan dit laatste ook wel het bewuste boek zijn, want op de in 1570 opgemaakte Antwerper Appendix tot den Trentschen Index komt dat tractaat voor, en wordt daar zeer bepaald als van Menno afkomstig genoemd [4]). Het is dus mogelijk, dat dit stuk te Antwerpen is gedrukt; hoe het zij, de zaak blijft hoogst onzeker.

Eindelijk de boeken van Jan Gerritsz. „De Nieuwe Creature" van Menno is bekend. De „Geestel. Restit." is zeer waarschijnlijk een tractaat van Dirk Philips, den vriend van Menno Simonsz. Het is geschreven tegen de dweepzieke en oproerige Muntersche Wederdoopers, en heet de „Geestelijke Restitution" [5]). Dat een boek van een Doops-

hebbe", enz., J. J. van Toorenenbergen, *Het oudste Nederlandsche verboden boek* (Leid. 1882), blz. 152.

[1]) Sepp, *Geschiedkundige nasporingen*, dl. I (Leid. 1872), blz. 128—135.

[2]) Reitsma, a. w. blz. 60 noot 1.

[3]) *Doopsgezinde Bijdragen*, jaarg. 1864, blz. 145.

[4]) Reusch, *Der Index der verbotenen Bücher* (Bonn 1883), Bd. I, S. 412, note 7. Op den titel afgaande zou men dit tractaat ook wel voor het boek van Dirk Pietersz. kunnen houden.

[5]) Zie den geheelen titel bij Schijn (Maatschoen), *Geschiedenisse der Mennoniten* (Amst. 1744), dl. II, blz. 363 en verder over het boekje aldaar tot blz. 373. Zie ook Sepp, *Geschiedkundige Nasporingen*, dl. I (Leid. 1872),

gezinde, doch tegen de Wederdoopers geschreven, bij een Martelaar gevonden werd, is wel een duidelijk bewijs, dat volstrekt niet alle Doopsgezinden, die om het geloof gedood zijn, van de oproerige secte waren.

Ten slotte nog eene opmerking, die echter meer het verstandelijk dan het geestelijk leven betreft. Is het niet merkwaardig, dat in een tijd, die vrij dicht bij de z.g. „duistere middeleeuwen" staat, een groot aantal mannen uit het volk de kunst van lezen en schrijven verstaat? En dat niet alleen; die mannen en die vrouwen weten, op hunne wijze en in hunne taal, gedachten aan het papier toe te vertrouwen, en ruim drie eeuwen later leveren hunne eenvoudige, innig vrome geschriften, eene bij uitstek stichtelijke lectuur op. Taal en stijl zijn voor onzen tijd niet meer geschikt; er zijn echter brieven bij, die ook wat den schrijftrant aangaat, boven het middelmatige verheven zijn. Slechts zeer zelden doet zich bij de lezing de vraag aan ons voor: Wat bedoelt de schrijver nu? Wanneer men eenmaal aan hunne taal, hunne bijbelsche vergelijkingen en hunne eigenaardige zegswijzen is gewend [1]), dan is het lezen en herlezen van de brieven en testamenten een waar genot. Het verwondert ons dan ook niet, dat er zoo herhaaldelijk uitgaven van noodig waren en dat de hoogst zeldzame exemplaren van de afzonderlijke uitgaven de sporen dragen, van dikwijls in handen te zijn geweest.

blz. 106 v. Aan de welwillende inlichtingen van Dr. Sepp dank ik de medegedeelde bibliographische bijzonderheden.

[1]) Om van de zegswijzen, waaraan men zich moet gewennen, een voorbeeld te geven, verwijs ik naar een brief van Jan Thielemansz., bij van Braght a. w. dl. II, blz. 377. Wij lezen daar o. a.: »ik heb u-lieden in mijn laetste »adieu noch een kleyn dronksken toegedacht uyt mijn klein rivierken daer »ik u-lieden wel uyt geschonken hebbe".

HOOFDSTUK IV.

De godsdienstige richting der Martelaren.

In den aanvang der zestiende eeuw was het Lutheranisme, of, zooals men toen meestal schreef de „Luterie", de ketterij bij uitnemendheid. Het is algemeen bekend, dat die ketterij, als geestesrichting beschouwd, met Luther's denkwijs, althans in ons vaderland zoo goed als niets te maken had. De groote Wittenberger had zich openlijk tegen de heerschende Kerk verzet; de ketters in ons land deden dat ook, en hoewel de meesten hunner dogmatisch met Luther's richting niet overeenstemden, werden zij toch naar hem genoemd; de overeenkomst is slechts eene uiterlijke! Verder komt ter aanduiding van ketters de benaming „Sacramentarissen" voor. De beteekenis van dit woord is evenmin bepaald als die van „Luterie". Dat er een Sacrament bij gemoeid is, spreekt van zelf, doch welk blijkt uit het woord niet. Men duidde er hen mede aan, die ontkennend stonden tegenover de kerkelijke transsubstantiatieleer. Toch was het Sacrament des altaars

niet het eenige, dat de nieuwsgezinden verwierpen of op andere wijze wilden opgevat zien. Van de zeven, die de Katholieke Kerk aanneemt, verwierpen zij er vijf. Heftig waren de ketters bijv. gekant tegen de biecht; God of Christus hadden zij tot biechtvader; met die woorden weigerden zij gewoonlijk den hun aangeboden geestelijken bijstand. Toch moet de naam Sacramentarissen verklaard worden uit het Sacrament des altaars. De ontkenning van het wonder der transsubstantiatie had iets tastbaars en was gemakkelijk; men behoefde geen godvruchtige ziel te bezitten, geen heilbegeerig hart in zich om te dragen, om tot de conclusie te komen, „dat het waardige „Sacrament niets dan brood was, gelijk de bakkers voor „het venster te koop hebben liggen" [1]). Het volk had tal van scheld- en spotnamen voor den gewijden ouwel [2]); heftig werd, ook later in de z. g. Hagepreeken, tegen de „afgoderij der mis" gesproken [3]). Plat en handtastelijk, juist zooals het volk het wenscht, kon de tegenstand zijn; even plat en even handtastelijk als zich, in het jaar 1566, de afkeer van de beelden der Katholieke Kerk deed kennen. [4]) Doch wij moeten voorzichtig zijn en niet uitsluitend aan zucht om af te breken en te vernielen denken, bij het beschouwen en beschrijven dezer zaken. Achter den platten, ruwen vorm, school, althans bij velen, een godsdienstige beweeggrond; het was de onoverwinne-

[1]) Cornelius, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs* (Zweites Buch, Leipz. 1860), S. 378.

[2]) Acquoy, *Jan van Venray* ('s Hertogenb. 1873), blz. 43.

[3]) Acquoy, a. w. blz. 18, noot 4, blz. 223 v. Van Hasselt, *Stukken voor de Vaderlandsche Historie* (Arnh. 1792 , dl. I, blz. 92—94. Aldaar o. a. »ende gepredickt hadden (nl. de ketters) sonderlinge aengaende de Sacramente". Brief van Margareta van den 9den Oct. 1566.

[4]) Vgl. de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland*, blz. 6.

lijke afkeer van wat zij voor afgoderij hielden. Dit geldt zoowel van den strijd tegen het Sacrament, als van dien tegen de beelden.

Doch keeren we tot den naam terug! Sacramentarissen zijn dan zij, die het Sacrament des altaars, zooals de Katholieke Kerk het aanneemt, verwerpen [1]). In dit verwerpen stemmen alle niet-Katholieken overeen, en toch is er onder hen nog zeer groot verschil van gevoelen. Een Calvinist zoowel als een Lutheraan, een Doopsgezinde zoowel als een Zwingliaan, is voor een Katholiek een Sacramentariër. Toch bezigt men dezen naam in eene zeer bepaalde beteekenis. De geestesrichting der Sacramentariërs is verschillend van die, van elk der vier genoemden. Zij staan in het godsdienstige het dichtst bij de Doopsgezinden, maar verwerpen den kinderdoop niet. De doop is, om zoo te zeggen, het „centraldogma" der Doopgezinden; het is daarom wellicht wat gezocht, nog overeenkomst aan te nemen, waar afwijking in zulk een hoofdpunt bestaat. Toch meen ik dat de levensbeschouwing der Sacramentariërs het best kan vergeleken worden met die der Doopsgezinden, die aan braafheid in het dagelijksch leven, zuiverheid van wandel en zeden, de hoogste waarde hechten en niet in de eerste plaats vragen naar het „geloof". Het Sacrament verwierpen zij, verder zochten zij een Christelijk leven naar het Evangelie, hetzij dan in of buiten de Kerk [2]). Het is diezelfde geest,

[1]) In het verhoor van Gillis Verdikt zegt de ambtman tot hem: »So zijt ghij dan een Sacramentaris", waarop Verdikt antwoordt: »Neen ik, mijn Heere, maer uwe Papen en Monicken, die zijn voorwaer Sacrament-schenders", Hacmstede, a. w. fol. 288 verso. Hier schijnen ook Sacramentaris en Sacramentschender dezelfde beteekenis te hebben.

[2]) .... »begon het (volk) te doorzien, hoe ongenoegzaam de middelen »waren, die de Kerk tot zaligheid voorschreef, hoe noch 't afbidden van »een reeks formulieren, noch 't vermenigvuldigen van altaargiften en bede-

die doorstraalt in vele brieven van Martelaren (ook van Doopsgezinde) en dien we vinden op vele bladzijden van de „Summa der godliker schrifturen" [1]).

Een derde naam, die in de berichten aangaande de Hervorming der zestiende eeuw vaak wordt aangetroffen, is „Anabaptisten" of ook „Herdoopers". De benaming ziet op de handeling van den tweeden doop, doch bepaalt verder niets. Zij, die Munster eenigen tijd in bezit hebben gehad en daar, naar onze meening, goddelijke en menschelijke wetten met voeten getreden hebben; de oproerigen die in den nacht van 10 op 11 Mei 1535 de Markt van Amsterdam in opschudding brachten, en de bende die in Friesland Oldeklooster heeft ingenomen; de groote menigte die in 1534 en 1535 in ons vaderland rondliep, om te gaan naar het land dat God zou aanwijzen, al die menschen ontkenden de geldigheid van den kinderdoop, evenals de kalme huisselijke Doopsgezinden, die er zoo diep van doordrongen zijn dat „een vergeten burger een gerust leven" heeft.

Die eene handeling van den tweeden doop [2]), een gruwel in het oog der Katholieke Kerk, stempelde hen allen

»vaarten, noch vasten, noch zelfkastijding lafenis kan geven aan een ziel, »die naar zekerheid van schuldvergiffenis, van rechtvaardiging bij God en »van eeuwige behoudenis dorst. Tusschen deze overtuiging en 't geen de »roomsch-katholieke Kerk met den algemeenen naam van ketterij brand»merkte, 't zij het in afwijking van de vastgestelde leer, 't zij het in onge»hoorzaamheid aan hare voorschriften bestond, ligt maar ééne schrede". De Hoop Scheffer, a. w. blz. 57.

[1]) J. J. van Toorenenbergen, *Het oudste Nederlandsche verboden boek* (Leid. 1882).

[2]) Niet een tweeden doop maar een doop op belijdenis wenschten de Anabaptisten; dat die echter, bij het opkomen der secten, niet anders dan tweede doop zijn kon, spreekt van zelf. Tijdens de vervolging werd vooral op het doopen der jonggeboren kinderen scherp toezicht gehouden, zoodat nog zeer lang een doop op belijdenis tegelijker tijd een tweede doop zal geweest zijn. Om tevens verklaring van *her*doopers te geven schrijf ik *tweede doop*.

gelijkelijk. En toen de oproerige bewegingen der Wederdoopers in Duitschland, in ons land en elders uitbraken, was die tweede doop het kenteeken van de onruststokers. Waar een Herdooper gevonden werd, daar moest men voorzichtig zijn; hij was een gevaarlijk oproermaker; in 1539 werd een plakkaat expresselijk tegen de Anabaptisten uitgevaardigd. Men zag het verschil niet, of wilde het misschien ook niet opmerken, en zoo werd er gegeneralizeerd; zoo werden rustige burgers, een weinig dweepachtig misschien, maar eerbiedwaardig in zeden en wandel, om het leven gebracht als oproermakers [1]). Men is thans gewoon geworden, door verschillende benamingen de oproerige fractie (de socialisten van de zestiende eeuw [2]) te onderscheiden van de rustige burgers. Zoo heeten dan de Munsterschen gewoonlijk Wederdoopers en de anderen Doopsgezinden [3]). Deze onderscheiding is van later dagen. „De rechtbanken van dien tijd (nl. der zestiende eeuw) „zagen het (verschil) niet, noch hier, noch elders waar

[1]) Zie Te Water, *Kort verhaal der Reformatie van Zeeland* (Middelb. 1766), blz. 84, 93 v., vgl. Marcus, *Sententiën .... van Alba* (Amst. 1735), blz. 177. Die verwarring wordt in onzen tijd nog wel bestendigd; de Heer W. Wilde schrijft in: *de Geloofsvervolging der XVIe eeuw in de Nederlanden*, blz. 43, opgenomen in het tijdschrift: *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, dl. IX ('s Hertogenb. 1877), »het fijne onderscheid »tusschen Wederdoopers en Doopsgezinden voor dat onrustige tijdvak, is »mij te geleerd". Deze bekentenis is eerlijk genoeg, doch geen voldoende grond om aan te nemen, dat het verschil ook werkelijk niet bestaan heeft. Gelukkig verzekert de Heer Wilde op blz. 61, dat hij zijne zienswijze aan niemand wil opdringen.

[2]) A. Maury, *Le Socialisme au XVIe siècle (Revue des deux Mondes,* 1872, livr. de 15 Juillet, 1 et 15 Septembre)

[3]) Vgl. P. Leendertz, *De naam Doopsgezinden* in *Doopsgez. Bijdr.* jaarg. 1861, blz. 32 — 50. Anabaptisten, hoewel letterlijk Wederdoopers beteekenende, schijnt eene algemeene benaming te zijn; zoo gebruiken bijv. prof. de Hoop Scheffer in zijne *Geschiedenis der Kerkhervorming* en Dr. Sepp in zijne *Kerkhistorische studiën* (Leid. 1885), dat woord. Ik bezig het daarom op hun voorbeeld ook in de algemeene beteekenis.

„zich Anabaptisten vertoonden" [1]). Maar dat neemt niet weg, dat wij thans, voor zooverre wij beter ingelicht zijn dan die rechtbanken, gerechtigd ja verplicht zijn, het verschil te zien en te doen uitkomen. Van vele personen echter is het niet uit te maken, of zij oproerig of kalm geweest zijn, juist doordat de rechtbanken van dien tijd het verschil niet zagen.

Over het algemeen is dus uit de benamingen, die aan de ketters gegeven werden, zeer weinig af te leiden. Een enkel voorbeeld van verwarring volge! Te Leeuwarden werd Jacques d'Auchy den 8sten Januari 1558 door den Inquisiteur voor het eerst verhoord [2]). Toen had het merkwaardige gesprek plaats, waarop ik boven reeds de aandacht gevestigd heb [3]). De geloofsrechter kon weten, dat d'Auchy een doopsgezinde was; vier dagen vroeger had deze tegenover een koninklijk commissaris, die hem en zijne geloofsgenooten voor de Munstersche en Amsterdamsche beroeringen aansprakelijk stelde, verklaard: „Zooveel de „secten en ketterijen aangaat, als die van Munster of „Amsterdam of elders, zoo hebben wij op geene wijze „gemeenschap noch deel met hunne werken, maar wij „houden ze voor duivelsche leeringen" [4]). 's Mans richting en denkwijze kon dus bekend zijn en toch zegt de Kettermeester tot hem: „Ja, naar de meening van uwe „herders Calvijn en Zwingli" [5]); en „och! hoe hebben die „boeven u verleid, Zwingli en Calvijn" [6]). Later roept de Inquisiteur uit: „Ha! Ziedaar, hoe Calvijn of Zwingli

[1]) Wilde, a. w. blz. 43.
[2]) Van Braght, a. w. dl. I, blz. 306.
[3]) Hoofdstuk III, blz. 106—108.
[4]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 214.
[5]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 220.
[6]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 222.

„u onderwezen heeft" [1]; en toch schijnt die man met Menno's leer niet geheel onbekend te zijn geweest.

In Vlaanderen was men later, althans wat den doop aanging, wat beter op de hoogte. Brandt verhaalt, dat Willem Hose in 1566 door toedoen van Titelman was gevangen genomen „voor een herdooper". Toen hij zeide, dat hij een predikant had ontboden uit Honschote (om zijn kind te doopen), „hield men hem voor een Lutheraen" [2]. Waarschijnlijk was de man wel Calvinist, want hij behoorde tot de gemeente van Brugge, waar Pieter Gabriël tot kort te voren leeraar was geweest. [3] Zoo werd dus, vijf jaren nadat de Calvinistische confessie was verschenen, „Lutheraan" nog gebezigd als algemeene naam voor ketter. En er waren toch slechts weinig eigenlijk gezegde volgelingen van Luther in de beide Nederlanden. Den 1sten September 1566 schreef Willem van Oranje een brief aan den Keurvorst Augustus en deelde dien mede: „dat „het te bejammeren was, dat het Calvinisme zoo ver „doordrong en de Augsburgsche confessie overtrof; want „in al deze landen zijn slechts twee kerken van de Augs„burgsche confessie, en wel te Antwerpen" [4].

Het was reeds vroeg na den dood van sommige martelaren niet meer uit te maken, voor welk geloof zij hun leven hadden ten offer gebracht. Zoo wordt bijv. Wendelmoet Claesdochter, de bekende weduwe uit Monnikendam, die den 20sten November 1527 te 's Gravenhage werd verbrand, èn in van Braght's boek [5] èn in dat van

[1] Van Braght, a. w. dl. II, blz. 226.

[2] Brandt, *Historie der Reformatie* (Amst. 1677), dl. I, blz. 282, vgl. Haemstede, a w. fol. 382.

[3] Haemstede, a. w. fol. 382.

[4] De brief berust in H. S. op het Archief te Dresden. Het aangehaalde is te vinden bij Motley, *De opkomst van de Nederlandsche Republiek* ('s Gravenh. 1859), dl. I. blz. 396. noot 4

[5] Van Braght, a. w. dl. II, blz. 11.

Haemstede besproken [1]). In het vonnis harer veroordeeling wordt niet gewaagd van een herdoop; toch is het natuurlijk zeer wel mogelijk dat zij dien heeft ondergaan; het rechte zal wel nooit uit te maken zijn. Verder komen bij van Braght meer verhalen voor, waaruit niet blijkt, dat de persoon dien zij betreffen, werkelijk herdoopt is of althans daartoe geneigd was. Misschien zijn enkelen van hen wel z.g. Sacramentariërs, die aan een doop op belijdenis nimmer hebben gedacht.

Doch zelfs wanneer uit te maken was, tot welke partij der nieuwsgezinden sommige martelaren behoorden, hebben de schrijvers of latere bewerkers der Martelaarsboeken niet altijd even nauwkeurige onderzoekingen ingesteld. De latere bewerkers van Haemstede's boek waren niet bijzonder verdraagzaam jegens andersdenkenden, bepaaldelijk waar het de kwestie van den doop betrof [2]); toch vinden we Joriaan Simonsz. in dat boek vermeld [3]). Van dezen man nu is bij van Braght een brief bewaard, waarin hij aan zijn zoon o. a. schrijft: „Leef ook niet onder eenige „secte, die al bij mijne tijden vele waren, als Luthersche, „Zwingelsche en meer andere, die, al hebben zij een „schijn van goed, evenwel in den grond kwaad en doo„delijk venijn zijn" [4]). Deze verwarring kan, tot op zekere hoogte, ook tot bewijs strekken van de waarheid der bepaling, die ik boven gaf van „Sacramentariër". Toen de (later zeer overdreven) woelingen der Wederdoopers waren tot rust gekomen, was er, alvorens het meer krachtige en scherp belijnde Calvinisme in ons land zijn

[1]) Haemstede. a. w. fol. 66 verso.

[2]) Sepp, *Geschiedkundige nasporingen*, dl. II (Leid. 1873), blz. 12 v., vgl. van Langeraad. a. w. blz. 64, noot 2.

[3]) Haemstede. a. w. fol. 240.

[4]) Van Braght. a w. dl. II. blz. 184.

intocht deed, tusschen de nieuwsgezinden onderling zooveel verschil niet, de doop natuurlijk uitgezonderd.

De Anabaptisten bestonden uit allerlei secten. Het is bekend, hoe er over verschillende zaken onder hen is getwist [1]). Van zeer weinige martelaren slechts is bekend, tot welke dezer partijen zij behoord hebben. Vóór 1534 waren de meesten waarschijnlijk volgelingen van Melchior Hofmann [2]). Later komen David-Joristen voor, die vooral in Overijsel schijnen verblijf gehouden te hebben; enkelen van hen zijn in van Braght's boek opgenomen. In den Haag zijn ook eenige Batenburgers of Zwaardgeesten gedood [3]); deze maakten zich herhaaldelijk aan kerkroof schuldig en waren, evenals de Munsterschen, voorstanders der polygamie.

Martelaren, van wie het aan te toonen is dat zij Luthersch of Calvinistisch waren, heb ik vóór 1566 in ons vaderland niet gevonden [4]). Uit de rekening en verantwoording der schouten van Antwerpen blijkt, dat de eerste executie

[1]) Men raadplege hierover o. a. de werken van S. Blaupot ten Cate, en S. Hoekstra, *Beginselen en leer der Oude Doopsgezinden* (Amst. 1863).

[2]) In regeeringsbrieven uit dien tijd komt de naam Melchioriten herhaaldelijk voor.

[3]) Omstreeks 1540 komen eenige executiën voor. *Sent. 's Hofs van Hollant.*

[4]) In 1543 werden te 's Hertogenbosch vijf Calvinisten gedood; zij waren vreemdelingen uit Valenciennes. Zie de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming*, blz. 501, noot 2. Vermoedelijk is dit het feit dat Haemstede vermeldt, a. w. fol. 85. Volgens dat bericht had de executie te Vucht plaats; dat is misschien wel het geval geweest, want te Vucht was eene gerichtsplaats van 's Hertogenbosch, evenals de Volewijk eene gerichtsplaats was voor Amsterdam.

Dat er ook wel Lutherschen in ons land waren, bleek in 1566 te Amsterdam, toen daar aan de Gereformeerden, bij keur van 30 September, de Minderbroeders-kerk werd afgestaan. De Lutherschen wenschten toen in de St. Olofskapel te mogen prediken. Dat zij niet velen waren, schijnt men te mogen opmaken uit het feit, dat hun verzoek werd gewezen van de hand. Zie le Long, *Reformatie der stadt Amsterdam* (Amst. 1729), blz. 533—536.

van een Calvinist in die stad plaats had in 1558 [1]). Het is wel waarschijnlijk, dat er vóór het jaar 1566 volgelingen van den Geneefschen Hervormer in ons land zijn gedood; in 1562 was de Nederlandsche vertaling der Confessie reeds in Friesland bekend en verbreid, en na 1566 maakte het Calvinisme zulke vorderingen, dat reeds een geruime tijd van voorbereiding, en dus ook van stille verbreiding, moet zijn voorafgegaan. Het behoort tot de moeilijkste vraagstukken van onze Hervormingsgeschiedenis, den overgang van Anabaptisme en Sacramentisme in Calvinisme aan te wijzen. Voor den geschiedschrijver treden feiten aan het licht, welker bestaan een toestand van overgang doet veronderstellen, ja noodzakelijk maakt, terwijl die toestand zelf hoogst moeilijk te beschrijven is, omdat de gegevens ontbreken. Wij hebben hier eene hervorming der Hervorming voor oogen, waarvan het begin in nevelen gehuld is. Als algemeene waarheid kan vastgesteld worden, dat op weinig na de geschiedenis van het Anabaptisme de geschiedenis is der kerkhervorming in ons vaderland van 1530 of '31 tot 1566. Ook de historie der Martelaren bewijst het.

Trekken wij in enkele regels het verkregen resultaat samen, dan moet het aldus luiden: In ons land treedt de Hervorming op als Sacramentisme; omstreeks 1530 of '31 verandert de richting; het Sacramentisme, hoewel het blijft bestaan [2]), wordt op den achtergrond ge-

[1]) »Johan des Champs, schoelmeester van bij Berghen in Henegouwe» »die overmids dien hij bij zijn eigen confessie bevonden is geweest van »quader opinien ende secten te zijne, bezunder van Calvinus ende daerin »persisterende al levende aan eenen staeck verbrant is geweest" (Rijksarchief te Brussel).

[2]) Reynier Brunt schrijft den 24sten Maart aan den Graaf van Hoochstraten: »Hadden wij in vangenisse gecregen Jacob van Campen .... ende een »dammas wever van Hoorn .... ende eenen Cornelis vuyten Briele . . . ende »alle drie die principaelste predicanten ende doopers zijn, wij souden haest

drongen door het Anabaptisme, dat zijn eigen geschiedenis heeft. Van 1530—1534 zijn de vertegenwoordigers er van Melchioriten, in 1534 en 1535 Munstersgezinden, na die jaren volgt, in verschillende factiën (David-Joristen e. a.), de kalme periode van het Anabaptisme, dat ten tijde van den opstand tegen Spanje bijna spoorloos verdwenen, of althans verdrongen is, door het Calvinisme dat, na zijn zegepraal, op zijne beurt vervolgend gaat optreden. Gelijk elke ruwe schets, die scherpe grenzen trekt waar die feitelijk niet bestaan, maakt ook deze slechts aanspraak op betrekkelijke juistheid.

»een eynde weten van deeser secte, mer die dwalinge van den Sacramen»tisten ende Luyteristen sal difficyl wesen vuyt te treden." — Deze brief is gedrukt bij Cornelius, *Die Niederländischen Wiedertäufer* (*Abhandlungen .... der Königl. Bayerischen Akad. der Wissenschaften*, Bd. XI, Abth. 2, München 1879), S. 95. Men denke verder aan mannen als Anastasius en Merula.

HOOFDSTUK V.

De rechtsvervolging tegen de Martelaren.

De provinciën, of liever de gewesten van het tegenwoordig Nederland waren oudtijds geheel onafhankelijk van elkander, zelfs wanneer zij onder denzelfden vorst stonden. Henegouwen, Holland en Friesland hadden, gedurende de veertiende eeuw, dezelfde heeren; toch was de eenheid dier landen ver te zoeken. De graven uit het Bourgondische, en vooral die uit het Oostenrijksche huis, streefden naar meer eenheid; de voortreffelijkste, dien het laatste geslacht voortbracht, zag, voor een deel althans, zijn wensch vervuld (1543). Karel V riep de Staten-Generaal der provinciën te zamen, en hij stelde zijne zuster tot algemeene Gouvernante dezer gewesten aan. De Stadhouders der provinciën waren aan haar onderworpen [1]). Hardnekkig was echter de tegenstand, die door de gewesten zelve tegen eene meer inwendige vereeniging geboden werd; naijverig in de hoogste mate, wilden

[1]) J. D. Meyer, *Esprit, origine et progrès des institutions judiciaires* (la Haye, 1820), tome IV, p. 116 s.

de Staten der verschillende provinciën niet het minste van de oude privilegiën verliezen, ten behoeve van het geheel. Al die vermeende of werkelijk bestaande privilegiën der gewesten en steden, vormden een waren doolhof. Karel V gaf bevel, dat alle moesten worden opgeteekend en gemotiveerd, om aldus te kunnen worden onderzocht en beoordeeld [1]).

Privilegiën waren op verschillend gebied gegeven, op dat van handel en nijverheid, maar zeker niet het minst op dat der rechtspleging. Op dat gebied bestond dan ook tijdens Karel V zeer weinig eenheid. In groote trekken was er natuurlijk overeenkomst, evenzeer als die bestond tusschen verschillende natiën van Germaanschen oorsprong, doch veel verder ging het niet.

Met twee verschillende rechtbanken komen wij bij de behandeling van de geschiedenis der Martelaren, in aanraking nl. met de stedelijke en de provinciale. De stedelijke zijn de Schepenbanken, de provinciale de Hoven. Bepalen wij ons in de eerste plaats tot de lagere rechtbanken.

Bij de eerste kennismaking met vonnissen of stukken, die betrekking hebben op de rechtspraak der zestiende eeuw, treft ons de bonte verscheidenheid van namen en titels van hen, die met de uitvoering belast waren [2]).

[1]) Bij plakkaat van 15 Nov. 1531 en van 4 Oct. 1540, beide te vinden in het *Groot Utrechts Placcaatboek* (Utr. 1729), dl. I, blz. 413—421. Het bevel bleef nagenoeg onuitgevoerd; vgl. ook Motley, *De opkomst van de Nederlandsche Republiek* ('s Gravenh. 1859), dl. I, blz. 163—166 en de aanteekeningen van Bakhuizen van den Brink op die bladzijden.

[2]) Een plakkaat, waarvan een afdrukje wordt bewaard op de Universiteits-bibliotheek te Leiden (*Bibliotheek van Nederl. Pamphletten*, bewerkt door L. D. Petit, 's Gravenh. 1882, dl. I, no. 73), wordt gevolgd door de »Namen vanden Officiers die ghehouden zijn tvoorgaende Placcaet te doen »publiceeren ouer Hollant". Dat lijstje bevat niet minder dan 104 namen: baljuw, schout, drost, officier, enz.

Eene aanteekening van den Hoogleeraar A. Kluit is, bij de beschouwing van zooveel verscheidenheid, nog al geruststellend. Daardoor toch weten wij, dat al die verschillende namen, die aan de betrekkingen verbonden waren, als: Villicus, Maire, Hoofd-Schout, Baljuw, Officier, Hoofd-Officier, Drost enz., op hetzelfde neerkwamen. Ze zijn in klank wel onderscheiden, maar drukken dezelfde zaak uit. De grenzen van de macht der titularissen mogen hier en daar verschillen, in het wezen der zaak was zij dezelfde [1]). Dit was echter niet altijd zoo geweest, althans niet wat de beide betrekkingen van Schout en Baljuw aangaat [2]).

In de zestiende eeuw ging alle rechtspraak van den Vorst uit. Hij was het eigenlijk, die rechtsprak; zoo was in ons land de Graaf als Landheer de hoogste rechter, en de plaatsvervangers spraken dan ook in zijn naam recht. Zij werden oorspronkelijk ook door den Landheer zelf aangesteld en moesten aan hem verantwoording van hunne ambtsbediening doen. „Zoo stelde de graaf zijn „baljuw's en zijn schouten aan. De schout werd alzoo „genoemd naar het woord schoud of schoudig, dat is „schuld of schuldig; hij maande schuld en vroeg het „vonnis voor en van wege den aanlegger, hij had in naam „van den Graaf, de macht om te richten of te doen „richten in alle zaken, het dagelijksche of gewone recht „betreffende. De schouten werden ook genoemd dienaars „van den Graaf (officiales), ambtlieden of ambtmannen,

[1]) A. Kluit, *Historie der Hollandsche Staatsregeering* (Amst. 1802), dl. IV, blz. 133, aant. 90.

[2]) Officier is een algemeene naam. Drost en Ruwaard is hetzelfde als Baljuw; de benamingen zijn alleen uit eene verschillende taal afgeleid. Over Gorinchem en over het land van Arkel en Heusden was een drossaard of ruwaard gesteld. Deze betrekking was volkomen gelijk aan die, welke elders met den naam baljuw werd aangeduid. Zie Boeij, *Woorden-Tolk*, enz. ('s Gravenh. 1773), op het woord »drossaert".

„en hun gebied werd genoemd ambacht (officium). De „schouten berechtten hunne ambachten eerst met den „Asing [1]) en buren, later met de schepenen, die ook de „plaats van bode en secretaris waarnamen; dit ambt is „veel jonger, want oudtijds werd er niets opgeschreven. „De baljuwen waren hoofdofficieren die de straffen der „Hooge Justitie berechtten, mede over elk dorp of over „eenige saamgevoegde dorpen. De schouten moesten aan „hen rekening en verantwoording doen; de baljuwen deden „dit aan den Graaf. De ambachten werden door den Graaf „beleend, zoodat somtijds het vergeven der ambten aan „de plaatselijke Heeren kwam, somtijds ook aan de be„kleeders erfelijk verbleef; hunne nakomelingen verpacht„ten dan later vaak het ambt weder" [2]).

Langzamerhand kwam er in dien toestand verandering, voornamelijk doordien de vorst aan verschillende steden privilegiën toekende op het gebied der rechtspleging. De Baljuw had in de steden het praesidium van het rechtsgeding; hij gaf uitvoering aan de uitspraak (bijv. bij executie), maar rechter was hij niet; dat waren de burgers zelf. Zij werden opgeroepen door den Baljuw, eerst

[1]) Asing, d. i. Buurrechter. »In Friesland vorderde van ouds de schout »het recht, maar het vonnis werd door de buren gewezen, en dewijl deze de »rechtspleging niet even goed verstonden, benoemden zij de bekwaamsten »uit hun midden, tot beleider of voorzitter en deze werd Asing genoemd". Oudemans, *Bijdrage tot een middel- en oud nederl. woordenboek* (Arnhem, 1869), i. v. Vgl. J. Verdam. *Middelnederlandsch Woordenboek* ('s Gravenh. 1885). dl. I, op de woorden Asichdoem en Asige. Over de vraag of de schout dan wel de schepenen later de plaats hebben ingenomen van den Asing, zie men: D. Deutz, *Verhandeling over den oorsprong der Rechtbanken, enz.*, in *Staatkundige Academie-verhandelingen*, dl. II (Leiden 1792), blz. 86—88.

[2]) Van Leeuwen. *Costumen, keuren . . . . van Rijnland* (Leid. 1667), blz. 22 v. Zie ook van denzelfde, *Het Rooms-Hollands-regt* (Amsterd. 1744), blz. 13, en J. D. Meyer. *Esprit, origine et progrès des institutions judiciaires* (la Haye, 1820), tome IV, p. 51 s.

allen, later de aanzienlijken, nog later een bepaald college uit hun midden [1]). Zoo waren de burgers eener stad afhankelijk van den Baljuw, alleen omdat zij was gelegen in zijn rechtsgebied. De Baljuw was vaak een aanzienlijk of adellijk heer [2]), die zelden in de stad zijne woning had en dus noch van de stedelijke belangen op de hoogte, noch daarbij betrokken was. Geen wonder, dat de naar zelfstandigheid strevende steden zich van dat drukkend verband zochten te bevrijden. Zij hadden een Schout in hun midden: deze vertegenwoordigde, zoo goed als de Baljuw, den Landheer. Werd de macht van den Schout ook over de hooge rechtspraak uitgebreid, dan behoefde de Baljuw zich met de stedelijke zaken niet meer te bemoeien. Die verandering zien we dan ook plaats grijpen; de steden worden, om zoo te zeggen, zelfstandige baljuwschappen onder haar eigen Schout, die van dien tijd af soms Stadsbaljuw of alleen Baljuw wordt genoemd [3]). De steden kregen die zelfstandigheid niet alle te gelijker tijd; Dordrecht in 1339, Delft in 1352, Haarlem in 1359, Rotterdam, Amsterdam en Leiden in de vijftiende eeuw, andere steden wellicht nog later. Bij het Groot Privilege van 1476 werd dat recht voor alle steden van Holland en Zeeland bevestigd. Zoo hadden dan de steden in ons

[1]) Meyer, *Instit. judic.* tome IV, p. 167 s. Op het platte land bleef de oude gewoonte veel langer in stand dan in de steden. De Baljuw wees het vonnis met de welgeboren mannen. Zie o. a van Leeuwen, *Costumen van Rijnland*, blz 13.

[2]) Van Leeuwen, *Costumen van Rijnland*, geeft (blz. 54 v.) de namen op der Baljuws van Rijnland, die gedurende drie eeuwen (1300—1600) het baljuwschap in dit district bekleedden. Daaronder komen de namen der aanzienlijkste Hollandsche geslachten voor.

[3]) Ook de benaming van Hoofdschout, Hoofdofficier of alleen Officier komt voor; dit maakt hoegenaamd geen verschil Deutz. aangeh. verh. blz. 88.

[4]) Zie Deutz, aangeh. verh. blz 116—121; op blz. 121 worden de privilegiën geciteerd; vgl. blz. 143—147.

land, ten tijde toen de godsdienstvervolging begon, het recht van zelfstandige crimineele jurisdictie. Reeds in de dertiende eeuw waren er die, bij vorm van privilege, het recht hadden, dat hunne poorters voor schout en schepenen zouden te recht staan, in zaken van gewoon of lager recht [1]). Bij het zelfstandig worden der steden in zaken van crimineel recht, was dat privilege ook over de crimineele jurisdictie uitgebreid, en zoo konden verschillende steden weigeren, de van ketterij verdachte burgers naar de Hoven op te zenden [2]), en kon Leiden in 1525 protesteeren tegen het gevangen houden zijner poorters te 's Gravenhage [3]).

Menige stadsschout was wellicht tevens baljuw van de omliggende dorpen, en vele steden hadden een rechtsgebied buiten hare muren, waar de Schout dus qua talis rechtsbevoegdheid bezat. In groote steden had de Schout nog vaak een onderschout, die „zijn substituut" heette. Op zekeren tijd was de Amsterdamsche onderschout te gelijker tijd baljuw van Amstelland [4]). De aanstelling van baljuw en schout geschiedde nog steeds door of van wege den Landheer. Eerst in 1564 verkreeg Amsterdam voorgoed het recht, zelf den Schout aan te stellen [5]). Doch de wijze van benoeming doet tot het ambt niets af.

De Schout was evenmin rechter als de Baljuw; hij was

[1]) Deutz, aangeh. verh. blz. 73.

[2]) Blok, *Een Hollandsche stad onder de Bourg. Oostenr. heerschappij* ('s Gravenh. 1884), blz. 225.

[3]) Blok, a. w. blz. 227.

[4]) Zijn naam was Mr. Willem Martensz. Calff. Hij voerde als substituut in 1564 te Amsterdam een proces, J. Koning, *Geschiedkundige Aanteekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam* (Amst. 1828), blz. 5. Het feit zelf is wel een sprekend bewijs van het door elkaar loopen der, vroeger zoo verschillende, betrekkingen.

[5]) Deutz, aangeh. verh. blz. 147; vgl. Meijer. *Instit. Judic.* tome IV, p. 178 s, p. 242—245.

rechtsvorderaar en uitvoerder van het vonnis [1]). De eigenlijke rechters waren de schepenen. Toch was de macht van den Schout vrij groot; als hij er niet was of weigerde zijne verplichting na te komen, stond de stad rechteloos [2]). Dit laatste geval deed zich o. a. voor te Leiden. De Schout legde daar in 1530 de roede (die hij ten teeken zijner waardigheid in functie droeg [3])) neer, en de stad moest zich als suppliante tot het Hof van Holland wenden, om aan de zaak een einde te zien maken [4]). Zelfs toen had de Baljuw van Rijnland in de stad niets te zeggen.

De Schepenen waren de eigenlijke rechters. Zij behoorden tot de aanzienlijken van de stad hunner inwoning, want een mindere mocht over een meerdere geen rechtspraak doen; bovendien was er kans, dat zij meer geschiktheid tot het ambt zouden bezitten, dan mannen uit de volksklasse. Eene voorbereidende studie werd voor het ambt niet gevorderd; menschen, die den ganschen dag voor hun dagelijksche behoeften moesten arbeiden, hadden zeer zeker geen tijd zich ook maar eenigszins voor hun openbaar werk geschikt te maken [5]). De Schepenen werden oudtijds aangewezen door den Graaf zelf, en hadden met den Schout niet alleen de rechterlijke, maar ook de administratieve werkzaamheden te vervullen [6]). Deze toestand veranderde langzamerhand; schout

[1]) Over de macht der baljuwen (voornamelijk tijdens de Republiek) zie men Mr. v. d. Bergh, *De Baljuwen*, in het tijdschrift: *Het Nederlandsche Rijks-archief* ('s Gravenh. 1857), dl. I, blz. 235–303.

[2]) Deutz aangeh. verh. blz. 86.

[3]) Boeij, *Woorden-Tolk*, op het woord Schout.

[4]) Zie een stuk, deze zaak betreffende, afgedrukt bij Kluit, a. w. dl. V, blz. 492 v. in noot 90.

[5]) Meijer, *Instit. Judic.* tome IV, p. 175—178.

[6]) Kluit, a. w. dl. IV, blz. 144 v. en elders in dat deel (blz. 156, 167, 175 enz.)

en schepenen kregen alleen de uitvoering der rechterlijke macht, en naast hen verrezen de stedelijke Vroedschappen, waarvan zij veelal een deel bleven uitmaken. Dien stand van zaken treffen we bijna algemeen in de zestiende eeuw aan; in sommige steden waren de Vroedschappen reeds lang ingesteld, terwijl andere er nog verlangend naar uitzagen; doch die plaatselijke verschillen daargelaten, mag worden aangenomen, dat in de zestiende eeuw de Vroedschappen als burgerlijke besturen in onze steden bestonden [1]). De Schepenen werden toen ook vaak niet meer door den Landheer, maar door de steden zelf gekozen. De Raad der stad benoemde gewoonlijk dubbeltallen van candidaten, waaruit dan de benoeming geschiedde door den Stadhouder [2]). Om tot schepen te kunnen verkozen worden, moest men zijn òf ingeborene òf burger; de bepalingen, die hieromtrent golden, waren bijna overal verschillend [3]), evenals die, welke den leeftijd betroffen, waarop men voor het schepenambt verkiesbaar werd [4]). Wanneer zij verkozen waren, nam de Schout hun den eed af [5]). Een jaar bleven zij op hun post, om dan weder voor anderen plaats te maken [6]).

[1]) Verder over de Vroedschappen te handelen, ligt buiten mijn bestek. Kluit, a. w. dl. IV, is voor een groot deel daaraan gewijd. Merkwaardig en duidelijk zijn de oorspronkelijke bescheiden uitgegeven door Kluit, a. w. dl. V, blz. 543—555.

[2]) Zie stukken, hierop betrekking hebbende, bij Kluit, a. w. dl. V, blz. 487 v., 491 v. Deze orde van zaken bleef geruimen tijd in stand; zie Fruin, *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog* (Amst. 1861), blz. 44.

[3]) Deutz, aangeh. verh. blz. 101.

[4]) Deutz, aangeh. verh. blz. 103.

[5]) Deutz, aangeh. verh. blz. 171. De eed, dien de Arnhemsche Schepenen, tot den tijd van Alva toe, moesten afleggen, is te vinden bij van Hasselt, *Arnhemsche Oudheden* (Arnh. 1803), dl. I, blz. 19.

[6]) Deutz, aangeh. verh. blz. 163, vgl. Meijer, *Instit. Judic.* tome IV, p. 175—178. In Gelderland was de toestand, naar het schijnt, anders. In een brief van het Hof van Gelderland aan de Koningin-Regentes, geschreven 30 Juli 1550, leest men: »dat die officien in meeste deel der steden van desen

Voor die rechtbanken van schout en schepenen verschenen de ketters, om zich te verantwoorden over eene handeling of een woord, waarvoor de Schout hen door zijne dienaren had doen grijpen.

Over de Hoven kan ik veel korter zijn, daar de samenstelling eenvoudiger is; er is althans niet zulk eene verscheidenheid van namen aanwezig ter aanduiding van dezelfde betrekking, als we dat bij de lagere rechtbanken zagen.

Het Hof van Holland was op gansch natuurlijke wijze ontstaan. De Landheeren hadden oudtijds hunne Raadsheeren of Raden, met wie zij bij gewichtige gevallen in overleg traden. Deze Raden hingen geheel van den Landheer af en waren aan geen plaats gebonden; gewoonlijk bevonden de leden zich onder het gevolg van den Vorst [1]). Deze Raad trad bij ontstentenis van den Vorst in diens plaats als regeeringslichaam op [2]). Zoowel de staatsregeering, als het finantie-recht en de rechtsbedeeling, was aan het bestuur van dien Raad toevertrouwd. De vergaderingen werden, na verloop van tijd, gewoonlijk in den Haag gehouden, waar ook vaak de Ridderschap en de Steden vergaderden, die echter van den Raad of het Hof moeten onderscheiden worden; deze beide lichamen vormden te zamen de Statenvergadering [4]). De rechtszaken,

»landen, besunder schependom, dueren der officieren leuen lanck". De brief is opgenomen in Nijhoff's, *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde,* dl. II (1840), blz. 251—257; de aangehaalde plaats komt voor, aldaar blz. 254.

[1]) Zie eene verhandeling van Mr. H. S. van Son, *Over de natuur en oorsprong van het Hof van Holland onder de Graven,* opgenomen in de *Staatkundige Academieverhandelingen,* dl. II (Leiden 1792), blz. 190 v.

[2]) Van Son, aangeh. verh. blz. 198, vgl. blz. 309 v.

[3]) Van Son, aangeh. verh. blz. 199 v., vgl. blz. 215 v. en blz. 224, noot h.

[4]) Van Son, aangeh. verh. blz. 207—210.

die mede aan de zorgen van het Hof waren toevertrouwd, vorderden meermalen zijne tegenwoordigheid op andere plaatsen dan zijne gewone, hoewel nooit vast bepaalde vergaderplaats; zoo kwam het Hof ook elders samen, of vaardigde zijne Commissarissen af [1]).

Van de zwaar beladen schouders dezer vergadering werd het bestuur over het Finantiewezen het eerst afgenomen. In 1446 werd de Rekenkamer ingesteld [2]). Vervolgens richtte Karel V in 1520 het Leenhof op, welk lichaam van nu aan uitsluitend over leenzaken te handelen had [3]); de leden van het Leenhof konden ook leden van den Raad zijn [4]).

Nog steeds verbleven dus aan het Hof rechts- en staatszaken beide. Deze vergadering bleef bestaan, doch er werd scheiding gemaakt in de te behandelen zaken, en wel zóó, dat de rechtszaken op de eerste vier dagen der week behandeld, de staatszaken tot de beide laatste uitgesteld werden; dit geschiedde reeds in 1462 [5]). Dit Hof moest in rechtszaken naar het gemeene recht procedeeren; een president zat, ter vervanging van den Stadhouder, voor [6]). Het aantal Raadslieden was niet altijd even groot. Maximiliaan stelde in 1510 het getal vast op twaalf: zes gewone raadsleden en zes buitengewone, Commissarissen genaamd [7]). In 1531 gaf Karel V aan dit Hof eene zeer uitvoerige Instructie [8]); eene afzonderlijke Instructie

[1]) Van Son, aangeh. verh. blz. 211–213.

[2]) Van Son, blz. 247, 267. Dit lichaam, alleen voor Holland en Zeeland bestemd, werd in 1463 opgeheven; zijne werkzaamheden werden aan de Rekenkamer, die te Brussel gevestigd was, opgedragen; zie van Son, blz. 280.

[3]) Van Son, blz. 241, 267.

[4]) Van Son, blz. 244.

[5]) Van Son, blz. 271 v.

[6]) Van Son, blz. 274.

[7]) Van Son, blz. 282.

[8]) Te vinden in het *Groot Plakkaatboek*, dl. III. blz. 650.

betreffende de wijze der bediening van het recht, of de manier van procedeeren, heeft het niet gehad vóór de Ordonnantiën van Filips II van 5 en 9 Juli 1570 [1]). Zij, die meenden door een der lagere rechtbanken te zijn verongelijkt, konden zich op het Hof beroepen. Het Hof zelf had ook het recht van evocatie, voor zooverre verleende of nog te verleenen privilegiën die evocatie niet in den weg stonden [2]).

Ook andere provinciën hadden dergelijke Hoven, al waren zij op andere wijze en onder andere omstandigheden ontstaan. Limburg behoorde tot de jurisdictie van Brabant; het Hof was te Brussel gevestigd. Door Filips den Schoone was dit gereorganiseerd; hij had het saamgesteld uit zes raadsheeren en vier buitengewone leden, onder den titel van commissarissen; verder een griffier en zes secretarissen, behalve de officieren, die er nog aan verbonden waren. De President had den naam van Kanselier; hij deed den eed van getrouwheid aan den Vorst en behoorde onder de hoogste dignitarissen van het Hertogdom; in zijne handen legden de raadsheeren hun eed af [3]). In naam van den Vorst oefende het Hof het recht van gratie uit [4]).

In Overijsel had Bisschop David van Bourgondië een Hof van appel opgericht, doch dit ging te niet, en de pogingen, die Karel V later in denzelfden geest deed, stuitten op den onwil der edelen en der steden af [5]). Evenmin als Overijsel was Drenthe in het bezit van een

[1]) Van Son, blz. 287.

[2]) Van Son, blz. 260—265.

[3]) Poullet, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant*, p. 21 s. Deze verhandeling is opgenomen in de *Mémoires couronnés... publiés par l'Académie Royale ... de Belgique*, tome XXXV, 1870.

[4]) Poullet. o. c. p. 47.

[5]) Meijer, *Instit. Judic.* tome IV, p. 197 note, p. 224.

Hof. „Nog in het laatst der zeventiende eeuw van de „Christelijke jaartelling, nog tot het jaar 1696 toe, ver„gaderden de Drenthenaren, om de zaken des gemeenen „lands te overwegen, te regelen, te behandelen en te be„sturen, op gelijke wijze als hunne Germaansche voor„vaderen een twee duizend tal jaren vroeger hadden ge„daan. De Groote Germaansche volksvergaderingen, het „bestuur van het gemeene land betroffen hebbende, vinden „we in de Drenthsche Landsdagen, de kleinere in de „Hagelspraken, de regterlijke volksbijeenkomsten der oude „Germanen in de Drenthsche Lottingen, Dingen en Goor„spraken, terug" [1]). De Landsdagen behandelden, althans later, ook zaken het crimineel recht betreffende [2]). Doch met dit „om zijne oudheid eerbiedwaardige Drenthe, dat „in en op zijnen nog grootendeels ongeroerden bodem, „meer gedenkstukken van verschillenden aard en vorm „uit den grijzen voortijd aanbiedt, dan in eenig ander „gedeelte onzes lands niet alleen, maar ook in naburige „landstreken en rijken kunnen worden aangewezen" [3]), komen we in den tijd, dien dit proefschrift wil behandelen, niet in aanraking, althans niet bij het beschrijven van de martelaarsgeschiedenis, want martelaren heeft dit landschap niet gehad vóór 1566 [4]).

Utrecht dankte het Hof aan Bisschop David van Bourgondië. Toen dit gewest in 1534 met Holland vereenigd en onder één Stadhouder gebracht was, had het zijn eigen Raad niet verloren [5]). Toch schijnt de vereeni-

[1]) I. S. Magnin, *Losse bladen uit Drenthes geschiedenis* (Assen, 1856), blz. 39.

[2]) Zie I. de Wal, *Bijdragen tot de geschiedenis en oudheden van Drenthe* (Gron. 1842), blz. 151 - 162.

[3]) Magnin, a. w. blz. 39.

[4]) Zie Magnin, a. w. blz. 20—28, en de Hoop Scheffer *Geschiedenis der Kerkhervorming*, blz. 458 v.

[5]) Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, dl. V, blz. 131 v.

ging, ook wat de crimineele rechtspraak aanging, zeer nauw te zijn geweest. De ketters althans, die in dat gewest gevangen werden, mochten vóór 1544 niet naar de stad Utrecht worden vervoerd om aldaar te recht te staan, maar de officieren moesten met hen naar Holland komen, hetgeen èn zeer kostbaar èn zeer belemmerend voor de goede orde van zaken was [1]).

Het Hof van Friesland was in 1499 door Albrecht van Saksen opgericht. In 1504, en vooral toen Karel V in 1515 Heer werd van Friesland, onderging het gewichtige veranderingen. Toen er later klachten rezen over partijdige rechtspraak, werden in 1527 vier buitenlandsche rechtsgeleerden tot leden van het college benoemd. Zoo bleef de toestand, totdat Filips II in 1555 aan de regeering kwam. Hij bekrachtigde het kort te voren gewijzigde aantal der leden, en gebood de Raden, den eed van getrouwheid nu aan hem te doen. In 1578 werden alle koningsgezinde raadsheeren afgezet, voor welke twaalf andere in de plaats gesteld werden. Onder deze waren twee vreemdelingen, die door de Staten waren toegelaten onder beding, dat later nimmer een vreemdeling meer raadsheer zou worden. Door deze verandering had de afzwering van den Spaanschen koning weinig invloed op de samenstelling van het Hof, want de Staten stelden reeds vóór 1581 de leden aan [2]).

[1]) De Bisschop had verzocht, »dat hij alle priesters, religieusen ende »geestelicken luyden van zijne jurisdictie van der voors. secte ofte daervan »suspect zal mogen doen apprehenderen ende dezelve voeren tot vuytrecht »omme aldaer heurluyden proces te maken". Een en ander blijkt uit een plakkaat van Karel V, waarbij aan dien toestand een einde werd gemaakt: het is gedateerd 29 November 1544. *Eerste Memoriaal* van Jan van Dam, fol. 82 - 83 (Rijks Archief.); vgl. boven blz. 35 in de noot.

[2]) Over het Hof van Friesland zie men: J. M. van Beyma *Dissertatio.... continens Historiam curiae Frisiacae* (Lugd. Bat. 1835), en J. Sickenga,

Toen Karel de Stoute zijne macht aan Gelderland gevoelen deed, bestond er in dat gewest een „Kamer van Justitie". Een President stond aan het hoofd van dit college; hij was doctor in de wereldlijke rechten. Of de Bourgondische Hertog de oprichter van dit Hof is geweest, dan of hij eene reeds bestaande instelling gewijzigd heeft, schijnt niet met zekerheid bekend te zijn. Na den dood van Karel onderging het wederom eenige wijziging; het was nog geen zelfstandig lichaam geworden, doch steeds afhankelijk van den regeerenden Vorst, zoodat het ook bij diens dood ophield te bestaan. Pas onder Karel V, die in 1543 Gelderland onder zijne macht kreeg, schijnt het Hof meerdere vastheid en onafhankelijkheid verkregen te hebben [1]).

Van alle provinciale Hoven had de beschuldigde of veroordeelde, onder zekere voorwaarden, het recht, om zich te beroepen op den Hoogen Raad van Mechelen [2]). Daar mij echter geen voorbeeld bekend is, dat een ketter dat beroep heeft gedaan of heeft mogen doen, behoef ik over dit college niet te spreken. Bovendien zouden de veroordeelden van dat Hof, juist door hunne veroordeeling aldaar, Zuid-Nederlandsche martelaren worden, wier behandeling in dit proefschrift niet aan de orde is.

Bij een misdrijf, waardoor niet een bepaald persoon

Het Hof van Friesland gedurende de zeventiende eeuw (Acad. Proefschr. Leid. 1869).

[1]) Over het Hof van Gelderland zie men: van Hasselt, *Oorsprong van het Hof van Gelderland* (Arnh. 1793).

[2]) Meijer, *Instit. Judic* tome IV, p. 205 en elders in tome IV van dat werk. Over den Hoogen Raad o. a. een artikel in het tijdschrift: *Themis* jaarg. 1851. Dit artikel is de vertaling van eene redevoering, door den Procureur-Generaal bij het Hof van Appel te Brussel, de Bavay, op den 15den Oct. 1850, gehouden. Verder v. Maanen, *De supremo Mechliniensi concilio* (Acad. Proefschrift, Traj. ad. Ren. 1824); zie van dat boek de aankondiging en korte inhoudsopgave, die geplaatst is in Nijhoff's *Bijdragen*, dl I (1837), blz. 101—108 der »Aankondigingen enz."

werd benadeeld, maar de staat, de maatschappij, de goddelijke of de menschelijke Majesteit, een „crimen publicke", zooals het bij Damhouder heet [1]), kon de beleedigde persoon, als zoodanig niet bestaande, niet als aanklager optreden. Elk burger had dan het recht, aan te klagen. Zulk eene aanklacht was echter hoogst gevaarlijk, want bleek ze onjuist te zijn, dan beliep de aanklager de straf, die de aangeklaagde zou hebben gekregen, ware de aanklacht juist geweest [2]). Van dit gebruik werd echter in de zestiende eeuw reeds afgeweken, daar de onrechtvaardigheid en het groot gevaar er van voor de rechtspleging ingezien werd. Was het misdrijf ketterij, een misdrijf, dat zooals duidelijk is, ook onder de rubriek van „crimen publiek" behoort, dan was de zaak nog anders. Het was namelijk bij de Inquisitie vanouds aangenomen, dat hij, die een ketter kende en geen aangifte deed, mede schuldig stond aan ketterij [3]). Deze bepaling komt, nu eens scherper dan weer minder scherp, ook in de Keizerlijke plakkaten tegen de ketterij voor [4]). Aan den anderen kant stonden den vrijwilligen aanklager groote belooningen te wachten. Hij verkreeg de helft of een derde deel der geconfisqueerde goederen van den schuldige. Aan bedekte

[1]) J. Damhouder, *Practijcke in criminele saken* (Rotterd. 1660). Dit boek is grootendeels door Damhouder nageschreven van Philips Wielant, wiens *Practijcke criminele* eerst in onzen tijd is uitgegeven. Over de verhouding van Damhouder tot Wielant schreef Aug. Orts in de inleiding tot de uitgave van Wielant's boek. Zie verder boven, blz. 38, noot 2.

[2]) Damhouder a. w. cap. V. Hoewel Wielant het oorspronkelijke werk schreef, blijf ik toch het meer bekende en meer verspreide boek van Damhouder citeeren. De navolging is echter zoo slaafsch, dat de hoofdstukken gewoonlijk overeen komen, hoogstens één verschillen. In de uitgave van Wielant worden de cijfers der paralel loopende hoofdstukken van Damhouders boek opgegeven; vgl. boven blz. 38 v.

[3]) Hoffmann, *Geschichte der Inquisition* (Bonn 1878), Bd. I, S. 223 f.

[4]) Poullet, o. c. p. 72 s., waar de plakkaten worden aangehaald.

[5]) Zie de bij Poullet aangehaalde plakkaten.

of openlijke aanklachten behoefde het dus niet te ontbreken. De officieren waren in hunne qualiteit verplicht, ook als aanklagers op te treden. Vaak hadden zij geheime handlangers, om op slinksche wijze ketters te verschalken. Hooft heeft hiervan een verhaal bewaard, dat geen hoog denkbeeld van den daarin betrokken magistraatspersoon geeft [1]). De rechters waren vaak verwonderlijk goed ingelicht; hoe zij aan hunne inlichtingen kwamen, zullen zij zelven wellicht liefst verborgen gehouden hebben; doch, dat zij goed op de hoogte waren, getuigen ook sommige gevangenen. Een hunner schrijft o. a.: „zij (nl. de rechters) „hebben mij gezegd hoe dat wij hier en daar gepreekt „hadden en er was geen stad waar wij geweest waren „of zij wisten het beter dan ik het zelf wist" [2]). Een ander, Adriaan Cornelisz., moest ook veel toestemmen van hetgeen de rechters hem te laste leggen; het zijn meest onbeteekenende bijzonderheden. Er werden hem ook eenige, van hem afkomstige brieven getoond [3]).

Stond iemand, hoe dan ook, bij den Schout als een

[1]) Hooft, *Nederlandsche Historiën*, 3de druk (Amst. 1677), blz. 264 v. Het verhaal komt ook voor bij S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland enz.*, dl. I, blz. 36 v. Ten Cate zegt t. a. p. dat de bedoelde kettersche vrouw, Anneke Ogiers, zeer bemiddeld was. Het verhaal zou dit wel doen vermoeden, doch dat wordt gedrukt door een bezwaar. Bij J. Marcus, *Sententiën enz* (Amst. 1735), blz. 121 komt een vonnis voor van 1 Sept. 1568, waarbij tien personen, uit Haarlem gevlucht, zijn verbannen met confiscatie hunner goederen, en onder de namen treffen we aan: »Adriaen Bogaert Plateel Baekere au Faulcon Blancq". Leest men wat van Braght, *Martelaers-spiegel* (Amst. 1685), dl. II, blz. 505 over Anneken Ogiers meedeelt, dan is geen twijfel mogelijk, of de genoemde Adriaen was haar man; en het vermoeden dat zij in 1570 rijk was, wordt daardoor gering. Een ander verhaal van gevangenneming van ketters met behulp van spionnen is te vinden bij Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 247—254, korter bij le Long, *Historische beschrijvinge van de Reformatie der stadt Amsterdam* (Amst. 1729), blz. 506.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 77.

[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 139.

ketter bekend, dan deed deze hem zoodra mogelijk grijpen. Hij had voor dat werk zijne dienaren, die verschillende namen droegen als: colfdraghers, sergeanten, knapen [1] of eenvoudig schoutsdienaren. Hun aantal in eene stad verschilde naarmate van de behoefte. In 1534 rapporteert de Regeering van Amsterdam aan den Stadhouder, „dat de „Schout aldaar gewoon is te houden acht, negen, tien of „elf dienaars, somtijds minder en somtijds meer, naarmate „hij te doen heeft" [2].

Zeer dikwijls ging de Schout zelf mede, om bij de gevangenneming of de pogingen daartoe tegenwoordig te zijn; verschillende verhalen van arrestatiën, bij van Braght bewaard, bewijzen het [3]. Geen schout of baljuw mocht buiten de grenzen van zijn gebied iemand arresteeren; bevond zich aldaar iemand, dien hij zocht, dan moest hij aan zijn ambtgenoot hulp en uitlevering van den schuldige vragen. Zulk een verzoek was met formaliteiten verbonden. Dergelijke formaliteiten moesten ook worden in acht genomen, indien een gevangene door zijn natuurlijken rechter werd opgeëischt of aan hem werd

[1]) Poullet, o. c. p. 13.

[2]) Het geheele rapport is opgenomen onder de bijlagen, bij C. A. Cornelius, *Geschichte des Münsterischen Aufruhrs* (Zweites Buch, Leipz. 1860), S. 397—403. Het in den tekst aangehaalde antwoord is te vinden S. 402. Het door Cornelius gebruikte handschrift berustte in de Bibliotheek van Van Voorst; van daar ging het over in die van Meulman en werd daaruit met de geheele pamphletten-verzameling, naar de Bibliotheek te Gent overgebracht, waar het nog wordt bewaard. De vrijgevigheid van den heer van der Haegen stelde mij in staat, het stuk zelf te raadplegen en zoodoende te constateeren dat dit, zoowel als de beide andere te Gent bewaarde geschreven stukken, bij Cornelius a. a. O. is uitgegeven. De nummers waaronder deze stukken voorkomen bij van der Wulp, *Catalogus van tractaten enz. van Isaäc Meulman* (Amst. 1866), zijn: No. 21 (bij Cornelius, a. a. O. Beilage XXXV), No. 22 (bij Cornelius, Beilage XXXIX) en No. 23 (bij Cornelius, Beilage XL). Zie ook boven, blz. 18 noot.

[3]) Bijv. dat van Adriaan Cornelisz., van Braght, a. w. dl. II, blz 138.

overgezonden [1]). Was een verdachte in handen van den officier, wien hij, om zoo te zeggen, toekwam, dan moest hij zoo spoedig mogelijk worden gevangen gezet [2]). Hij was dan zeer bepaald de gevangene van dien Baljuw, of wel van den Ambachtsheer, die door dezen werd vertegenwoordigd, en mocht zonder diens uitdrukkelijke toestemming niet worden vervoerd. Zelfs de tamelijk eigenmachtige Inquisiteurs hadden zich aan dit recht te houden [3]). Toen Merula, de pastoor der Hooge Heerlijkheid van Heenvliet, op last van Sonnius was gevangen genomen, bleef hij toch de gevangene van Johan van Kruiningen, en deze had het recht en de macht, aan het bevel van Sonnius, om den gevangen priester naar den Haag over te brengen, geen gevolg te geven, hetgeen hij aanvankelijk ook deed [4]). Toen Merula later in den Haag was, moesten de Inquisiteurs wederom aan van Kruiningen verlof vragen, om hem naar Utrecht te transporteeren [5]), en nog heel wat meer moeite kostte het, om hem eindelijk naar Brabant vervoerd te krijgen [6]). Zoolang hij nog niet gevonnisd was, bleef Merula, waar men hem ook bracht, de gevangene van van Kruiningen.

Zoo min als gevangenen naar een vreemden kerker mochten vervoerd worden, evenmin mochten ook beschuldigden voor een rechtbank worden gedaagd, die geen jurisdictie had over de landstreek, of de stad waar zij

[1]) Meijer, *Instit. Judic.* tome IV, p. 254 note, en Van Leeuwen, *Roomsch-Holl. regt,* blz. 660.

[2]) Damhouder, a. w. cap. XV. Was een beschuldigde of verdachte niet te vinden dan werd hij, »bij Edicte en Klokkeslag" gedagvaard, Boey, *Woorden-Tolk*, dl. I, blz. 169. Hij werd als schuldig beschouwd en de goederen (indien althans tot de straf, die hij verdiend had, confiscatie van goederen behoorde) werden dadelijk geïnventariseerd.

[3]) Vgl. Nijhoff's *Bijdragen* enz., dl. II (1840), blz. 255 v.

[4]) Moll, *Angelus Merula* (Amst. 1859), blz. 101.

[5]) Moll, a. w. blz. 111.

[6]) Moll, a. w. blz. 148 v.

woonden. Wij zagen boven reeds [1]), dat de steden in zaken van crimineele jurisdictie onafhankelijk waren, en derhalve de stad Leiden kon protesteeren tegen het gevangen houden harer burgers te 's Gravenhage. Onophoudelijk kwamen moeilijkheden hierover voor. De Inquisiteurs en veelal ook de Hoven, die ijverig in het ketteronderzoek waren, wilden vaak de rechten der steden niet erkennen. De zaak maakte in de vergadering der Staten van Holland meermalen een punt van bespreking uit [2]). De provincie Holland had in haar geheel het Privilege, gelijk ook verschillende steden. De Hooge Raad van Mechelen meende echter, dat „alle landen van den Keizer herwaarts „over" als ééne provincie te beschouwen waren, „ergo die „van Holland wel te mogen citeeren *coram judice delegato* „in Vlaanderen, Brabant enz." [3]). Ook Gelderland bezat het privilege „de non evocando". Karel V had dit, met vele andere privilegiën bij het tractaat van Venlo bezworen [4]).

Wanneer een verdachte of beschuldigde in handen was van den rechter, die hem moest verhooren en zoo noodig veroordeelen, dan werd hij in de gevangenis gesloten tot tijd en wijlen, dat zijn proces werd gevoerd. Men kan

[1]) Boven, blz. 140 v.

[2]) Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, dl. V, blz. 208 v., Aert v. d. Goes, *Register*, dl. I, blz. 95 en elders.

[3]) Aert v. d. Goes, *Register*, dl. I, blz. 202. Het aldaar bedoelde indultum van Paus Leo X is te vinden in het *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 51—54. Het Privilege, dat dit recht verschafte, werd door Filips van Bourgondië den 11den Juni 1452 aan de landen van Holland en Friesland gegeven. Het is afgedrukt te vinden o. a. in: *Sententiën en gewezen zaken van den Hooyen en Prov. Raad in Holland, Zeeland en West-Vriesland* (Rotterd. 1662), dl. I, blz. 42 v. Over de zaak zelve zie men de Hoop Scheffer in: *Kerkhist. Archief*, dl. IV (1866), blz. 189 – 208, en *Register* van v. d. Goes, dl. I, blz. 429, 515, 584, 608, 648 en elders; dl. II, blz. 107.

[4]) Het tractaat is te vinden in het *Geldersch Plakkaatboek*, praelim. col. 20 35. Vgl. Nijhoff *Bijdragen* enz., dl. II (1840) blz. 247 257, dl. III (1842), blz. 32, noot 4 en blz. 191.

zich het verschil tusschen de gevangenissen, of liever nog de gevangenschap, van onzen tijd en die van de zestiende eeuw niet groot genoeg denken. Ja verder nog, het verschil tusschen gevangenschap op de eene plaats en die op de andere was destijds zeer groot. Er hebben gevangenissen bestaan, waar de bewoners met hunne in vrijheid levende vrienden niet alleen vrijelijk konden omgaan, maar zelfs met hen vreugdefeesten konden aanleggen, die dikwerf ware bacchanaliën werden; maar er zijn er ook geweest, waar de toestand zóó ellendig was, dat hij eene besmettelijke koorts deed ontstaan, die den rechters, met het verhoor der gevangenen belast, het leven kostte en zelfs nog buiten de balie haar slachtoffers eischte [1]).

Veel van wat ons in deze zaken hoogst bevreemdend voorkomt, wordt eenigzins verklaard, indien men het doel, waartoe oudtijds de gevangenissen dienden, in het oog houdt. Als algemeene regel geldt gedurende het grootste gedeelte der zestiende eeuw, dat de gevangenissen niet strekken om veroordeelden te straffen, maar om beschuldigden te bewaren [2]). Deze beschouwing huldigt de z. g. Carolina van 1532 [3]), en met zooveel woorden staat

[1]) Een geval van zulk eene besmetting in ons vaderland vond ik niet; dat het zich echter wel zal hebben voorgedaan zal uit de mee te deelen staaltjes van den ellendigen toestand, waarin sommige gevangenissen verkeerden, waarschijnlijk worden. Het in den tekst meegedeelde is ontleend aan *De Gevangenisstraf*, enz. Inaug. redev. van den Hoogleeraar J. Domela Nieuwenhuis (Gron. 1884), waar meer merkwaardigheden worden vermeld. Zie ook van denzelfde: *De straf der afzonderlijke opsluiting* (Acad. Proefschrift, Amst. 1859).

[2]) Poullet, *Histoire du droit pénal* etc., p. 206 in de *Mémoires..... publiés par l'Academie Royale.... de Belgique*, tome XXXV, 1870.

[3]) Het is, als ik mij niet bedrieg, een nog onbeslist vraagpunt in onze rechtsgeschiedenis, of die z. g. Carolina ook in de Nederlanden geldig is geweest. De Constitutio Criminalis Carolina (C. C. C.) was Duitsche Rijkswet; Holtzendorff, *Encyclopädie der Rechtswissenschaft* (Dritte Aufl. Leipz. 1877), Th. I, S. 699, alwaar de geheele titel te vinden is; vgl. verder over de C. C. C. Holtzendorff, a. a. O. S. 761—764. Poullet laat zich over de zaak

ditzelfde in de Ordonantie van Filips II (1570) uitgedrukt [1]). Volkomen hetzelfde vinden we bij Damhouder en Wielant in beider werk onder den titel „Practijk Crimineel" [2]). Alleen wordt daar melding gemaakt van gevangenisstraf, die door den geestelijken rechter kan worden opgelegd, dat is van gevangenisstraf in een klooster. Werkelijk kunnen in de geschiedenis der Inquisitie voorbeelden van zulke straffen worden aangewezen, maar niet in ons land. Hier was trouwens het ketterstraffen een zaak den wereldlijken rechter aangaande, en kerkerstraf was hier, zoo al niet geheel onbekend, dan toch uitzondering [3]).

Wanneer dus de rechter ten tijde, dat hij den gevangene moest verhooren of veroordeelen, dezen slechts voor

aldus uit: »L'auteur de la Caroline, le souverain qui avait donné à l'Allemagne un code complet de droit criminel, ne sût pas même tenter, quels que fussent peut être ses désirs, de l'introduire dans les Pays-Bas. Y promulguer la Caroline, telle qu'elle était, eût été une mesure inutile: elle s'écartait, en plusieur points, de la législation française, dont une foule de principes avaient prévalu dans nos provinces; elle ne connaissait pas le ministère public, qui jouait chez nous, depuis quelques années, un si grand rôle. Il eût fallu la remanier de fond en comble pour l'approprier à notre état social, à nos moeurs, à nos coutumes; et la même force d'inertie que la magistrature nationale avet déjà opposée aux vue du pouvoir aurais paralysé tous les efforts de ce dernier", o. c. p. 52.

[1]) In artikel 39 van de »ordinancie van de criminele justicie" leest men: »alsoe die vangenissen zyn tot bewaernisse ende neyt tot straffinge", Voorda, *De criminele ordonantiën van Koning Philips van Spanje* (Leyd. 1792), blz. 21.

[2]) Bij beiden in cap. XVI.

[3]) Enzinas verhaalt van een priester, die even vóórdat hij zou worden geëxecuteerd, zijne ketterscbe stellingen herriep en wiens doodvonnis in levenslange, zeer harde gevangenisstraf werd veranderd. De ongelukkige grijsaard werd naar Vilvoorden vervoerd. Campan, *Mémoires de Francisco de Enzinas*, tome I, p. 79 s. Zie ook o. c. tome II, p. 385, 387. In ons vaderland is mij geen voorbeeld van bepaalde gevangenisstraf wegens ketterij bekend. Over gevangenisstraf zie J. Koning, *Geschiedkundige Aanteekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam* (Amst. 1828), blz. 32. Het oudste voorbeeld van eene veroordeeling tot levenslange gevangenisstraf aan J. Koning bekend, is van 1633, a. w. blz. 37.

zich kon doen verschijnen, had hij verder met den ongelukkigen beschuldigde om zoo te zeggen niets te maken. De cipiers waren van het uur af, dat een gevangene hun werd overgeleverd, voor hem aansprakelijk. Stierf iemand in de gevangenis, dan moest de cipier bepaald kunnen bewijzen, dat hij aan dien dood onschuldig was, of de zaak werd op hem verhaald. Ontvluchtte een gevangene door onachtzaamheid van den cipier, dan trad deze als beschuldigde in diens plaats [1]). Zulke bepalingen gaven den bewaarders, zooals licht te begrijpen is, vrij groote macht over de gevangenen. Zeker, in het algemeen was hun bevolen, hen „zoetelijk te behandelen en medelijden „met hen te hebben, hen niet op te sluiten in plaatsen „waar geen versche lucht kon doordringen, hen niet zóó „ver van andere menschen te verwijderen, dat hun geroep „niet kon gehoord worden, hen geen honger en dorst te „laten lijden, enz." [2]); doch dit alles zijn bepalingen, die voor zeer verschillende uitlegging vatbaar waren, en die ook zeer zeker gansch verschillend werden uitgelegd, althans in de practijk. Daar kwam nog bij, dat den gevangene voor eigen rekening kost en inwoning werd verschaft [3]), zoodat men den cipier als houder van een pension zou kunnen beschouwen; welk beroep toen zeker, evenzeer als thans, winstgevend was, indien men met „menschen van geld" te doen kreeg. Nadat Wielant heeft vermeld,

[1]) Damhouder a. w. cap. XVII.

[2]) Damhouder a. w. cap. XVII

[3]) Damhouder a. w. cap. XVII. Men betaalde zijne rekening, wanneer men vertrok. Onze geschiedschrijver Emanuel van Meteren zat te Antwerpen eenigen tijd gevangen. Toen hij los werd gelaten, »claerde hij zijn saecken inde ghevangenisse" en vertrok daarna. Zie zijne levensbeschrijving gevoegd achter: E. van Meteren, *Historie der Neder-landscher oorloyen ende geschiedenissen* ('s Gravenh. 1614). Zie ook J. Koning, a. w. blz. 54. In 1544 requestreerde zekere Reijer Willemsz. van Leiden bij de Staten om teruggave van kosten, die hij in de gevangenishad moeten betalen: van der Goes, *Register*, dl. II, blz. 132, 143, 163.

dat de cipier verplicht is aan de gevangenen te leveren, brood, potage, licht, bier, vleesch, haring of compinage [1] en een bed met linnen lakens (natuurlijk ten koste der gevangenen), gaat hij aldus voort: En willen zij hebben wijn of andere spijzen, de cipier mag hun die leveren, indien hij wil [2].

Van deze vrijheid werd op de Vrunte, eene gevangenis te Brussel, ruim gebruik gemaakt. Het schijnt wel, dat het daar vrij los toeging en de gevangenen bijzonder veel vrijheid genoten [3]. Enzinas, die er zelf geruimen tijd verblijf moest houden, geeft, met zijn groot talent van schrijven, daaromtrent zeer lezenswaardige bijzonderheden [4]. De cipier scheen goede zaken te maken en ging ook zijne instructie wel te buiten. In 1547 werd bij hem gevangen gezet zekere Anthoon de Leymant; dezen moest hij bepaald afgezonderd houden. In plaats van dat bevel op te volgen, liet hij aan de Leymant zóóveel vrijheid, dat deze, die een liefhebber van schermen was, zijne cel in een wapenkamer veranderen kon en zich met zijne vrienden kon oefenen in de batonneerkunst. Ware het daar nog bij gebleven, dan was het zoo heel erg niet; doch de Leymant schijnt iemand van zeer verdachte zeden geweest te zijn. Hij ontving zijne vrienden bij zich, en die bijeenkomsten eindigden vaak in dronkenschap, ja hij stond zelfs tot eene, eveneens op de Vrunte gevangen vrouw, in verboden verstandhouding. Het eind van alles was, dat de

[1]) Compinage is eene verbastering van companage, een oud Fransch woord, dat van het middeleeuwsche Latijnsche woord companagium of companaticum afkomt. Du Cange (*Glossarium*, i. v.) verklaart dit door: cibus qui *cum pane* in escam datur. Ik dank deze inlichting aan de vriendelijke mededeeling van Prof. J. Verdam.

[2]) Zie Wielant a. w. cap. XVII, hetwelk ontbreekt bij Damhouder. Vgl. Poullet, o. c. p. 206—210.

[3]) *Mémoires de Enzinas*, tome I, p. 120 note.

[4]) Hij beschrijft bijv. een vriendschappelijken maaltijd, tome I. p. 120-124.

Leymant ontsnapte, en de cipier zich moest verantwoorden. Nadat alles was aan het licht gekomen, werd deze uit zijne betrekking ontslagen [1].

Doch die vrijheid, die in losbandigheid ontaardde, werd niet overal genoten; verre van dien. De toestand der Vrunte was eene uitzondering en het zal daar, na de afzetting van den cipier, die zulk een vreemde opvatting van zijn plichten had, ook wel anders geworden zijn. Ik meende een en ander van die gevangenis wel te mogen verhalen, vooral omdat, wat daar gebeurde, plaats greep onder de oogen, als het ware, van het Hof van Brabant. Wil men een ander uiterste? Er zijn klachten te over. Michiel Rovillart schrijft over zijn verblijf in de gevangenis te Doornik: „omdat het hier zeer rumatyck (vochtig) „is, trek ik mijn kousen niet aan dan wanneer men mij „roept om voor de Heeren te komen, omdat ik ze elken „dag vind alsof ze in de dauw gelegen hebben, zoodat, „wanneer ik ze aantrek, ik wel een uur lang schud en „beef tot dat de kou over is" [2]. In de Noordelijke Nederlanden was het ongeveer hetzelfde. De voornaamste provincie Holland kon in Den Haag, waar de gevangenis van het Hof was, niet roemen op eene bijzonder geschikte bewaarplaats voor beschuldigden. De Voorpoort, de tegenwoordig nog bestaande Gevangenpoort, was een verblijf, dat aan de meest bescheiden eischen van eene gevangenis niet voldeed. Het werd bovendien in het midden der zestiende eeuw bewaakt door een cipier, wiens gezindheid jegens de gevangenen gelijken tred hield met de offer-

[1]) Het hoogst merkwaardige stuk dit geval betreffende bestaat nog. Een uittreksel er van is te vinden in de *Mémoires de Enzinas*, tome II, p. 445—450.

[2]) In een brief, te vinden bij Haemstede, *Historien der Vromer Martelaren* (Amst, 1671), fol. 363. Vgl. ook van Langeraad, *Guido de Bray*, blz. 27 en 77—85.

vaardigheid van hun familieleden of vrienden [1]), door welke bijzonderheid het verblijf aldaar voor weinig bemiddelde gevangenen niet werd veraangenaamd. Dit lot echter deelden de armen, die op de Voorpoort gevangen lagen, met de minder rijk bedeelden elders, want wij zagen boven reeds, dat de cipiers met de wet en hunne instructie in de hand, hunne schraapzucht konden verdedigen. De luchtverversching was op de Voorpoort zelfs hoogst gebrekkig; toen Rieuwerd Tapper, de Inquisiteur, Jan de Bakker in zijne verblijfplaats eens bezocht, werd hij door den daar heerschenden stank kwalijk; verschrikkelijke onreinheid en ongedierte maakten het leven voor een mensch daar bijna onmogelijk [2]).

Nog merkwaardiger is hetgeen de oudste Nederlandsche bewerking van Gnapheus' Martyrium [3]) ons aangaande de

[1]) Moll, *Angelus Merula* (Amst. 1851), blz. 105; hij heette Pieter van Couwenberch. Om zijne verkeerde handelingen is hij in 1556, of het begin van 1557, afgezet en door Lubbert Aelbijs vervangen. Dieus instructie is te vinden in het *Zesde Memoriaal* van Jan van Dam, fol. 33 (Rijks Archief).

[2]) Deze bijzonderheid is ontleend aan de bekende beschrijving van het »Martyrium Pistorii" door Gnapheus. Zie over dit boekje H. Roodhuijzen, *Het leven van Guilhelmus Gnapheus* (Acad. Proefschr. Amst. 1858), blz. 8 v. en de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland* (Amst. 1873), blz. 360 noot 3, waar ook de vertaling van Verweij wordt genoemd, verschenen in 1652. Van deze vertaling verscheen in 1657 te Leiden bij Johannes Meijer een tweede druk; een exemplaar is op de Univ. Bibl. te Leiden aanwezig. Het boekje bestaat uit 4 gedeelten, waarvan het eerste het leven van Pistorius tot zijne gevangenneming in Mei 1525 behelst (blz. 1—12); het tweede de Apologia van Gnapheus (blz. 13—82); het derde, de gesprekken der Inquisiteurs met Pistorius (blz. 83 - 190) en het vierde een »Besluyt-reden, met de straffinghe". Behalve het tweede gedeelte is dit geheele boekje, doch niet naar de vertaling van Verweij, opgenomen in Haemstede's *Historien der Vromer Martelaren* (uitgave van 1671., fol. 15 verso—64. Het in den tekst meegedeelde is te vinden blz. 168 van de afzonderlijke tweede uitgave, en fol. 60 verso bij Haemstede. Zie ook over het gebruik van het boekje van Gnapheus, Sepp, *Geschiedkundige Nasporingen*, dl. II (Leiden 1873), blz. 61.

[3]) Zie de aangehaalde noot bij de Hoop Scheffer, a. w. blz. 360. Het gedeelte, dat over de gevangenis handelt, is uitgegeven door prof. Fruin in

Haagsche Voorpoort leert, terwijl die ons tevens inlicht omtrent de vreemde wijze, waarop men destijds gevangenen behandelde. Om nl. Pistorius niet in gezelschap van anderen te brengen, liet men hem na afloop van het eerste verhoor in de rechtszaal en boeide hem daar. In de gevangenis waren geen andere boeien aanwezig dan zulke, waarbij een smid moest te pas komen om ze dicht te maken; de Procureur-Generaal Brunt had er echter van meer practische constructie te huis liggen; die werden gehaald, om Pistorius in te sluiten. Brunt noemde het schande voor den Keizer, dat in eene plaats als den Haag, de toestand der gevangenissen zóóveel te wenschen overliet. Hij was echter wellicht als Procureur-Generaal van het Hof, de man die er het naast aan toe was, om verbetering in den toestand te brengen; hij was het althans, die na enkele dagen zijn gezag gelden deed, om Pistorius uit de rechtszaal te verwijderen. Uit het vervolg bemerken we, dat er twee lokalen op de Voorpoort beschikbaar waren om gevangenen op te sluiten, de Ridderkamer en de „gheyool". In dit laatste vertrek werd nu Pistorius opgesloten, op de voor den Keizer minst kostbare wijze. Er was geen stroo om op te slapen, en de gevangenen aten er niet anders, dan wat de goede lieden hun brachten. Tapper erkent dan ook volmondig, dat dit zoo is, om den Keizer het minst op kosten te jagen. De ongelukkige Pistorius werd daar bewaard in gezelschap van twee boeven; met andere gevangenen mocht hij niet in aanraking komen. Zij zijn van elkaar door een dikken muur gescheiden; alleen achter, op een privaat, kunnen ze elkaar toespreken, want daar is de afscheiding slechts van hout [1]). Men is bijna geneigd zijne oogen te wan-

diens *Bijdragen voor Vaderl. geschiedenis en oudheidkunde*, Nieuwe Reeks, dl. VI (1870), blz. 361—364.

[1]) Den bezoeker van de Gevangenpoort wordt nog heden ten dage de cel

trouwen, als men zulke zaken leest, en toch het staat er, en het geeft een naar waarheid geteekend beeld van den toestand.

In Amsterdam werden de gevangenen ook op poorten opgesloten. De St. Olofspoort diende er tot bewaarplaats [1]; evenals op de Voorpoort was ook daar eene zaal, waar de verhooren plaats hadden. In den Haag was die echter beneden, op de St. Olofspoort daarentegen boven. Verder waren te Amsterdam nog als gevangenis in gebruik de St. Anthoniespoort [2], de Onze-Lieve-Vrouwentoren, de Jan Rodenpoort [3] en de Haringpakkerstoren. Deze laatste diende, volgens Wagenaar [4], voornamelijk voor hen, die wegens het geloof gevangen zaten. Velen zijn uit dien toren in het IJ geworpen en verdronken; daardoor heeft een deel van den N. Z. Achterburgwal den naam gekregen van Martelaarsgracht. Niet altijd werden de gevangenen in een gebouw gesloten, wat men tegenwoordig gevangenis zou noemen. Emanuel van Meteren werd te Antwerpen, waar de beruchte Steen de voornaamste gevangenis was, bewaard in een klein planken huisje, waarin drie luchtgaten waren, zoo groot als een vuist [5].

Vrouwen werden vaak in een klooster gevangen gezet. Volgens Damhouder [6] behoorden zij afzonderlijk gevangen

van Pistorius getoond. Daarin is, evenals in de aangrenzende cellen, nog een privaat aanwezig en wel achterin. De scheiding is daar ter plaatse van eikenhout; misschien wordt die toestand bedoeld.

[1]) J. Koning, *Geschiedkundige Aanteekeningen* enz., blz. 3. Op het titelblad van dat boek vindt men eene afbeelding van die poort, ook te vinden bij Daniël Willink, *Amsterdamsche Buitensingel* (2de uitg. Amst. 1738), blz. 188.

[2]) Een zeer fraaie en groote afbeelding is te vinden bij Wagenaar, *Amsterdam enz.* (Amsterd. 1760), stuk I, blz. 325. Een kleinere bij Willink, a. w. blz. 186.

[3]) Een afbeelding bij Willink, a. w. blz. 34.

[4]) Wagenaar, *Amsterdam enz.*, stuk II, blz. 54.

[5]) Zie de boven (blz. 157, noot 3) aangehaalde levensbeschrijving.

[6]) Damhouder, a. w. cap. XXII.

te zijn; het bleek ons echter, dat die afzondering te Brussel alles behalve streng was. Ook in ons land was, althans bij gevangen ketters, geheele afzondering in den regel niet de toestand, waarin de gevangenen van beiderlei sekse verkeerden; talrijke brieven bij van Braght en Haemstede bewaard, overtuigen er ons van.

Het bezoeken afleggen in de gevangenissen was in de zestiende eeuw zeer gewoon. Veelal leefden de gevangenen van de openbare weldadigheid [1]), en eerst tegen het begin der zeventiende eeuw werd er in de gevangenissen voor het onderhoud gewerkt [2]). Zoo werd Gillis Verdikt te Brussel in den kerker door zijn broeder Antonie onderhouden [3]); Jan Herrewijn te Honscote mocht alleen zijne bloedverwanten bij zich ontvangen, om hem van spijs en drank en schoon linnengoed te voorzien [4]). Dat er van dien vrijen omgang met de buitenwereld veel misbruik werd gemaakt, spreekt van zelf. Wij zagen reeds, hoe de Leymant werd in staat gesteld, te Brussel allerlei schermsabels in zijn cel te verzamelen; natuurlijk werden ook zeer vaak breekijzers en valsche sleutels binnen gesmokkeld. De zooeven genoemde Jan Herrewijn lag met twee dieven gevangen, die door middel van heimelijk binnen

[1]) Zie o. a. ook de aangehaalde levensbeschrijving van Van Meteren, en *Mémoires de Francesco de Enzinas*, tome I, p. 169, 171.

[2]) Het Rasphuis werd in de laatste jaren der zestiende eeuw te Amsterdam opgericht. Deze mannengevangenis kreeg den 1sten Mei 1602, bij resolutie van de Staten van Holland en West-Friesland, het privilege, dat al het harde hout en het verfhout alleen dáár mocht gezaagd, gekapt en gemalen worden, J. Domela Nieuwenhuis, *de Gevangenisstraf enz.* (Inaug. oratie, Gron. 1884), blz. 10. Korten tijd later werd ook te Amsterdam het Spinhuis ingericht tot vrouwengevangenis. Beide gebouwen waren vroeger kloosters geweest, Wagenaar, a. w. stuk II, blz. 250 v. en 256 v. Te Breda werd in 1707 de Zaaihal, die van 1490 tot 1613 vleeschhal was, tot rasp- en tuchthuis ingericht; ook daar moesten de gevangenen arbeiden. Zie het tijdschrift *De oude Tijd*, jaarg. 1869, blz. 215.

[3]) Haemstede, a. w. fol. 289 en 297 verso.

[4]) Haemstede, a. w. fol. 325.

gebrachte werktuigen wisten te ontkomen. Door het in- en uitloopen van bezoekers schijnt de deur nog aleens open te zijn gebleven; althans bij Wielant en Damhouder vindt men de bijna bespottelijke zinsnede: „Indien een „gevangene zonder geweld wegloopt, als hij nl. de deur „open vindt", enz. Op die „misdaad" stond geringer straf dan op het uitbreken met geweld [1]).

De groote vrijheid gaf vaak ook aanleiding tot huiselijke tooneelen; gevangene en cipier werden weleens goede vrienden. Zoo teekent Enzinas ons Gilles Tielman in de gevangenis op en neer loopende, met een kind van den cipier op den arm [2]); elders helpt eene gevangene de cipiersvrouw in hare huishouding en doet zelfs boodschappen voor haar [3]).

Trekken wij alles, wat we over de gevangenissen zeiden, samen, dan moeten wij eindigen met de woorden waarmede we aanvingen: men kan zich het verschil tusschen den tegenwoordigen toestand en dien der zestiende eeuw niet groot genoeg denken, en men kan zich evenmin het verschil der onderscheiden gevangenissen in de zestiende eeuw onderling te groot voorstellen. Overal is het gevangeniswezen hoogst gebrekkig, maar dat gebrekkige komt soms ten bate van den gekerkerde, zoodat over het algemeen de gevangenschap wel te dragen is [4]);

[1]) Wielant en Damhouder, a. w. cap. XVIII.

[2]) *Mémoires*, tome II, p. 283.

[3]) Van Braght, *Martelaers-Spiegel*, dl. II, blz. 149.

[4]) Een eeuw later dan de tijd waarmede wij ons bezig houden, was voor gevangenen in ons land nu en dan nog wel een, althans voor hen, vreemdsoortig genoegen weggelegd. 's Gravenhage had behalve de Voorpoort nog een deftiger verblijf voor misdadigers, de z. g. Kastelenij. Daar werd vaak nog al wat geld verteerd, dat zeker ook wel voor den kastelein (cipier) eenige voordeelen afwierp. Deze was althans in den zomer van 1663 zoo gul, een rijtuig te doen inspannen en met enkelen zijner kostgangers zich door een toertje en een kijkje bij het maliespel op te frisschen. De Heeren kregen echter op de Maliebaan twist, en de kastelein kreeg voor zijne

soms is het oorzaak van een toestand, die ons de haren doet te berge rijzen, indien wij er ons indenken [1]).

Over het algemeen genomen, geven de berichten, die wij van de verhooren der ketters nog bezitten, weinig inlichtingen aangaande hunne godsdienstige richting en persoonlijke gevoelens; ook weinig voor de kennis van het ketteronderzoek. Er moet bij deze zaken verschil gemaakt worden tusschen officieele en particuliere berichten.

De officieele zijn de dossiers der processen [2]); deze zijn over het algemeen het minst belangrijk. De particuliere zijn de brieven der gevangenen waarin vaak geheele stukken van het onderhoud, dat tusschen verhoorde en rechters heeft plaats gehad, zijn opgenomen; hierbij behoort ook gedacht te worden aan berichten, als bijv. dat van Gnapheus aangaande Pistorius, berichten nl. door derden geschreven, hetzij dezen medegevangenen waren, hetzij ze door omgang met hunne gekerkerde vrienden te weten kwamen wat zij opteekenden. Deze particuliere berichten zijn vaak veel belangrijker. Zij geven, wat wij te vergeefs zoeken in de officieele stukken, persoonlijke bijzonderheden, de godsdienstige richting en het gemoedsleven betreffende. Onze verwondering hierover kan niet van langen duur zijn, als wij bedenken dat het den leden der rechtbanken geheel onverschillig was, tot welk onderdeel der groote massa van ketters hun gevangenen behoorden; hun was

vreemdsoortige gulheid eene scherpe bestraffing van het Hof. Zie van den Bergh in: *Het Nederlandsche Rijks-archief*, dl. I ('s Gravenh. 1857), blz. 264.

[1]) Hier en daar bevatten de brieven der martelaren bijzonderheden, die ik niet vermeldde; doch het zijn altijd variaties op hetzelfde thema. Men leze nog den brief van Grapheus aan Johannes Carondiletus, Aartsbisschop van Palermo, Raadsheer van Brabant, bij Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 71—79.

[2]) Zie bijv. zulke stukken uitgegeven door Campan, *Mémoires de Francisco de Enzinas*, tome I, p. 275—640.

het genoeg te weten, dat zij herdoopt waren of niet geloofden, dat Christus lichamelijk in het Sacrament des altaars tegenwoordig was, dat zij gedurende zekeren tijd niet te biecht geweest waren, den Bijbel of een boek van Luther, Zwingli, Melanchthon, of hoe die ketters verder mochten heeten, gelezen hadden. Al had het hunne belangstelling gaande gemaakt, al hadden zij, even gaarne als wij thans, willen weten, wie van hunne gevangenen zuiver Luthersch of Zwingliaansch, Wederdooper of Doopsgezinde was, volgeling van Menno of van David Joris, dan wel of zijne denkwijs meer met het Calvinisme overeenkwam, de meeste rechters zullen niet bij machte geweest zijn, dit uit de antwoorden op te maken, of de vragen zóó te stellen, dat de godsdienstige denkwijs der ondervraagden duidelijk werd. Zij hadden ook genoeg aan enkele ontkenningen. Wat ging hun de materieele inhoud van het kettergeloof aan? Het was uit den Booze!

Wij mogen het beklagen, doch het is niet anders: uit de verhooren is aangaande de godsdienstige denkwijs der ketters gewoonlijk heel weinig op te maken [1]). Altijd zijn het dezelfde vervelende en langdradige gesprekken over de macht van den Paus, de aanbidding der Heiligen, het kerkgezag, enz. enz. Wellicht waren velen der gevangenen ook niet in staat, met juistheid hun gevoelen op de meeste punten te formuleeren; het verschil tusschen Calvinistische en Zwingliaansche beginselen gaat de denkkracht van „het volk" zeer te boven, en verreweg de meeste ketters in ons land kwamen voort uit die klasse der maatschappij, die men gewoon is „het volk" te noemen. Het is vrij onnoodig, uitvoeriger over den inhoud der verhooren, die men juister, zooals wijlen Prof. Moll [2])

[1]) Zie hierover boven, blz. 87—96.

[2]) Moll, *Angelus Merula* (Amst. 1851), blz. 103, 106 en 108.

doet, twistredenen zou kunnen noemen, te spreken; de martelaarsboeken zijn onder ieders bereik en daarin worden veel „disputaties" meegedeeld [1]); verder bevatten vele brieven meer of min uitvoerige stukken der twistredenen.

Dat het „odium theologicum" ook wel eens zijne kracht deed gelden, verwondert ons niet. Een woesteling, als de beruchte Inquisiteur Titelman, geraakte weleens buiten zich zelven van drift, zoodat hij eens, na eene reeks scheldwoorden, tot een gevangene zeide: „Ik zou u op uw bakhuis slaan". En hij zou toen werkelijk, zeker niet in overeenstemming met zijne waardigheid, die bedreiging hebben volvoerd, indien niet een schepen, een leek, den godgeleerde, den Kanunnik van Kortrijk, had herinnerd, dat een geestelijk onderzoek niet met vuistslagen wordt gedaan [2]).

Indien het verhoor werd bijgewoond of geleid door een Inquisiteur, hetzij door een Inquisiteur-Generaal, hetzij door een Inquisiteur van minderen rang, dan was deze gemeenlijk aan het woord, als de man, die, door zijne opleiding als theologant [3]) en door zijn ambt, voor dat onderzoek het best berekend was. De inhoud der verhooren was dan over het algemeen wel eenigszins verschillend van die, waarbij alleen leeken aan het woord waren. Was de voornaamste misdaad van den gevangene, verboden boeken gelezen te hebben, naar de preek te zijn gegaan of vleesch te hebben gegeten op vastendagen, dan was er niet veel godgeleerde ontwikkeling noodig, om de vragen van zulk een verhoor te stellen. De misdaad was dan ook niet zoo zeer heresie, als wel ongehoorzaamheid

[1]) Bij Haemstede, o. a. die van Pistorius (uitg. 1671), fol. 51 verso — 64; bij van Braght, o. a. die van Jacques d'Auchy (uitg. 1685), dl. II, blz. 211—236.

[2]) Haemstede, a. w. fol. 376.

[3]) De Inquisiteurs waren allen, op slechts enkele uitzonderingen na, theologen. Zie boven, blz. 41—58.

aan de Keizerlijke plakkaten, en dit behoorde vanouds aan den wereldlijken rechter. Aanvankelijk werd er ook bij de toepassing der straffen wel degelijk verschil gemaakt tusschen eigenlijk gezegde heresie en ongehoorzaamheid aan de plakkaten [1]). Was de gevangene een priester of een leek, die zich eenige theologische ontwikkeling had eigen gemaakt, dan ontaardden de verhooren zeer dikwijls in hoogst onvruchtbare twistgesprekken tusschen de rechters en de ketters.

De godgeleerden, die naar een proces werden afgevaardigd, waren niet altijd inquisiteurs, wanneer men althans onder dien naam een bekleeder eener blijvende betrekking verstaat. Velen werden slechts naar de rechtbanken afgevaardigd voor een enkel verhoor, voor een geheel proces, of voor het nazien van processtukken; hunne commissie was, na volbrachten arbeid, geëindigd; zij keerden dan weer naar hun klooster terug [2]).

In den regel werden de vragen, die aan de beschuldigden werden gedaan, niet opgeschreven. Meestal vindt men in de verbalen der verhooren: „Seyt enz."; slechts een enkele maal komt voor: „gevraegt", waarop dan de vraag met enkele woorden wordt weergegeven; doch nooit is woordelijk opgenomen, wat door den rechter of den inquisiteur gevraagd is [3]). Door de ondervraging waren de ketters de voornaamste getuigen tegen zich zelf; bij een rechterlijk onderzoek naar geloofsovertuiging is eene andere wijze van instructie niet wel mogelijk. Merkwaardig mag naar ik meen, heeten, dat in de zestiende eeuw reeds tegen dat rechtsbeginsel geprotesteerd is. In ons land deed zich een geval voor te Amsterdam. Een verdachte

[1]) Zie boven, blz. 84—85.
[2]) Frédéricq, *Travaux*, fasc. II, p. 84.
[3]) J. Koning, a. w. blz. 8.

was daar gevangen genomen en werd door den Schout ondervraagd. De eerste vraag was, of hij herdoopt was; toen dit ontkennend werd beantwoord en de Schout verder wilde doorvragen, kwam een bijzittend burgemeester tusschenbeide met de woorden: „Ik wil niet dat gij mijn „burgers zoo zult ondervragen. Weet gij op hem wat te „zeggen, of heeft hij iets misdaan, procedeer naar rech„ten" [1]). Het tweede bedoelde geval deed zich in de Zuidelijke Nederlanden voor. Daar was het de beschuldigde zelf, die tegen de wijze van instructie op kwam. Antonie Verdikt, die in 1559 te Brussel terecht stond, spreekt de volgende woorden: „Mijn Heere, doet gelijk gij van „rechtswege schuldig zijt te doen; weet gij iets op mij te „zeggen, beschuldig mij dan; weet gij niets, zoo ontsla „mij. Wat zijn dit voor zaken? Zou ik tegen mijn partij „mijn biecht uitspreken? Dat zij verre!" [2]) Het is mij niet bekend, of er in dien tijd vele stemmen zijn opgegaan tegen een wijze van crimineel proces voeren, die ten onzent nog niet is afgeschaft; ik deelde daarom deze beide mede.

Was een verhoor afgeloopen, dan werd de gevangene naar zijn verblijf terug gebracht, en het duurde vaak zeer lang eer hij weder „voor de Heeren" moest komen [3]). In dien tusschentijd werd hij gewoonlijk door monniken be-

[1]) Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 157.

[2]) Haemstede, a. w. fol. 297 verso.

[3]) Zij konden zich in dien tijd bedenken, of zij van hun dwaling wilden afstand doen en hun geloof verzaken. Die bedenktijd was niet overal gelijk. Een ketter, die voor het Hof te Leeuwarden terechtstond, kreeg minstens 3 maal 14 dagen; in Brabant echter veel minder. Zie het verhoor van Jacques d'Auchy, bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 229. Somtijds werden den gevangenen beloften gedaan, als zij wilden terugkeeren tot het Katholicisme; aan Karel de Koninck werd te Brugge in 1557 beloofd, dat van den Paus voor hem verlof zou worden verkregen om de monnikspij af te leggen (hij was Karmeliet te Gent), indien hem die tegenstond; bovendien zou hem een rijke kanonisie worden bezorgd. De man bleef echter standvastig en werd verbrand. Haemstede, a. w. fol. 240 verso en 241.

zocht, die met hem kwamen redetwisten [1]). Het is moeilijk over deze menschen een oordeel uit te spreken. De indruk, dien zij maken, wanneer wij de martelaarsboeken nalezen, is hoogst treurig, bijna zou men kunnen zeggen, ellendig. Doch wij mogen niet vergeten, dat wij met de berichten der tegenpartij te doen hebben. In de martelaarsboeken zijn mannen aan het woord, die een monnik, alleen omdat hij monnik was, vervloekten. Dat gaat natuurlijk niet aan; ongetwijfeld zijn er onder die bezoekers der gevangenen mannen geweest van zuivere beginselen, gloeiende van geestdrift voor de Katholieke Kerk, oprecht begaan met de verdoolden, die niet naar de prediking der waarheid luisteren wilden. Dit neemt niet weg, dat het oordeel, door de martelaarsboeken over hen geveld, zeker ook door sommigen wel verdiend was. Het is bekend, dat het kloosterleven in den tijd der Reformatie zeer verdorven was.

Na een korteren of langeren bedenktijd in de gevangenis te hebben doorgebracht, werden de ketters wederom verhoord; de gesprekken, die dan werden gevoerd, verschilden gewoonlijk zoo min van de voorgaande als van de volgende. Een enkele maal werd den ketter het gebruik van den Bijbel toegestaan, doorgaans echter niet [2]); godgeleerden moesten zich, zooals bijv. Merula, ook wel schriftelijk verantwoorden [3]). Bij het laatste verhoor moest elk der rechters zijn gevoelen mededeelen; het besluit werd bij meerderheid van stemmen opgemaakt, en het

[1]) Als biechtvaders kwamen zij ook bij de gevangenen; doch in die waardigheid pas kort vóór of bij de executie.

[2]) Zie bijv. Jacques d'Auchy, van Braght, a. w. dl. II, blz. 216, 219; Adriaan Cornelisz., blz. 140.

[3]) Moll, *Angelus Merula*, blz. 99 v., 106 en elders.

[4]) Een bepaald aantal schepenen, hier meer, elders minder, moest bij het verhoor tegenwoordig zijn; van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt* (Amsteld. 1744), blz. 663.

lot van den gevangene was dan gewoonlijk spoedig beslist; zijn vonnis werd gewezen [1]).

Bij de verhooren dient nog ter sprake gebracht te worden de z. g. scherpe examinatie, nl. door de pijnbank. Er is te allen tijde zeer veel over deze zaak geschreven, zoodat alleen een beredeneerd overzicht der literatuur een aanzienlijken arbeid zou vereischen [2]). Het volgende moge hier voldoende zijn. De pijnbank diende, om tot bekentenis te dwingen. Alleen bij zeer zware verdenking, of bij nagenoeg volledig bewezen schuld, mocht dit middel worden toegepast. Het doel werd evenwel niet altijd bereikt; meermalen deed het geval zich voor, dat een beschuldigde ook op de pijnbank bleef zwijgen of ontkennen. De gevoelens der deskundigen liepen zeer uiteen over de beantwoording der vraag, wat in dat geval verder moest geschieden [3]). Werd echter de bekentenis aan den gevangene ontlokt, dan moest die ook, buiten pijn en banden worden herhaald, om rechtsgeldig te zijn. De uitdrukking dat een gevangene dit of dat „buiten pijn en banden van

[1]) De bewijzen van een en ander kan men vinden in het »Procès des Bourgeois de Louvain", uitgegeven bij de *Mémoires de Francesco de Enzinas,* tome I, p. 275—641. De processtukken tegen 21 personen worden daar, hoewel niet volledig, afgedrukt. Verder leze men Moll, *Angelus Merula*, de geheele derde afdeeling (blz. 73—178), vgl. hierbij H. Q. Janssen, *Jacobus Praepositus*, blz. 42—61.

[2]) Het moge hier voldoende zijn, te verwijzen naar de aangehaalde werken van Wielant, Damhouder en Van Leeuwen. Bijzonderheden over het gebruik van de pijnbank kan men vinden bij Mr. S. de Wind, *Bijzonderheden uit de geschiedenis van het Strafregt in de Nederlanden* (Middelb. 1827); J. Koning *Geschiedkundige aanteekeningen betrekkelijk de lijfstraffelijke regtsoefening te Amsterdam* (Amst. 1828); J. B. Cannaert, *Bijdragen tot de kennis van het oude Strafrecht in Vlaanderen* (3de uitg. Gend, 1835); de tweede uitgave van dit boek verscheen te Brussel in 1829 zonder naam, onder den titel: *Bijdragen tot het oude Strafregt in België;* verder geeft het Tijdschrift *De Oude Tijd* (Haarlem 1869—1874) in elken jaargang bijzonderheden, het oude strafrecht rakende.

[3]) Van Leeuwen. *Rooms-Hollandsch-regt*, blz. 667 v. en blz. 773 v.

ijzer" bekend heeft, komt in zeer veel vonnissen voor. De ketters werden zelden op de pijnbank gebracht voor het onderzoek naar hun geloofsovertuiging, de eigenlijke heresie. Wanneer zij niet vrijmoedig beleden wat zij geloofden, herriepen zij; zij mogen dan voor uitgesproken lasteringen met den tongpriem zijn gestraft, op de pijnbank kwamen zij niet, want deze was geen strafmiddel maar louter middel tot onderzoek. Anders was het, wanneer ondervraagd werd naar overtreding der plakkaten, door het bezit van verboden boeken, het bijwonen van vergaderingen, het huisvesten en voorthelpen van andere ketters of kettersche predikanten, of wanneer men, uit den mond der verdachten, de namen van medeplichtigen of geloofsgenooten wilde te weten komen. Dan werd de scherpe examinatie te baat genomen. Bij meerderheid van stemmen werd er toe besloten en ook vastgesteld wat bij de pijniging zou worden gevraagd, alsmede de duur van het onderzoek [1]).

De pijniging werd somtijds bij herhaling toegepast [2]); nu eens volgde de eene pijniging spoedig op de andere, dan weer verschilden zij geruimen tijd [3]). Al moge misschien

[1]) Zie de aangehaalde processtukken der Leuvensche burgers, *Mémoires de Francesco de Enzinas*, tome I, 2me partie, e. a. p. 426. Eene tijdsbepaling vindt men, o. c. p. 428 waar men leest: »ende gepijnt geweest metten water, »d' welck nyet boven VI oft VIII paternosters en duerde". Deze eigenaardige tijdsbepaling, reeds in de middeleeuwen in zwang, komt in die stukken meer voor, zoo bijv. p. 470 waar een gevangene zegt dat »zij daer niet en bleven boven drie oft vier paternosters". Wij gebruiken nog »een ommezien" of zeggen ook wel »dit of dat is slechts een handverdraaien werk". Een paternoster duurt zeker wat langer! Of deze uitdrukking nog bestaat, is mij onbekend.

[2]) J. Koning, a. w. blz. 16, geeft voorbeelden, dat één persoon 3 ja 4 maal op de pijnbank kwam.

[3]) J. Koning, a. w. blz. 11, verhaalt dat Hendrik van Maastricht in 1536 4 Maart en 29 April werd gepijnigd. Vgl. ook de onderschriften van vele vonnissen afgedrukt bij van Braght.

een beschrijving der verschillende martelingen hier niet geheel en al misplaatst zijn, ik heb geen lust ze te geven. De boven aangehaalde literatuur kan hen, die er verlangend naar zijn, inlichten. Ook geven de brieven der martelaren in de martelaarsboeken vaak zeer uitvoerige beschrijvingen der, door de schrijvers ondergane pijnigingen [1]), en die verhalen worden volgens J. Koning bevestigd door de lijfstraffelijke registers [2]).

Was het geheele verhoor afgeloopen, dan werd het vonnis gewezen. Er bestond in de zestiende eeuw zeer weinig gelijkheid bij die vonnissen. Zeer veel werd aan de persoonlijke inzichten van den rechter overgelaten; bij Damhouder leest men herhaaldelijk: dit of dat misdrijf zal gestraft worden „ter discretie van den Jugen". Verreweg het grootste deel der straffen was daarenboven volstrekt niet evenredig aan het gepleegde misdrijf. Afschrik te verwekken bij anderen en de misdaad te wreken, waren de doeleinden, die de straffen moesten bereiken [3]). Tot verbetering van den misdadiger werden geene pogingen aangewend. Die was ook niet noodig; immers hij werd òf gedood òf over de grenzen van het rechtsgebied gezet; een ander mocht dan zien, hoe hij het met den verstootene stellen kon. Schromelijke willekeur nam niet zelden de plaats in van eene goede rechtsbedeeling; zelfs later nog, onder onze Republiek, was de toestand der rechtsbedeeling verre

[1]) Bijv. de vierde brief van Clement Hendriksz., bij v. Braght a. w. (uitg. 1685), dl. II, blz. 499 v.

[2]) J. Koning, a. w. blz. 14. Men kan ook nog raadplegen, Hoffmann, *Geschichte der Inquisition*, Bd. I, S. 235—238, en vergelijke bij dit hoofdstuk Hoffmann's *Elftes Kapitel* (S. 220—255) waar »Die Geschäfts-Practiken des H. Officiums" beschreven worden.

[3]) Van Leeuwen, *Rooms-Hollandsch-regt* (Amsteld. 1774), blz. 675. Vgl. een gezegde van Tapper, meegedeeld door Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 231 v.

van onberispelijk [1]). Zoowel voor omkooperij op groote schaal, als voor protectie der midadigers om andere redenen, was gelegenheid te over [2]). Een in 1553 gewezen vonnis kan ik niet anders verklaren, dan door omkooperij of protectie aan te nemen. Zekere Willem Simonsz. had geruimen tijd een kettersch boek in huis gehad en eene non, die uit haar klooster te Arkel ontvlucht was, gehuisvest. Menigeen verbeurde hiervoor goed en leven, doch Willem Simonsz. was gelukkiger. Hij werd verbannen; zijne goederen werden te gelde gemaakt en de opbrengst hem, na aftrek der nog te betalen schulden, nagezonden [3]). Een geheel ander geval had plaats met een priester, Anthonie van Dooyenburch; hij was van aanzienlijke familie en schijnt een man van studie geweest te zijn. Na lezing van boeken van Eck, wilde hij ook kennis maken met Luther's werken, naar zijn eigen woorden, om daardoor des te meer door de Katholieke schrijvers gesticht te worden. Een Jood verklapte aan den Schout, dat de priester in het bezit was van ketterschе boeken; een huiszoeking bracht de waarheid van dat bericht aan den dag en de priester werd gevangen genomen. Nadat de zaak voldoende was toegelicht, schonk Filips II den 1sten

[1]) Men leze de reeds boven aangehaalde verhandeling over de Baljuwen van Van den Bergh in: *Het Nederlandsche Rijks-archief*, dl. I ('s Gravenh. 1857), blz. 235–303.

[2]) Een uitspraak van Enzinas bewijst wel dat de rechters ook voor geld Antoinette Roesmalen niet wilden vrij laten, maar veronderstelt toch in het algemeen de omkoopbaarheid der rechters. Men oordeele: »qu'il avoit ouy dire de Messieurs noz maistres, que ses parens et amiz, et mesme le bailly avoit tant offert d'argent aux juges pour la deslivrer. qu'il n'y avoit nulle doute, que s'il n'y eust eu cause juste et nécessaire, les juges l'eussent laissé aller". *Mémoires de Francesco de Enzinas*, tome I, p. 107.

[3]) *Berigten van het Hist. Gen. te Utrecht*, dl. IV, stuk 2 (1851), blz. 151, te vgl. blz. 153; zie ook de Hoop Scheffer in *Kerkhist. Archief*, dl. IV, (1866), blz. 195.

April 1559 gratie, doch de ongelukkige gevangene werd eerst den 15den Februari 1561 ontslagen [1]).

Als het vonnis was uitgesproken, werd het aan den gevangene voorgelezen. Te Amsterdam o. a. werd de klok daarbij geluid, een gebruik dat daar tot 1811 voortduurde [2]). De straf moest dan zoo spoedig mogelijk worden uitgevoerd. Hierop bestaan ook uitzonderingen. Zoo werden Clement Hendriksz., Willem Jansz. en Jan Quirynsz. den 9den Maart 1569 te Amsterdam veroordeeld, om verbrand te worden wegens herdooperij. Dit vonnis werd aan de beide laatstgenoemden den 12den Maart voltrokken. Den 24sten Maart werd echter de executie van Clement Hendriksz. voor een maand uitgesteld, den 21sten April nogmaals voor een maand, en den 14den Juni voor onbepaalden tijd. Den 2den December werd hij toen nogmaals verhoord; vijf dagen later werd het oude vonnis bevestigd en bepaald, dat de executie nu op 10 December zou plaats hebben, hetgeen dan ook geschiedde [3]). De drie mannen komen in van Braght's Martelaers-spiegel voor [4]); van Quirynsz. en Hendriksz. worden bovendien brieven gegeven. De vonnissen, overgenomen uit de Amsterdamsche Sententieboeken, worden bij van Braght afgedrukt en toch is de bijzonderheid aangaande Clement Hendriksz. onopgemerkt gebleven, ja wat meer is, volgens de korte inleidingen met opschriften, die vóór de sententiën geplaatst zijn, zijn de drie mannen allen op 12 Maart gedood, terwijl blijkt, dat de eerste brief van Clement Hendriksz. geschreven moet zijn na den dood zijner lotgenooten en

[1]) Aangehaalde *Berigten*, blz. 155—158. Het pardon van Van Dooyenburch is ook te vinden in Van der Monde's *Tijdschrift .... van Utrecht*, dl. IX (1843), blz. 196—201.

[2]) J. Koning, a. w. blz. 20.

[3]) J. Koning, a. w. blz. 21—23.

[4]) Aldaar dl. II, blz. 490—493.

hij in den vierden brief schrijft, dat op den Zaterdag [1]), waarop hij verwacht had gedood te zullen worden, hem werd aangezegd dat de executie zou uitgesteld worden [2]). In het algemeen echter kan als regel worden aangenomen, dat de executie vier en twintig, of hoogstens tweemaal vier en twintig uren na het eindvonnis, heeft plaats gehad. Te voren werd op de plaats, waar de executie moest geschieden, alles in gereedheid gebracht [3]); daarna werd de veroordeelde uit de gevangenis naar de strafplaats geleid. Somtijds was hem een bal in den mond gebonden, of door een gloeiend ijzer de tong zóó verschroeid, dat het spreken daardoor onmogelijk werd. Gemeenlijk werd ook nu de klok geluid of de trom geroerd. Wanneer men voor al te grooten toeloop van volk bevreesd was, werd dit evenwel achterwege gelaten [4]).

Een biechtvader was op het schavot aanwezig, om den veroordeelden den laatsten geestelijken bijstand te verleenen, maar aangezien zij die hulp gewoonlijk weigerden, was de priester meestal een werkeloos toeschouwer bij de executie. Was de ketter een leek, dan kon dus in den regel spoedig na zijne verschijning op het schavot, tot de voltrekking van het vonnis worden overgegaan. Indien de veroordeelde nog een gebed wilde doen, dan werd hem dat doorgaans veroorloofd, maar het mocht niet te lang duren. Was daarentegen de ter dood geleide een geeste-

[1]) De 12de Maart viel in 1569 op Zaterdag.

[2]) Van Braght, t. a. p. blz. 500.

[3]) Zie dit beschreven in de *Mémoires de Francesco de Enzinas*, tome I, p. 89; over de strafplaats en schavotten, J. Koning, a. w. blz. 59—61.

[4]) Zooals bijv. bij de executie van Antonie Verdikt te Brussel, Haemstede a. w. fol. 301. Naar het gebruik van klokluiden bij het aflezen der vonnissen of bij de executiën heetten de crimineele sententieboeken soms klepboeken of boeken van den klokkeslag, bijv. te Dordrecht; zie Noordziek, *Archiefwezen* ('s Gravenh. 1853), blz. 139, en Van Braght, a. w. dl. II, blz. 204, vgl. blz. 163.

lijke, dan moesten er vóór de executie nog eenige plechtigheden plaats hebben. Het onuitwischbaar geestelijk karakter, dat hem door de priesterwijding was mede gedeeld en hem voor altijd van den leek onderscheidde, moest eerst worden uitgewischt, om hem alzoo weer aan een leek gelijk te doen zijn. De symbolen, die bij de verschillende trappen der wijding verkregen waren, werden den veroordeelde een voor een afgenomen; de laatst verkregene het eerst. In vol ornaat, met kelk en beker, werd de priester voor den Bisschop, die met de degradatie belast was, gebracht. Nadat de geestelijke kleeding en het misgereedschap verwijderd was, werden de vingertoppen met een stuk glas afgeschrapt, door welke handeling de macht der consecratie werd weggenomen. Als dit was geschied, moest de aan de priesterwijding voorafgaande geestelijke staat worden vernietigd; zoo ging het voort, totdat eindelijk de veroordeelde wederom leek was geworden, daar hem achtereenvolgens al het geestelijke, dat hij had verkregen, was ontnomen. Gelijk elke wijding, zoo was ook elke ontwijding het werk van de geestelijkheid. Als alles was afgeloopen, kon tot de voltrekking van het doodvonnis worden overgegaan [1]).

„De straffen tegen de ketters waren wreed, uiterst „wreed. De dood door het zwaard werd als eene verzach„ting aangemerkt. De delving en de vuurstraf werden „herhaaldelijk toegepast. Het geschiedde dat men veroor„deelden, alvorens zij den doodstraf ondergingen, de hand „afkapte, de tong doorpriemde of toeschroeide, of men

[1]) Men kan een en ander uitvoerig beschreven vinden in de »Sententia degradationis" van Johannes Castellanus, opgenomen door Gerdes, *Historia Reformationis*, tom. III, p. 68—74 der »Monumenta". Dit stuk is ontleend aan Crespin's *Histoire des Martyrs;* in de uitgave van 1619 van dat boek, aanwezig op de Univ. Bibl. te Leiden, is het te vinden fol. 93 verso — 94. Haemstede heeft het niet.

„sloot hun den mond met een bal. Soms werden zij te „voren op de pijnbank gelegd en ondergingen dan pijni- „gingen, verschrikkelijker dan de dood zelf [1]). In één „woord, wij deinzen van afschrik terug, wanneer wij ons „dergelijke rechtspleging voorstellen. Wij zouden tegen „de eerlijkheid op historisch terein handelen, wanneer wij „zoo iets zouden willen verbloemen. Die eerlijkheid echter „gebiedt den geschiedbeoefenaar ook om zijne blikken op „de algemeene rechtspleging der zestiende eeuw te slaan. „Zij gebiedt om niet, gelijk ettelijke schrijvers dit doen, „het den schijn te willen geven alsof de kettergerichten „eene verfijnde wreedheid waren, enkel uitgevonden om „onschuldigen, die niet geloofden zooals de monniken, „te martelen en te pijnigen".

„De straffen, bij Karels plakkaten uitgesproken, waren „geheel en al in overeenstemming met het krimineele „wetboek der zestiende eeuw. En het is bekend, dat tot „op het einde der achttiende eeuw de lijfstraffen uiterst „wreed en onmenschelijk waren. Dieven werden met de „galg, brandstichters met het vuur, bedrijvers van onna- „tuurlijke zonden insgelijks met het vuur gestraft. Straat- „schenders, roovers, moordenaars, onder verzwarende „omstandigheden, werden geradbraakt. Het is bekend, „met welke afgrijslijke folteringen Balthazar Gerards, de

[1]) De pijnigingen behoorden niet tot de straf. Ik geloof dat deze twee scherper moeten onderscheiden worden, dan Dr. Nuyens hier schijnt te doen. Het afkappen van de hand was een straf voor iemand, die met de hand eenige misdaad had bedreven (zie wat Brandt, *Hist. der Ref.* dl. I, blz. 122, aangaande Jakob van Kampen meldt). De pijnbank daarentegen was middel tot onderzoek; de z. g. scherpe examinatie werd op verschillende wijzen verricht, van welke de bank er één was; als ik wel heb, de laatste. De geeseling behoorde hierbij ook; deze werd ook als straf toegepast, doch het zou mij niet verwonderen, indien er op eenigerlei wijze verschil werd gemaakt tusschen geeseling als straf en geeseling als examinatie.

„moordenaar van Willem van Oranje, werd terecht ge-
„steld. . . . . ”

„Vooral was de rechtspleging en alles, wat de mis-
„daad van gekwetste majesteit betrof, uiterst barbaarsch” [1]). Ik heb deze woorden van Dr. Nuyens geheel overgenomen, omdat zij, naar mijne meening, over het algemeen juist zijn. Maar toch meen ik over de geloofsvervolging anders te moeten oordeelen dan genoemde schrijver doet. „Men behoeft”, aldus gaat hij voort [2]), „de afgrijslijke „rechtspleging dier dagen, inderdaad uit lust om „de „katholieke partij” (die toch niet verantwoordelijk is „voor de Lex Julia of de Carolina) gehaat te maken of „het gemoed der lezers te schokken, niet te vergrooten. „Hetzelfde kunnen wij zeggen van de wijze van instruktie „van krimineele processen. De preventieve gevangenis, de „ellendige toestand der gevangenissen, de pijnbank, be-„hoorden niet uitsluitend te huis bij zaken, waar het de „kettervervolging gold. Zij waren dus, bij strafrechterlijk „onderzoek, het feit en de schande van de geheele rechts-„pleging dier dagen. De wijze, waarop de inquisitie en „de rechters in geloofszaken te werk gingen, was geene „andere dan die, welke algemeen in zwang was”. Zie ik wel, dan geeft Dr. Nuyens hier, zooal geen directe Apologie van de geloofsvervolging der zestiende eeuw, dan toch eene voorstelling, die er heel veel op gelijkt. In de woorden eener door mij overgenomen zinsnede, meen ik mijne hoofdbeschuldiging tegen de geloofsvervolging te moeten kleeden. Juist dat zij „onschuldigen die anders „geloofden dan de monniken”, gelijkstelde met straat-

[1]) Dr. Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten in de XVIe eeuw* (Amst. 1865), dl. I, stuk 1, blz. 123 v.

[2]) Nuyens, a. w. dl. I, stuk 1, blz. 125.

roovers, vrouwen-onteerders, valsche munters en ander schuim der natie, maakt haar zoo gruwelijk in onze oogen. Het schijnt mij een tamelijk ongelukkig streven, de schuld te schuiven op de Lex Julia en de Carolina, want „de Katholieke partij" [1], welke de macht had die wetten door andere te vervangen, zoo goed als tot het uitvaardigen der plakkaten, is wel degelijk aansprakelijk voor de gevolgen, die voortvloeiden uit de toepassing van bepalingen, die lang vóór haar hadden bestaan. Het is haar tot schande, dat zij de teekenen der tijden in de zestiende eeuw niet heeft begrepen, maar blindelings bleef voorthollen op het eens ingeslagen pad der kettervervolging, zonder te zien op het ontzettend aantal menschenlevens dat haar gedrag kostte. Het spreekt van zelf, dat diezelfde schande neerkomt op het hoofd van Protestanten, die later, toen zij geen verdrukten meer waren, verdrukkers en vervolgers werden; mannen als Lumey en Sonoy zijn geen haar beter dan Titelman en de zijnen. „De „beide Kerkelijke gezindheden, hebben elkander haar bloe„dige onverdraagzaamheid te vergeven" [2]. Doch daarvoor dient eerst erkend te worden, dat van weerszijden gruwelijk is gezondigd. De dragers van het Katholicisme der zestiende eeuw hebben misbruik gemaakt van de macht, waarover zij tijdelijk konden beschikken. Zonder kennis te nemen van het verschijnsel, dat zich toen op geestelijk gebied voordeed, althans zonder dit op voldoende wijze te verrichten, achtte men het een werk van den Booze, en omdat het nu eenmaal uit den Booze heette, moest het ook uitgeroeid werden. De wreede tijdgeest, de Lex Julia

[1] Deze term schijnt mij ongelukkig gekozen, wijl hij hoogst duister is. Ik vat de beteekenis er van op als »de dragers van het Katholicisme der zestiende eeuw", het geheel in het midden latende of Karel V alleen, dan wel anderen met hem, tot die dragers behoorden.

[2] Fruin, in de *Gids*, 1865, dl. II, blz. 293.

en de Carolina, zeker alles had schuld; maar wat is een tijdgeest anders dan de geest van hen, die in dien tijd leven en staan op de hoogste sporten van den maatschappelijken ladder? Hoe moet die tijdgeest worden veranderd, gewijzigd, zoo niet die hooggeplaatsten op elk gebied, kennis nemen van wat er omgaat in het hart des volks, van de behoeften die er ontstaan, waardoor en hoe dan ook? Doch genoeg reeds; meer dan driehonderd jaren zijn verloopen, sinds de laatste Martelaar des geloofs in ons vaderland stierf. Zijn er nu ook geen martelaren meer? Wij. kunnen iets verder zien dan onze voorvaderen, niet door zooveel meerdere voortreffelijkheid, maar doordat wij op hunne schouderen staan. Zij straften geloofsverschil door toepassing van het gewone strafrecht; het gewone strafrecht zou ons thans zulk straffen wel afleeren; maar wordt nu bij ons ook nooit en nergens geloofsverschil meer gestraft?

Daar wij in dit proefschrift over die martelaars handelen, die hun leven voor het geloof hebben opgeofferd, moeten de verschillende wijzen, waarop een doodvonnis werd voltrokken, ter sprake komen. Met verminkingen, die somtijds aan de voltrekking voorafgingen [1]), hebben wij ons niet op te houden; zij kwamen, voor zoover ik weet, zelden voor, en zijn gewoonlijk uit bijkomende omstandigheden te verklaren.

Als zwaarste straf gold het verbranden; zij werd, naar voorschrift der plakkaten, toegepast op hen, die hardnekkig in de boosheid waren. In den regel werd de veroordeelde gewurgd, even vóór het oogenblik dat de brandstapel werd ontstoken; slechts betrekkelijk weinigen zijn levend verbrand. Dr. Nuyens schrijft [2]) dat de slachtoffers,

[1]) Zooals bijv. Jakob van Kampen onderging, Brandt, a. w. dl. I, blz. 122.
[2]) A. w. dl. I, stuk 1, blz. 125.

„uitgenomen bij verzwarende omstandigheden, te voren „geworgd werden", zonder echter die verzwarende omstandigheden nader te omschrijven. Het is mij niet gelukt te ontdekken, of hierbij een regel werd gevolgd en, zoo ja, welke. Ik vermoed dat er niet veel regel bestond, en veel aan de clementie van den rechter of de rechters overgelaten werd. Uit het gezegde van Godefroy van Hamelle tot den beul, die hem wilde verworgen zonder dat dit uitdrukkelijk in het vonnis was bevolen, zou men opmaken dat zelfs de scherprechter in deze zaak nog eenigen invloed kon oefenen. De veroordeelde zeide nl.: „Laat staan, „laat staan, vriend, ik wil het vonnis gelijk het gegeven „is, lijden en volbrengen". Uit den Martelaers-spiegel van Van Braght leeren we ook de, aan het verbranden vooraf gaande, worging kennen. Niet alleen wordt die in vele medegedeelde vonnissen en verhalen van executiën genoemd, maar het vooraf worgen wordt ook bepaaldelijk als een Waalsch of Fransch gebruik vermeld. In het martyrologium van een te Rome verbranden ketter lezen we: „men „heeft hem ten vure veroordeeld; maar in het geheel „niet op zulk een wijze als anderen, die men, ook om „het geloof, met verkorte pijn heeft gericht, die men, naar „Waalsch of Fransch gebruik, te voren opgehangen, den „hals versmoord en eerst daarna verbrand heeft" [1]). Vaak werd ook een zakje met buskruit om den hals van den veroordeelde gehangen; zelfs in geval worging voorafging, had dit soms plaats [2]). Bij het geweld van het ontploffende kruit, verbreidde zich dan onder het volk weleens het ge-

[1]) Van Braght, a. w., dl. II, blz. 190.

[2]) Bijv. bij Jan de Bakker; somtijds had de worging niet plaats, maar werd toch de dood door buskruit verhaast, Haemstede, a. w. fol. 69 en 77 verso. Op de rekening der executie van Jan Blok te Nijmegen wordt eene uitgave voor een pond kruit verantwoord; zie P. C. G. Guyot, *Bijdragen tot de gesch. der Doopsgezinden* (Nijm. 1845), blz. 27.

rucht, dat de Duivel onder dit rumoer de ziel van den veroordeelde had medegesleept [1]). Doch niet alle hardnekkige ketters zijn levend of geworgd verbrand. Velen, die aan hun beginselen zijn trouw gebleven, werden onthoofd, gehangen [2]) of verdronken, welke straffen volgens de plakkaten bestemd waren om toegepast te worden op hen, die vóór hun dood, in den schoot der Kerk wederkeerden. Ik vermoed dat, bij voortgezet onderzoek der martelaarsgeschiedenis, zal aan den dag komen, dat de rechtspraak der plaatselijke rechters over de ketters in deze verzachting der straffen, groot aandeel heeft gehad [3]). Het is hier de plaats dit vermoeden te staven; tot het verkrijgen van zekerheid moeten de Stedelijke Archieven onderzocht worden, om de vonnissen van Schout en Schepenen daaruit bijeen te zoeken. Die arbeid is voor een proefschrift te uitgebreid. Ik moet mij dus bepalen tot het vermelden van de redenen, aan uitgegeven bronnen ontleend, die mij op het uitgesproken vermoeden hebben gebracht.

Het is bekend, dat de eerste Martelaar in ons vaderland te Utrecht op den 10^{den} Juli 1525 stierf; deze man werd verbrand. Behalve dat talrijke banvonnissen en andere vonnissen daar gewezen zijn, werden te Utrecht tot het jaar 1562 minstens 37 menschen gedood [4]). Van deze 37 werden er slechts vijf tot den brandstapel veroordeeld, en onder die vijf waren er nog twee, die zich aan kerkroof hadden schuldig gemaakt. Zij waren Herdoopers, behoo-

[1]) [Cannaert], *Bijdragen tot het oude Strafregt in België* (2de uitg. Brussel, 1829), blz. 141.

[2]) Ophangen komt als straf voor de ketters niet of zelden in plakkaten voor; het is echter zeer dikwijls toegepast.

[3]) Zie boven, blz. 40 v.

[4]) Minstens; een nauwkeurig onderzoek der Archieven moet òf tot bevestiging van dit cijfer voeren òf tot vaststelling van een ander. De meeste mij bekende vonnissen zijn uitgegeven in de *Berigten van het Hist. Gen. te Utrecht*, dl. IV, 2 (1851).

rende tot de secte der Batenburgers en hadden zich, als rechters onder hun geloofsgenooten, aan het leven van anderen vergrepen [1]). Bij een schrijver uit de zestiende eeuw lezen wij: „De ketters werden in het bijzonder binnen „Utrecht scherpelijk vervolgd; velen werden omgebracht, „de vrouwen bij nacht in wijnpijpen in het Raadhuis ver„dronken" [2]). Van verbranding wordt door hem niet gesproken, dan in een vonnis van Dirk van Abcoude, dat echter niet is voltrokken. En die veroordeeling zou nog niet tegen mijn vermoeden kunnen aangevoerd worden, aangezien „de sententie werd gewezen ten Hove door „twee van de geleerdsten uit Leuven en twee uit Brus„sel" [3]), en dus die Inquisiteurs op de stipste uitvoering der plakkaten acht geven konden. Vervolging, strenge vervolging in Utrecht wordt geconstateerd, en toch durfden de Staten van dat gewest, zoowel als de Raad der stad, in 1568 tegenover Alva verklaren, „dat men vóór de „troubelen van 1566, van geen heresie of ketterij wist „te spreken; dat Utrecht meer dan eenige andere plaat„sen in de oude Katholieke Religie floreerde, en vóór de „troubelen van 1566 geen Sectarissen bekend waren, „maar die er waren zich schuil hielden tot op het Ver„bond der Edelen" [4]). Is het aan te nemen, dat beide

[1]) Hun namen zijn Cornelis Jan Oliviersz. en Willem Dirksz. Zij werden den 7den Februari 1545, op de Neude levend verbrand. Zie de aangehaalde *Berigten*, blz. 146 en 147.

[2]) Jhr. Herbaren van Aemstel van Mijnden, heer van Ruweel. Hetgeen van zijne »Mémoires" is overgebleven werd uitgegeven in: *Bijdragen en mededeelingen van het Hist. Gen. te Utrecht*, dl. V (1882), blz. 328—352. De aangehaalde plaats is te vinden, aldaar blz. 348.

[3]) Aangehaalde *Bijdragen*, blz. 349.

[4]) Uit de Procedure van Alva, aangehaald door Rooyaards in *Nederl. Archief* dl. V (1845), blz. 366. Van de geheele verklaring is geen woord waar: vgl. de berichten van Herbaren van Aemstel in de aangehaalde *Bijdragen*, blz. 348—350. Dit voorbeeld dient tevens om aan te toonen, hoe uiterst voorzichtig bij de behandeling der martelaarsgeschiedenis moet worden te werk gegaan.

colleges naar hun oprechte overtuiging hebben gerapporteerd? Ik geloof het niet. De ketters hadden zich niet schuil gehouden [1]), en de executiën hadden meest niet in het geheim plaats gehad. Veeleer meen ik te mogen aannemen, dat de Staten en de Raad der stad zich tot het leugenachtige rapport hebben laten bewegen, niet door liefde voor de Hervorming, maar door liefde voor hunne burgers, die zij, hoewel hen als ketters schuwende, toch nog als hunne burgers bleven beschouwen en daarom voor de harde vervolging van Alva's bloedraad wilden vrijwaren. Diezelfde liefde voor hunne burgers zal er hen toe hebben gebracht om, waar zij zich als Katholieke overheid verplicht rekenden de ketterij te vervolgen, toch niet de zwaarste straffen toe te passen, maar eer tot het zwaard dan tot den brandstapel te veroordeelen. En Utrecht stond hierin niet alleen; de stad Gent ging nog veel verder. Den 31sten Juli 1560 gaf de inquisiteur Titelman vier vrouwen aan de wereldlijke macht (in casu de stadsregeering van Gent) over, om met haar te handelen, zooals het betaamde dat met onverbeterlijke ketters gehandeld werd. Zij moesten dus alle vier worden verbrand. Doch den 12^{den} Augustus nam de Schepenbank het besluit, nogmaals pogingen aan te wenden om de gevangenen te bekeeren, opdat zij in vrijheid mochten gesteld worden, wat te Gent, in tegenspraak met de plakkaten, gewoonte schijnt geweest te zijn. Den 18^{den} November werden de bekeeringspogingen nog eens herhaald, en toen dit wederom te vergeefs was, werden de vrouwen eindelijk 20 Nov. veroordeeld om verbrand te worden [2]).

[1]) Zie de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming*, blz. 90, waar Heda's klrcht over Utrecht »at hodie (proh dolor!) Lutherana tabe non est immunis" wordt meegedeeld. Heda stierf in 1525. Zie verder aldaar blz. 326—332.

[2]) J. B. Cannaert, *Bijdragen tot de kennis van het oude strafrecht in Vlaanderen* (3de uitg. Gend, 1835), blz. 248—255.

Niettegenstaande de om zijn bloeddorst beruchte Titelman [1]) hier als inquisiteur in functie was, wist toch de Stadsregeering de executie bijna vier maanden tegen te houden. Reeds vroeger had die Regeering van haren tegenzin in de vervolging blijken gegeven. Den 2den September 1545 had zij een verzoekschrift aan den Keizer gericht, om ontslagen te worden van het geloofsonderzoek [2]). De Inquisiteurs stelden later aan de Schepenen den eisch, bij het onderzoek op de pijnbank tegenwoordig te zijn. Hiertoe waren deze echter niet dadelijk geneigd. Er werd eerst een rechtsgeleerd advies ingewonnen, tot antwoord op de vraag, of zij wel verplicht waren aan dat verzoek te voldoen. Dat advies werd den 12den October 1553 aan de Stedelijke Regeering voorgelegd. Daaruit bleek dat, op grond van de instructie aan de Inquisiteurs gegeven, en op grond van het Keizerlijk plakkaat van 15 September 1550, „de schepenen, ten verzoeke van de „Inquisiteurs, gehouden en schuldig zijn, hen te assisteeren „en hun te deputeeren of te zenden eenigen van hunne „medegezellen, om present en tegenwoordig te zijn in „het voornoemde examen, indien de voornoemde Inquisi„teurs bij hun verzoek persisteeren" [3]). Eerst toen werd aan het verzoek voldaan.

Dat de Amsterdamsche regeering vóór 1535 zelfs Hervormingsgezind was, is algemeen bekend [4]). Brandt vermeldt, dat in 1558 de regeering van Enkhuizen het tegen den Utrechtschen Bisschop opnam voor een ketterschen pastoor uit haar stad. De Burgemeester aldaar

[1]) Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 228.

[2]) Het stuk is gedrukt bij Cannaert, a. w. blz. 513 v.

[3]) Cannaert, a. w. blz. 268.

[4]) In de *Apotheosis* zegt Tapper aangaande Amsterdam: »Ja die beste »vander Stadt, ende die inde regeringe saten, hebben daer mede (nl. met »ketterij bevleet geweest".

waarschuwde eenmaal een conventikel tegen overrompeling. „Ook", alzoo gaat Brandt voort, „betoonden de Wethou-„ders dezer stad, in het geheele beleid der regeering, „dat ze in zaken van den godsdienst den zachtsten kant „hielden, en hun burgers zeer verschoonende, dikwijls „zaken, die op vele plaatsen met een harden dood wer-„den gestraft, door verbanning, kleine geldboeten of andere „lichte straffen, deden boeten" [1]). Een zoo uitgebreid mogelijk detail-onderzoek moet mijn vermoeden bevestigen of, als niet genoegzaam zeker, doen verwerpen. Zie ik wel, dan is het niet geheel uit de lucht gegrepen, maar reeds eenigermate met bewijzen te staven; bovendien ligt het, om zoo te zeggen, in den aard der zaak, wat echter in de historie een hoogst gevaarlijk argument is.

In de plakkaten worden de ketters, die hun dwalingen erkennen en herroepen, veroordeeld om te sterven, de mannen door het zwaard, de vrouwen door de put. Over

[1]) Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 219; men vgl. verder blz. 232, 246, 252, 264, 267, waar overal kleine trekken en bijzonderheden worden gemeld, die, als ik wel zie, mijne onderstelling bevestigen. Zelfs leden van het Hof waren, buiten invloed der Inquisiteurs, welwillend, blz. 248. Eindelijk is het ook niet zonder beteekenis dat herhaaldelijk in de plakkaten de officieren, die de straffen niet stiptelijk toepassen, bedreigd worden met verlies hunner posten enz.; zie de plakkaten van 1529, 1531, 1540 en 1550 in het *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I. Bijv. blz. 126 (uit het plakkaat van 1549): »Verbiedende allen onsen Rechteren, Officieren ende »Justicieren te altereren, modereren, ofte veranderen de voorseyde peynen »in gheenderande manieren dat het sy: maer naectelicken (naer dien dat »hemlieden ghebleken sal wesen van de voorseyde contrauencie) declareren »de voorseyde peynen navolghende dese teghenwordighe ordonnancie, op de »peyne van ghepriueert te werden van haerlieder staten ende officien, ende »verclaert inhabijl emmermeer te moghen hebben officie, ende daerenbouen »noch arbitralicken ghecorrigiert. Ordonnerende allen onsen officieren, ons »oft onser voornomder zuster de Conijnghinne, te aduerteren, wanneer onse »Rechteren, ofte Schepenen (oft andere kennesse hebbende vande voorseyde »delinquanten) zwaricheyt maecken zullen onse voorseyde ordonnancien »te achtervolghen ende te apposeren de voorschreuen peynen, om teghens »hemlieden te doen procederen tot den voorseyder peinen".

de eerstgenoemde wijze van executeeren behoeft niet veel gezegd te worden. Meestal werd het hoofd afgeslagen met een zwaard, soms met een bijl [1]). Als eene bijzonderheid wordt door Brandt meegedeeld, dat Jakob van Kampen met een vleeschhouwers-hakmes is onthoofd [2]). Deze straf van onthoofden, hoewel in de plakkaten voor mannen bepaald, is zeer dikwijls ook op vrouwen toegepast. Anders was het met de straf der delving. Het is mij niet bekend, dat één ketter van het mannelijk geslacht levend begraven is, terwijl deze straf in de rechtspleging toch niet zoo uitsluitend een straf voor vrouwen was, al werden die wel hoofdzakelijk er mee gestraft. Men denke slechts aan Albert Beilinc [3]). Dr. Nyens schrijft over deze wijze van executeeren: „De straf der delving, dat is „het levend „begraven", bestond niet in levend begraven. De veroor„deelde werd in eene doodkist gelegd, en door deze was „een touw, waarmede men hem (lees liever haar) ver„wurgde op het oogenblik dat hij (zij) in de aarde „zonk" [4]). In een noot, waar men het bewijs, van het in den tekst beweerde, mag zoeken, leest men: „Vergelijk „de executie van Antoinette Roesmals te Leuven in 1543". Een bewijsplaats te geven, kan hier echter onmogelijk bedoeld zijn, want Antoinette Roesmals is op de beschre-

[1]) De scherprechter heette ook wel: meester met of van den zweerde, zie Mr. J. W. Staats Evers in een stukje: *De Arnhemsche scherprechter in zijn functiën in vorige eeuwen* geplaatst in *De Oude Tijd*, jaarg. 1869, blz. 98–101. Vele beulszwaarden worden hier en daar nog bewaard. De stad Deventer bezit er nog twaalf, waaronder een bijzonder fraai, zie *De Oude Tijd*, jaarg. 1869, blz. 133 en 149. Op blz. 150 wordt eene inscriptie van een beulszwaard medegedeeld. Op de Gevangenpoort in den Haag zijn ook nog vijf zwaarden en eenige bijlen aanwezig.

[2]) Brandt, a. w. dl. I, blz. 122.

[3]) Zie het artikel *De waarheid aangaande Albert Beilinc* van de hand van Prof. Fruin in diens *Bijdragen enz.* (Nieuwe reeks, dl. VI, 1870), blz. 1—20.

[4]) Nuyens, a. w. dl. I, stuk 1, blz. 125.

ven wijze niet gedood. Zij is wel degelijk op de, laat ons zeggen: ouderwetsche manier, levend begraven. Enzinas, naar wiens „Mémoires" verwezen wordt, spreekt juist uitvoerig over die wreede wijze van executeeren [1]). Haemstede, die hier zoowel als elders [2]) toont de „Mémoires" van Enzinas gekend en ijverig gebruikt, bijna overgenomen te hebben, heeft de executie van Antoinette óók zoo verhaald. Zij en haar lotgenoote zijn levend begraven, evenals Maria de vrouw van Augustijn Barbier, wier executie tamelijk nauwkeurig door Haemstede wordt beschreven [3]).

Had Dr. Nuyens wat meer crediet voor onze martelaarsboeken [4]), hij had daaruit misschien een voorbeeld

[1]) *Mémoires*, tome I, p. 99, 101, 105, 107, op welke bladzijden men leest: »et les femmes enterrées toutes vives" (faeminae vero vivae sepeliantur). Het gaat te ver, dit te vertalen door: geworgd begraven worden. Bij de vonnissen, die tot den brandstapel veroordeelen, is er ook wel degelijk verschil tusschen »levend verbrand" en »geworgd en verbrand worden". De sententie van Antoinette Roesmals (o. c. p. 336) heeft: »sal executeren »met dolven" zonder meer.

[2]) Nl. bij het verhaal van Joost Jusberg en Gilles Tielman, a. w. fol. 88 en fol. 89.

[3]) Haemstede a. w. fol. 84 verso, en 116 verso. Het verhaal schijnt de executie van Antoinette ten onrechte naar Gent en in 1540 te verplaatsen; doch de vergelijking der verhalen laat geen twijfel aan de identiteit over.

[4]) In dl. I, stuk 1, blz. 226 noot 1 van zijn werk, zegt schrijver van onze martelaarsboeken: »Deze echter kunnen den toets niet doorstaan. Zij zijn »geschreven met het doel om de slachtoffers te verdedigen en de rechters »als beulen voor te stellen, terwijl zij het verband der feiten verwringen. »Uitvindingen van godsdienstige partijzucht, grove overdrijvingen worden »daarin voor onaantastbare waarheid opgenomen, terwijl de minste historische »kritiek ons reeds er toe moet leiden om ze alleen met omzichtigheid te »raadplegen". Moest ik den indruk, dien de Martelaarsboeken op mij maken weergeven, ik zou mij anders uitdrukken. Zeker zijn zij partijdig, maar ze hebben die partijdigheid gemeen met Katholieke beschrijvingen van Katholieke martelaren. (Men leze de studie van Prof. Fruin over *de Gorcumsche Martelaren*, geplaatst in de *Gids* van 1865, dl. II, blz. 293–336). Maar ik geloof dat bij partijdigheid ook waarheidsliefde de pen der schrijvers bestuurde. Wat Prof. Fruin (aangehaalde studie, blz. 311 v.) aangaande

kunnen aanhalen van een executie, zooals hij die beschrijft. Te Doornik werd nl. in 1545 eene vrouw op de beschreven wijze om het leven gebracht [1]). Aan den kant staat bij dat verhaal aangeteekend: „wijze van vrouwen te delven". Die woorden bewijzen niets anders, dan dat de bewerker der uitgave van 1671 van Haemstede's boek gemeend heeft, dat de executiën alzoo plaats hadden; de kantteekening ontbreekt in vroegere uitgaven. Werkelijk is later deze wijze algemeen ingevoerd [2]); doch ik geloof niet dat die verandering zich reeds had gevestigd in het tijdperk der Hervorming. Het eenige mij bekende voorbeeld is dat van de vrouw te Doornik in 1545 [3]).

Het verdrinken werd toegepast op mannen en vrouwen. De veroordeelden werden òf alleen vast gebonden aan handen en voeten òf gebonden in een zak, somtijds door steenen verzwaard. Meestal werden de vrouwen verdronken, doch ook bij mannen is deze executie geen uitzondering; het was vaak eene wijze van geheime executie [4]). Soms had ook de uitvoering van het vonnis in de gevangenis plaats; de veroordeelden werden dan, hetzij in een zak gesloten,

het werk der gebroeders Est zegt, geldt, als ik mij niet bedrieg, ook van onze Martelaarsboeken. Wat eindelijk de historische kritiek der martelaarsboeken aangaat, ik geloof dat daaraan nog heel wat te doen is. Vooral de wordingsgeschiedenis en de verdere ontwikkeling van Haemstede's boek verdient nog op verschillende punten nadere toelichting.

[1]) Haemstede, a. w. fol. 98 verso.

[2]) Fruin in diens *Bijdragen enz.* (nieuwe reeks, dl. VI, 1870), blz. 16.

[3]) Moeders (ongehuwde?) die haar kind hadden gedood, werden ook levend begraven, zie Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* (Brux. 1858), tome VII, p. 175, note 1. Voorbeelden van levend begraven wegens ketterij bij Henne, o. c., tome IV, p. 318. Ruart Tapper zegt: »vrouwen, die beste van der stadt, levendich in een kuyl laten versmooren". Zie *Apotheosis* (Amst. 1622), blz. 39. Zie over dit boekje boven blz. 43 noot 5.

[4]) Zoo werd Huibert Selcart te Bommel in 1542 in de Waal verdronken, Acquoy, *Jan van Venray* ('s Hertogenb. 1873), blz. 6—8, en blz. 217—220; zie ook Moll. *Angelus Merula*, blz. 158, noot 3, en van Braght, a. w. dl. II, blz. 413, 501.

hetzij alleen aan handen en voeten gebonden, in een vat (pijp) water geworpen [1]). Brandt verhaalt dat de slachtoffers ook wel, met het hoofd tusschen de knieën vastgebonden, in het vat werden gesmoord [2]). Den 25sten September 1523 werd in Holland een plakkaat uitgevaardigd, waarin werd bepaald, „dat geen religieusen „noch geestelijke personen uit Frankrijk in deze landen, „noch ook econtra zullen mogen reizen, op straffe van „in een zak gestoken en verdronken te worden" [3]).

Bij elke executie was de beul de handelende persoon. Het ambt, zoowel als de persoon die het bekleedde is te allen tijde zeer verafschuwd door het volk [4]). Niet alle plaatsen hadden een eigen beul. Zoo had bijv. Amsterdam er geen; die van Haarlem of Utrecht kwam daar de executiën doen [5]). Vroeger was het ambt een grafelijke bediening. Het schijnt, dat er slechts één (met zijn dienaren) in een gewest of provincie was; die van Holland woonde te Haarlem [6]).

De beul en zijn dienaars, een substituut van den Procureur-Generaal (of een ander rechtspersoon) en een biechtvader waren, behalve de veroordeelde, de eenigen die op het schavot werden toegelaten [7]). Vóór de executie

[1]) Joris Wippe, van Braght, a. w. dl. II, blz. 203.

[2]) Brandt, a. w. dl. I, blz. 278.

[3]) *Repertorivm van de placcaten enz.* ('s Gravenh. 1643), blz. 13.

[4]) Over dit ambt kan men in het tijdschrift *De Oude Tijd* een en ander vinden, o. a. jaarg. 1869, blz. 98—101; een beulsrekening van 1608 wordt meegedeeld, jaarg. 1870, blz. 186. Een tarief, dat het loon van den beul te Gent bepaalde, is te vinden bij J. B. Cannaert, a. w. (3de uitgave, Gent. 1835), blz. 300 - 303. Als een staaltje van het verregaande cynisme, waarmede dergelijke zaken werden behandeld, zij hier meegedeeld, dat op dat tarief het verminken van een veroordeelde (afsnijden van neus of oor of afkappen van vingers of handen) en het verbranden van verboden boeken en papieren, onder één hoofd genoemd worden; dit kostte alles drie gulden.

[5]) J. Koning, a. w. blz. 62.

[6]) J. Koning, a. w. blz. 105.

[7]) *Repertorivm van de placcaten*, blz. 50.

vroeg de beul dikwijls aan den veroordeelde vergiffenis voor hetgeen hij zou doen, somtijds zelfs geknield [1]).

De Heeren van den Gerechte dronken bij gelegenheid van executiën veelal wijn; enkele malen bij niet onaanzienlijke hoeveelheden. Zoo werden, toen Jan Blok te Nijmegen gedood is, niet minder dan zeven en zestig kwarten verbruikt [2]). Somtijds hielden de Rechters ook een maaltijd [3]). Dit misbruik is te Utrecht in 1542 afgeschaft; Schout, Burgemeester en Schepenen eischten toen daarvoor eene geldelijke vergoeding [4]). Op andere plaatsen had die maaltijd later nog plaats; zoo bijv. te Zierikzee. De veroordeelde moest dan, tusschen een predikant en een rechter of burgemeester, plaats nemen [5]).

Wanneer eene vrouw een veroordeelde, die op het schavot stond, huwen wilde, bracht een oud gebruik mede, dat zij daardoor den man het leven redde [6]). Ik weet geen geval aan te wijzen, dat aldus een ketter het leven er heeft afgebracht; ook niet, dat een vrouw of meisje een veroordeelden ketter tot echtgenoot heeft begeerd. Wel is een geval bekend, dat de Protestanten, toen zij als vervolgers der Katholieken optraden, aan een hunner slachtoffers, naar dat oude gebruik, het leven

[1]) Haemstede, a. w. fol. 89 verso en 369.

[2]) Guyot, a. w. blz. 28. Ook de veroordeelden kregen somtijds wijn vóór de executie, bijv. Gerrit Hasepoot, van Braght, a. w. dl. II, blz. 173 en Hendrik Eemkens, t. a. p. blz. 294; zie ook de rekening betreffende de executie van Jan Blok. Guyot, a. w. blz. 27. Het geschiedde ook wel, dat zij spijzen te gebruiken kregen, van Braght, a. w. dl. II, blz. 367; Haemstede, a. w. fol. 89 en 301 verso.

[3]) Henne, o. c. tome VII, p. 200.

[4]) Van der Monde's *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht*, dl. VIII (1842), blz. 245 v.: zie ook de *Utrechtsche Volksalmanak*, jaarg. 1860 en van Hasselt, *Arnhemsche Oudheden* (Arnh. 1803), dl. I, blz. 240 - 243.

[5]) Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, op het artikel »Zierikzee"; een plaatje is er bijgevoegd.

[6]) Henne, o. c. tome VII, p. 200.

hebben geschonken. Een jongman (Bommer), die op het punt stond mede in de rij der Gorcumsche martelaren te worden opgenomen, werd door een meisje ten huwelijk verlangd; dit redde hem het leven. „Opmerkelijk is het", aldus schrijft prof. Fruin, „dat dit overoud gebruik nu „nog, zelfs door fanatieken, geëerbiedigd werd" [1]).

De lijken der geëxecuteerden werden niet in gewijde aarde op kerkhoven begraven; men had er gewoonlijk eene afzonderlijke begraafplaats voor. Vooraf werden ze vaak ten toon gesteld, somtijds zelfs aan stukken, op de verschillende poorten der stad [2]). Op andere plaatsen werden de lijken naar een, buiten de stad gelegen, plaats gebracht, waar ze aan weer en wind, en aan de dieren werden overgelaten. Dit geschiedde veelal te Amsterdam, alwaar de lichamen naar de Volewijk vervoerd werden. Deze was tegenover de stad gelegen, en ontleende hoogst waarschijnlijk den naam aan het groot aantal vogels, die daar huisden en op de lijken aasden [3]). Dikwijls wisten geloofsgenooten of vrienden de lijken te bemachtigen en te begraven [4]).

[1]) In de *Gids*, jaarg. 1865, dl. II, blz. 318. De jonge Bommer had, evengoed als de anderen, in de oogen der Geuzen den dood verdiend, blz. 314.

[2]) Als bijv. het lijk van Jakob van Kampen, Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 122.

[3]) Soeteboom schrijft in: *De zoet stemmende zwaane van Waterland*, blz. 19, opgenomen in: *Oud-heden van Zaan-land* (Amst. 1702), dl. II, »De Voolewyck komt onder Buycksloot, maar in eygen dom die van Am»sterdam toe ofte ten meestendeel, hebbende daar op een steenen Galg »gebouwt: bij sekere tyden van 't jaars word deselve geschout by Gecom»mitteerden, van Amsterdam en Heymraders van Waterland. Het schynt »dat op de Voolwyk wel eer veel jonghe Paarden gevoed zyn, en dese »naam veroorsaackt heeft". Dat de vogels meer aandeel in de naamgeving hebben gehad dan de paarden, behoeft, dunkt mij, geen betoog. Zie ook M. de Vries, *P. C. Hoofts Warenar* (Leiden 1843), blz. 225 v., vgl. J. Koning, a. w. blz. 179.

[4]) Bijv. van Braght, a. w. dl II, blz. 183.

Enkele malen vind ik melding gemaakt van executiën van een lijk. In 1526 werd, op bevel van Karel van Gelre, het lijk van eene vrouw, die op haar sterfbed de sacramenten had geweigerd, verbrand [1]). Later had, mede in Gelderland, eene andere, veel minder barbaarsche, strafoefening op een lijk plaats. Claes van Leeuwe was, evenals elk goed Katholiek, in gewijde aarde begraven. Toen zijne vrouw later als herdoopte in hechtenis kwam, bleek het, dat de man ook herdoopt geweest was; het lijk werd „door die van Zutphen" opgegraven en in ongewijde aarde overgebracht [2]). Brandt verhaalt nog, dat het lijk van David Jorisz. geruimen tijd na zijn dood, op last van de overheid van Bazel is opgegraven en met zijne boeken verbrand. Dit geschiedde 13 Mei 1559 (hij was gestorven 26 Aug. 1556), omdat zijne leerlingen geloofden, dat hij binnen drie jaar na zijn dood zou opstaan [3]). Een geval van rehabilitatie van een lijk door Protestanten wordt in Haemstede's Martelaarsboek gevonden. Neesken de Greef was in 1582 te 's Hertogenbosch gestorven en had het sacrament geweigerd; zij werd daarom onder de galg begraven. Toen de stad in 1629 onder het gebied der Staten-Generaal kwam, werd haar lijk plechtig naar de kerk overgebracht [4]).

Ten slotte nog een enkel woord over de consfiscatie der goederen, wijl ook deze bij de doodvonnissen behoorde.

[1]) Zie den brief bij van Hasselt, *Stukken voor de Vaderlandsche Historie* (Arnh. 1792). dl. III, blz. 49 v., en de Hoop Scheffer, *Geschiedenis der Kerkhervorming*, blz. 447, 448 noot 1.

[2]) De brief, waaraan dit is ontleend, van den Kanselier en Raden van Gelderland aan koningin Maria, is te vinden in het *Kerkhistorisch Archief*, dl. I, (1857), blz. 116—118.

[3]) Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I. blz. 138.

[4]) Haemstede, a. w. fol. 460 verso.

Bijna elke stad had hieromtrent privilegiën [1]). Herhaaldelijk moesten de steden voor hun rechten in deze opkomen [2]). Meermalen werd de zaak in de vergaderingen der Staten besproken. Den 18^{den} April 1537 bijv. was de confiscatie van alle goederen van een Amsterdamsch burger aanhangig; dit was tegen het privilege der stad, waaraan de Procureur-Generaal van Holland zich echter niet had gestoord. Heel spoedig was het geschil niet ten einde, want in September 1538 werd er in de Statenvergadering nog over gesproken [3]). Somtijds werd in de vonnissen vermeld, dat op de privilegiën geen acht zou worden geslagen, als bijv. in die van Pieter Jansz., Tobias Quintincxsz., Reijer Dirksz., Lievijn Jansz., van Gendt, Jacob Jansz. Sael, en anderen [4]). Bij anderen wordt gezegd, dat bij de confiscatie zou gelet worden op de rechten der poorters, bijv. in de vonnissen van Jan Claesz. en Lucas Lambrechts [5]). Duidelijk is in deze het vonnis, waarbij Joriaan Simonsz. en Clement Dirksz. werden ter dood veroordeeld [6]). De eerste was geboren te Hallum in Friesland en derhalve geen poorter van Haarlem, de laatste was dat wel. In het vonnis staat dan ook, dat de goederen van den eerste geconfisqueerd worden „alle en te male", die van den laatste „tot'er sommen toe van „tsestig pond en niet verder, soo verre die deselve „somme excedeeren, volgende de previlegie deser Stede".

[1]) v. Leeuwen, *Rooms-Hollandsch-regt*, blz. 675—684.

[2]) Wagenaar, *Vaderlandsche Historie*, dl. V. blz. 208.

[3]) Van der Goes, *Register*, dl. I, blz. 549, 569. Den 20sten November 1549 werd bij plakkaat de confiscatie van goederen geregeld, *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 153—156.

[4]) Te vinden bij van Braght.

[5]) Te vinden bij van Braght.

[6]) Te vinden bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 183.

Vóór het plakkaat van 1549 werd in de plakkaten tegen de ketterij de confiscatie van goederen besproken met de restrictie „voor zoover de confiscatie in de plaatsen, waar de goederen zijn gelegen, bestaat". De privilegiën werden dus erkend. Bij het plakkaat van 20 Nov. 1549 verdween die erkenning; het werd juist uitgegeven, om de tallooze moeilijkheden aan de confiscatie verbonden, te vermijden. De privilegiën werden van keizerswege afgeschaft. Toch bleven stedelijke Magistraten en Provinciale Hoven ze soms erkennen; het vonnis tegen Joriaan Simonsz. en Clement Dirksz., gewezen in 1557, bewijst het.

Hoewel dit hoofdstuk zeer bepaald in mijn proefschrift te huis behoort, beweegt het zich toch op een mij geheel vreemd gebied. Terwijl een rechtsgeleerde schrijft dat „de moeijelijke, diep ingrijpende en veel omvattende „studie (der geschiedenis van ons rechtswezen) eene afzon„derlijke bewerking vordert" [1]), zal ik wel niet behoeven te zeggen, dat dit hoofdstuk niet de minste aanspraak op bijzondere wetenschappelijke waarde wil maken. Ik gaf slechts wat ik had, en mochten deze bladen ooit komen onder de oogen van een deskundig lezer, hij gelieve dan te bedenken: „Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas."

[1]) Jhr. Mr. J. J. de la Bassecour Caan, *Schets van den regeringsvorm der Nederlandsche Republiek* ('s Gravenh. 1862), blz. VI.

HOOFDSTUK VI.

De Geschriften der Martelaren.

De geschriften, die in dit Hoofdstuk ter sprake moeten worden gebracht, zijn niet al de bestaande pennevruchten van personen, die den marteldood hebben ondergaan. Het moge van onbetwistbaar belang zijn, na te gaan of onder de hier te lande omgebrachte personen ook menschen zijn geweest, die te eeniger tijd als schrijvers zijn opgetreden, dat onderzoek behoort in dit Hoofdstuk, naar ik meen, niet te huis. Boeken als de „Bibliotheca Belgica" van Valerius Andreae en die van Foppens alsmede de „Mémoires" van Paquot, zijn daarbij van groote waarde en geven vele inlichtingen. Ik moet mij hier bepalen tot de geschriften, die door de martelaren als zoodanig geschreven zijn, d. w. z. tot die, welke zij in de gevangenissen, vaak met den dood voor oogen, hebben opgesteld. Wij kunnen die in twee hoofdgroepen verdeelen, nl. in brieven en liederen. Elke groep kan wederom in twee afdeelingen worden gesplitst. Sommige brieven geven verslag van de verhooren, vaak ook van de pijnigingen, door de schrijvers

ondergaan, van de harde gevangenschap, die zij te verduren hadden, en van den strijd en de moeite, die het hun kostte, om bij „de waarheid" te volharden. Andere zijn van louter stichtelijken en opbouwenden aard en heeten dan bij voorkeur „Testamenten" [1]). De verdeeling der liederen is van denzelfden aard; vele zijn niets anders dan een verslag van het gebeurde; andere zijn stichtelijke liedekens. Van de eerste soort zijn er vele die, door vrienden opgesteld, misschien werden rondgevent bij of na de executie dergenen, ter eere van wie de versjes geschreven zijn. Deze zijn gemakkelijk te onderkennen van de eigen pennevruchten der martelaren, daar in die laatste natuurlijk nimmer van de executie zelve sprake kan zijn, terwijl de eerstgenoemde liederen die gewoonlijk breedvoerig bezingen.

Het spreekt van zelf, dat de grens dezer onderscheiding niet scherp is te trekken. Het is immers niet meer dan natuurlijk, dat de gevangene, die verhaalt hoe hij met Gods hulp de smarten der pijniging heeft doorstaan, de verzoeking tot afval heeft bestreden, en met „de schriftuur" aan de met hem disputeerende monniken het zwijgen heeft opgelegd, daaruit aanleiding neemt om vermanend en stichtend tot zijne lezers te spreken. Dat die geschriften met zorg werden bewaard, in tijden van huiszoeking werden verborgen (bijv: „achter de bedstede onder het dak, overmits de groote benauwdheid van wege

[1]) Wanneer de schrijvers verslag doen van hunne disputaties met den Inquisiteur of met de rechters of de monniken, dan zijn die brieven vol van polemiek, doch het zijn daardoor nog geene polemische geschriften. Van deze laatste soort trof ik slechts één voorbeeld aan; nl. een brief van Jan Gerritsz., aan een »Luytersehen paap", te vinden bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 320. Ook Mr. Jelis Matthijsz. voert in een deel van een brief polemiek (t. a. p. blz. 308); doch alles is te onbepaald, om met juistheid te kunnen aangeven wien of wat de schrijver op het oog heeft gehad.

het vervolgen en de groote tyrannie" [1]), dat ze werden uitgeleend aan geloofsbroeders, afgeschreven en spoedig ook gedrukt en algemeen verkrijgbaar gesteld, kan ons niet verwonderen. Wat stellen wij allen niet hoogen prijs op de laatste woorden van hen, aan wier sterfbed wij hebben gestaan; een enkel woord heeft soms een beslissenden invloed voor een geheel leven. Met welk eene nauwgezetheid brengen wij een laatsten wensch ten uitvoer! Zulk een laatsten wensch, een woord tot afscheid en bemoediging aan hen, die achterbleven, moesten de Martelaren toevertrouwen aan het papier. Sommigen hunner waren gevangen genomen, zonder dat iemand der hunnen daarvan getuige geweest was [2]); anderen waren ver van hunne bloedverwanten en vrienden weggevoerd en op eene vreemde plaats gekerkerd. De toegang tot de gevangenissen was wel in den regel vrij voor hen, die bezoeken wilden afleggen of gaven offeren; maar niet ieder was in staat, den zwaren gang naar het droevig en noodlottig verblijf van den geliefden echtgenoot of van vader of broeder te maken. Misschien was zulk een tocht ook niet altijd van gevaren ontbloot. En dan nog, eene blijvende gedachtenis was alleen het door hem zelven geschrevene, dat altijd tot stichting en versterking in droeve dagen kon gelezen en herlezen worden. „Deelt „dit onder elkander voort", zoo schrijft een gevangene [3]), „en beveelt het Gode, herkauwt het naarstelijk, verstaat „het wijselijk. Och! als gij dit doet, zal het blijken dat „gij te zamen uwe zaligheid zoekt en mijn schrijven in „waarde houdt". Een ander [4]) eindigt een brief aan zijn

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 366; zie ook de Hoop Scheffer, *Onze Martelaarsboeken*, in de *Doopsgezinde Bijdragen*, jaarg. 1870, blz. 47—52.

[2]) Jan de Grave, Haemstede, a. w. fol. 373 verso.

[3]) Jelis Matthijsz. aan zijne geloofsgenooten, van Braght, a. w. dl. II, blz. 312.

[4]) Joriaen Simonsz, van Braght, a. w. dl. II, blz. 181.

zoon met deze woorden: „dit is mijn meeste en laatste „wil, mijn testament tot u, dit begeer ik van u, dat gij „dit met naarstigheid wilt doorlezen, dit wel herkauwen „en leggen het bij de Schrift om uwe gangen hiernaar „te voegen". Al doet het ons aangenamer aan te lezen, dat een Zuid-Nederlander [1]) zijn verhoor en belijdenis aan „eene zuster" mededeelt, „nochtans uit die oorzaak niet, „dat gij daaruit, gelijk van eene hooge en volmaakte „wijsheid, geleerd en gesticht zoudt mogen worden, maar „als eene belijdenis des allerminsten dienaars Gods, die „zijn talent, dat hij van den Heer ontvangen heeft, niet „heeft willen begraven", zeer zeker geven de beide eerste getuigenissen, naar waarheid een bewijs van de hooge waarde, die aan de „brieven" en „testamenten" der Martelaren werden toegekend.

De zoogenaamde „Testamenten" d. i. uiterste wilsbeschikkingen van geestelijken aard, bestonden reeds lang. Wijlen de Hoogleeraar W. Moll schrijft dienaangaande, aldus: „Het was onder de devoten der vijftiende eeuw „gewoon, dat zij, wanneer zij stierven of dachten te zul„len sterven, aan de hen omringende vrienden en geest„verwanten nog eenige woorden van vermaning toespraken, „die door de nablijvenden doorgaans met liefde herdacht „en als uitdrukking van „den uitersten wil" der afge„storvenen beschouwd werden. . . . . Dat men diergelijke „laatste vermaningen somtijds in schrift stelde, opdat zij „des te beter van de vergetelheid bewaard zouden blijven, „laat zich vermoeden. Zeker is het echter, dat men uit „de biographiën, welke aan de nagedachtenis van uit„muntende devoten gewijd waren, somtijds die gedeelten „afschreef, waarin hunne laatste lessen waren opgeteekend,

[1]) Godefroy van Hamele, Haemstede, a. w. fol. 142 verso. Hij werd in 1552 te Doornik gedood.

„en dat zulke gedeelten, op afzonderlijke bladen gesteld, „onder den titel van Testamenten, in omloop kwamen" [1]).

In de eeuw der martelaren hebben wij met hetzelfde gebruik te doen, dat in de vijftiende eeuw, bij de z.g. devoten werd gevolgd. Ook zij waren de devoten van hun tijd, beschouwden althans zich zelve en hunne geloofsgenooten als zoodanig. De omstandigheden, waaronder zij den dood te gemoet gingen, waren wel geheel andere dan die, waaronder de devoten der vijftiende eeuw het hoofd ter ruste nederlegden, doch die waren juist geschikt om, zoo mogelijk, aan de testamenten der Martelaren nog grooter waarde toe te kennen. Niet alleen denzelfden naam, maar ook dezelfde zaak treffen wij hier aan. Brandt verhaalt, dat Joriaan Ketel in de gevangenis aan zijne kinderen „iets geschreven had bij form van uiterste wil" [2]). De brief van Jan Claesz. aan zijne kinderen begint met de woorden: „Mijne lieve kinderkens . . . . . dit late ik u tot een Testament" [3]). De onderscheiding tus-

[1]) Moll, *Johannes Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de vijftiende eeuw* (Amst. 1854), dl. I, blz. 318, vgl. ook Acquoy, *Het klooster van Windesheim en zijn invloed* (Utr. 1875), dl. II, blz. 302 v.

[2]) Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 144. Van Braght noemt Joriaan Ketel niet en neemt ook dit Testament niet op; misschien wel, omdat bekend was, dat Ketel een David-Jorist was. Van anderen heeft van Braght dat niet geweten en hen dan ook opgenomen, bijv. Anneke Jans (a. w. dl. II, blz. 143), waarschijnlijk dezelfde als Anneke van Rotterdam (a. w. dl. II, blz. 48); zoo ook Maria van Beekum, en Wisel (Ursel = Ursula), de vrouw van den broeder der eerste, a. w. dl. II, blz. 65, vgl. Gerdes, *Historia Reformationis*, tom. III, p. 180—182. Het testament van Joriaan Ketel is bewaard gebleven. De Bibliotheek der Vereenigde Doopsgez. Gem. te Amsterdam bezit een boekje, voor het grootste deel H. S., waarin zijn Testament (gedateerd 26 Juni 1544), een liedeke, zijne »belijdinghe" en een brief aan zijne vrouw voorkomen. Een ander boekje, van diezelfde Bibliotheek, waarvan de rugtitel luidt: *Tractaten van David Jorisz.*, bevat het Testament van Joriaan Ketel en hetzelfde liedeke, beide in druk.

[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 67; vgl. Joriaan Simonsz., t. a. p. blz. 181. Een testament van Dirk de Graaf, Prior van het klooster te Windesheim, is te vinden bij Acquoy, a. w. dl. III, blz. 323—329.

schen brieven en testamenten, die ik boven maakte, wordt door de schrijvers zelven niet volgehouden; d. w. z. wat volgens die onderscheiding een testament moest heeten, wordt ook wel eenvoudig brief genoemd. Zoo wordt b.v. door Haemstede medegedeeld [1]), dat Claes Cornelis van 's Gravesande veel geschriften heeft nagelaten, die echter, opdat het werk niet al te uitvoerig zoude worden, niet alle zullen worden afgedrukt, „stellende alleen een brief „waarin hij zijne huisvrouw schrijft zijne bekentenis des „geloofs . . . . . met nog een testament, hetwelk hij zijne „huisvrouw en eenig kind tot eene gedachtenis heeft „nagelaten".

Die brieven en testamenten, hetzij dan in proza of in de weinig verheven volksrijmelarij opgesteld, werden geschreven [2]) in de kerkers. De toestand, waarin zich drie eeuwen geleden het gevangeniswezen bevond, was van dien aard, dat het schrijven er moeilijk te beletten was. Werd iemand in boeien gesloten, dan kon hij dikwijls nog een ander voor zich laten opteekenen. Men schijnt er in die dagen niet ver in geweest te zijn, gevangenen iets te beletten. Van Joris Wippe teekent van Braght aan: „Hij heeft in zijne gevangenis eenige brieven geschreven, „waarvan er ons drie ter hand gekomen zijn; hij zou „nog wel meer geschreven hebben, doch er werd zoo „scherp toezicht gehouden, dat hij geen inkt hebben zou, „dat hij den laatsten brief (dien aan zijne kinderen) met

[1]) Haemstede, a. w. fol. 429 verso.

[2]) Ik trof ook nog één voorbeeld aan van de benaming »Testament" voor de mondelinge opdracht, zooals de devoten der vijftiende eeuw die veelal deden. Toen Merula op weg naar den brandstapel was, sprak hij nog voor het laatst met zijn neef. Een en ander wordt meegedeeld in de *Apotheosis* van Tapper (Amst. 1622), bl. 46. In margine staat daarbij aangeteekend: »Enghels doot sprake, ende zijn Testament tot zijnen Neve".

„sap van moerbeziën geschreven heeft" [1]). Deze kleine bijzonderheid is merkwaardig: wij zien er uit, hoe slecht in dien tijd het stelsel der bewaking was; maar verder, en dat is, in dit hoofdstuk althans, van meer belang, welk een hooge waarde er door de gevangenen aan werd gehecht, dat hunne nabestaanden, eenig geschrift van hen zouden bezitten, en hoe hoogen prijs die familiebetrekkingen er op stelden, het geschrevene te bewaren. De brief toch, die met het vreemdsoortige schrijfmateriaal geschreven werd, is niet verloren gegaan; er moet dus wel bijzonder veel zorg aan besteed zijn, om dien te behouden. Over het algemeen echter schijnt het schrijven wel geoorloofd te zijn geweest. Sommigen, vooral geestelijken, moesten zich weleens schriftelijk verantwoorden, bijv. Merula [2]); dat in zulk een geval voor schrijftuig werd gezorgd, is natuurlijk. Doch ook voor de brieven werd het den gevangenen wel verschaft, hetzij voor eigen kosten, zooals alles wat zij in de gevangenis kregen, hetzij dat vrienden of bloedverwanten het hun medebrachten bij de bezoeken [3]). Jelis Matthijsz. schrijft, dat hij met zijn medegevangene door wel acht of tien wachters werd bewaakt [4]), doch hij klaagt volstrekt niet, dat het schrijven hem werd bemoeilijkt; hij onderteekende zelfs een brief den 29sten October des morgens om vijf uur [5]); hij moet daarvoor kunstlicht gehad hebben, en zijn arbeid kon aldus

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 204.

[2]) Moll, *Angelus Merula* (Amst. 1851), blz. 99 en elders. Ook Cornelis Halewijn te Antwerpen verantwoordde zich schriftelijk, Haemstede, a. w. fol. 303. Van Jan Woutersz. bestaat nog een stuk, door hem aan de regeering van Dordrecht geschreven, van Braght, a. w. dl. II, blz. 568.

[3]) Adriaan Cornelisz. schrijft te Leiden: »dat papier is al dier, als wij in »banden zijn, maer mits dat Habacuc mij noch wat papiers brachte, soo »schrijve ik u noch een weynig". Van Braght, a. w. dl II, blz. 141.

[4]) Van Braght, a w. dl. II, blz. 312

[5]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 314.

moeilijk voor de bewakers verborgen blijven. Toen diezelfde man later in een kelder werd opgesloten, kreeg hij een stuk kaars [1]), terwijl hij elders uitdrukkelijk schrijft, dat hij van den Baljuw verlof had verkregen, om nog eens aan zijne vrouw te schrijven [2]). Een Zuid-Nederlander, Michiel Rovillart, deelt mede, dat hij gewoon was, des nachts te schrijven en te lezen [3]). Ook ontvingen de gevangenen wel brieven van hunne familieleden of geloofsgenooten [4]); het bezoeken in de gevangenissen was, zooals reeds opgemerkt werd, over het algemeen geoorloofd en eene zeer gewone zaak.

Allicht hoopte men soms door de brieven op het spoor te komen van de geloofsgenooten der gevangenen; het zal doorgaans niet moeielijk geweest zijn, de brieven te lezen, vóórdat zij de gevangenis verlieten [5]). Meermalen komen er, ter aanduiding van personen, enkel initialen in voor [6]). De schrijvers schijnen er dus wel op gerekend te hebben, dat hunne brieven in verkeerde handen konden

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 345.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 344.

[3]) Haemstede, a. w. fol. 363.

[4]) Karel Elinck ontving een schrijven van de broeders te Honschote; Haemstede, a. w. fol. 351. Jan Claesz. vraagt aan zijne vrouw hem nog eens een en ander te schrijven, van Braght, a. w. dl. II, blz. 68. Joris Wippe bedankt zijne vrouw voor een brief, t. a. p. blz. 205. Zie ook Jelis Matthijsz., t. a. p. blz. 306 en Jan Gerritsz., t. a. p. blz. 307.

[5]) Jelis Matthijsz. schrijft: »Huyge (de cipier?) wilde 't noch niet consen»teeren dat ik schrijven soude, of hij wilde 't houden, en den Balju selver »geven, gelijk mij dunkt dat hij gedaen heeft", van Braght, a. w. dl. II, blz. 344.

[6]) Anneke Jans schrijft een brief aan D. J. (David Jorisz.), van Braght, a. w. dl. II, blz. 143. In een brief van Adriaan Cornelisz. komen voor de letters E. S., t. a. p. blz. 138. Joriaen Simonsz. noemt H. F., t. a. p. blz. 182. Claeske noemt N., t. a. p. blz. 239. Twee brieven van Christiaan Langedul. te Antwerpen geschreven, staan vol initialen, t. a. p. blz. 347—349. Joris Wippe noemt enkelen bij name, doch die bevinden zich allen in Vlaanderen, terwijl hij in den Haag gevangen zit, t. a. p. blz. 206.

vallen. Men gebruikte de brieven ook wel als getuigenis tegen verdachten. Al haddden wij er geen bewijs voor, toch zouden we het gerust mogen onderstellen, doch in van Braght's Martelaers-spiegel is hiervan ook een voorbeeld te vinden [1]).

Zoo werd aan den eenen kant het schrijven van brieven bevorderd en in de hand gewerkt, terwijl aan de andere zijde, „de inquisitieraden, gesteund door de over„heid, zich gedurig van die vliegende blaadjes trachtten „meester te maken en ze aan de koopgrage menigte te „ontrukken" [2]). Gewoonlijk hielden die vliegende blaadjes meer in dan een enkelen brief; meestal een verhaal van de gevangenneming, de verhooren en de executie; zoo mogelijk, dit alles in vers gebracht en zoo berijmd, dat het, op eene algemeene bekende wijs, te zingen was. Voor enkele duiten werden die blaadjes verkocht, misschien wel reeds bij de executie, en vonden dan natuurlijk vele koopers. Spoedig verschenen wat uitgebreider verzamelingen, in den vorm van kleine boekjes. De brieven van één bekenden martelaar werden in zulk een boekske bijeengevoegd; een korte voorrede werd er somtijds aan toegevoegd, en slechts zelden zoekt men te vergeefs een liedeke van den martelaar of ter eere van hem, tot besluit. In hetzelfde bundeltje nam men ook wel brieven van meer dan één martelaar op [3]). Dat deze boekjes zeer

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 139.

[2]) De Hoop Scheffer, *Onze Martelaarsbocken,* in de *Doopsgezinde Bijdragen*, jaarg. 1870, blz. 48.

[3]) De Bibliotheek der Vereenigde Doopsgez. Gem. te Amsterdam, bezit in één bandje, met rugtitel: *Zendbrieven van Martelaren*, 1579—1588, zes zulke boekjes, alle gedrukt tusschen 1579 en 1588. Zie verder: de Hoop Scheffer, aangehaald opstel blz. 51. De Bibliotheek der Maatschappij van Ned. Letterkunde te Leiden, bezit een bandje, waarin twee zulke boekjes zijn opgenomen, gedrukt in 1572 en 1579.

gezocht waren, bewijzen de vele uitgaven, die zij beleefden. Er is ontzettend veel verloren gegaan, doch het verdient opmerking, dat er twee uitgaven bestaan van het Testament van Soetje van den Houte, eene van 1636, dus nog gedrukt na de laatste uitgave van het Groot Offerboek, en eene van 1748, verschenen na de tweede uitgave van Van Braght's Martelaers-spiegel [1]). De afzonderlijke uitgaven waren veel goedkooper; vandaar waarschijnlijk die herhaalde herdrukken, ook nadat de groote martelaarsboeken de wereld reeds in waren. Zulk een oud uitgaafje heeft iets eerwaardigs; niet dan met eerbied kan men die kleine vuile blaadjes beschouwen. Hoe vele malen is wellicht dat zelfde boekske, dat wij nu zoo op ons gemak kunnen doorbladeren, met bevende handen uit zijn hoekje te voorschijn gehaald, om nog eens te dienen tot troost en bemoediging in de dagen van druk! Het was, of men den broeder nog hoorde, wanneer zijn „vermaanbrief" werd voorgelezen; het was, of nieuwe moed den vreesachtige gegeven werd, wanneer met gedempte stem nog eens dat schoone liedeke werd aangeheven:

Wat bedroeft ghy v, O siele mijn
Waarom wilt ghy nv so treurich zijn
Stelt v betrouwen op den Heere
Ghi sult noch aenscouwen zijn claer aanschijn
Druck sal v in blijschap verkeeren [2]).

Die boekjes en liederen hebben zeker een gewichtigen invloed geoefend [3]), en het verwondert ons dan ook niet, dat de overheden poogden ze te vernietigen. Al was het

[1]) De Bibliotheek der Vereenigde Doopgez. Gem. te Amsterdam bezit van beide uitgaven een exemplaar.

[2]) Zie boven, blz. 110 v.

[3]) Dat ook de vervolgers der nieuwsgezinden zoo dachten, bewijzen de lijsten van verboden boeken. Ook liedeboekjes komen daarop voor; zoo vind ik bijv. op den Index, door de Leuvensche Universiteit den 26sten Maart

schrijven van die brieven en testamenten toegestaan door een schout, wellicht alleen door den cipier eener gevangenis, dan vonden zij nog als volkslectuur geen genade in de oogen van een scherpziend inquisiteur. Veel hebben de overheden zeker verbrand; maar veel meer nog ging wellicht door den tand des tijds verloren en door de onachtzaamheid der bezitters, vooral nadat de Offerboeken [1]) (het Offer des Heeren), in verschillende uitgaven verschenen, eene verzameling der bestaande brieven en testamenten aanboden. Belangrijk werd deze verzameling uitgebreid in het z. g. Groote Offerboek, waarvan twee redactiën verschenen, elk vertegenwoordigd in twee verschillende drukken, nl. in 1615 en de tweede uitgave van deze redactie in 1631, en in 1617 van welk boek in 1626 eene tweede uitgave verscheen [2]). Deze bouwstof heeft van Braght wederom verwerkt in zijn Martelaers-spiegel, waarvan de eerste uitgave in 1660 verscheen, in twee deelen folio, de tweede, na den dood van den schrijver [3]), eveneens in twee deelen folio, weder vermeerderd en ook door J. Luyken geïllustreerd, in 1685. Prof. de Hoop Scheffer

1550 opgemaakt: *Eenen schoonen Liedekens-bouck, in den welcken ghy vinden zuldt veelderande Liedekens, aude ende nieuwe.* Zie *Plakkaatboek van Vlaanderen*, dl. I, blz. 150.

[1]) Over de *Offerboeken* of het *Offer des Heeren* zie men: het meermalen aangehaalde opstel, *Onze Martelaarsboeken*, van Prof. de Hoop Scheffer; voorts Doedes, *Nieuwe Bibliographisch-Historische Ontdekkingen* (Utr. 1876), blz. 63—78 en denzelfde in: *Studiën en Bijdragen op 't gebied der Historische theologie*, dl. IV, (Amst. 1880), blz. 233—237. Elf verschillende uitgaven van het *Offer des Heeren* zijn nu bekend; de eerste verscheen in 1562, de laatste in 1599; in 1578 verschenen twee uitgaven. Krachtiger bewijs voor de populariteit dezer lectuur is wel niet te geven.

[2]) De Hoop Scheffer, aangehaald opstel, blz. 58—89.

[3]) Van Braght stierf in 1664; hij was geboren in 1625. Zie over hem o. a. S. Blaupot ten Cate, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Holland* enz. (Amst. 1847), dl. I, blz. 285—287, en Glasius, *Godgeleerd Nederland* ('s Hertogenb. 1851), op den naam.

beloofde in 1870, dien arbeid te zullen beschrijven, en te onderzoeken hoe van Braght de hem ten dienste staande bouwstof heeft aangewend en verrijkt; wat hij te haren aanzien verwaarloosde en welke historische waarde, zoowel zijn werk als het werk zijner voorgangers heeft. Mocht Z.H.G. deze belofte nog vervullen!

Van Braght heeft zeer veel nieuws verzameld in zijn boek. Zijne voorgangers vingen hunne verhalen aan met het jaar 1524; doch het eerste deel van Van Braght's werk is geheel gewijd aan martelaren, die vóór dat jaar zijn gestorven. Verder verrijkte hij zijn tweede deel, voor zoover het op ons land betrekking heeft, met oorspronkelijke stukken, voornamelijk vonnissen, die hij uit de officieele bronnen had laten afschrijven [1]). Ook bij de nabestaanden der Martelaren stelde van Braght onderzoekingen in. Zoo deelt hij omtrent Andries Claesz. mede, „dat diens nakomelingen hunne schriftelijke attestatiën „hebben afgestaan" [2]). Wat de tweede uitgave meer bevat dan de eerste (van 1660), is niet meer door van Braght zelven bezorgd. Gewoonlijk zijn de nieuw ingevoegde stukken met een handje gemerkt; onder die later bijgevoegde gedeelten komen ook archiefstukken voor [3]).

Haemstede geeft voor de geschiedenis van ons vaderland veel minder dan van Braght. In zekeren zin is de

[1]) Op het Doopsgezind Archief te Amsterdam wordt een foliant bewaard, in 1659 geschreven, die vonnissen bevat, tegen ketters gewezen, allen gecopiëerd uit de Amsterdamsche sentantieboeken. Vermoedelijk is deze arbeid ten behoeve van Van Braght verricht, hoewel niet alle gecopiëerde vonnissen in zijn werk zijn opgenomen en ook niet alle namen daarin zijn weer te vinden. Het geschreven boek bevat een alphabetisch register.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 37 v. In het *Groot Offerboek* van 1631 komt dat verhaal niet voor. Zie verder bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 41, 48, 148, 158, 183, 204, 377 en elders.

[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 191—196.

geschiedenis van de verschillende uitgaven van dat werk, juist tegenovergesteld aan die van de Doopsgezinde martelaarsboeken. Het is bekend, dat Haemstede de eerste uitgave voor de pers bewerkte in 1559 [1]), doch verder is er veel duisters in de geschiedenis van dat boek. Bij de Doopsgezinde werken is integendeel de schrijver van het laatste bekend, terwijl de oudere boeken van eenigszins onzekere afkomst zijn.

Wanneer wij de grenzen, aan dit proefschrift gesteld, streng wilden handhaven, zou het boek van Haemstede voor dit Hoofdstuk hoegenaamd niets opleveren. Vóór 1566 bevat het geen enkelen brief, van een Noord-Nederlander afkomstig; wel vinden wij echter brieven van Zuid-Nederlanders, in ons tijdvak geschreven [2]). Of dit meer dan iets toevalligs is, weet ik niet; Haemstede had (in de Nederlanden) voornamelijk zijn verblijfplaats en arbeidsveld te Antwerpen; de Zuidelijke Nederlanden hebben zeer vele martelaren opgeleverd, zoodat naar stof, om het boek te vullen, niet behoefde gezocht te worden. Daarbij was de kracht der Doopsgezinden in ons land, althans vóór de komst van het Calvinisme, misschien

[1]) Over Haemstede en zijne werken zie men J. ab Utrecht Dresselhuis in, *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. VI (Leid. 1835), blz. 41—114 en blz. 115—150. Over zijn martelaarsboek, de verschillende uitgaven daarvan, in vergelijking met Fransche, Duitsche en Engelsche martelaarsboeken, handelt C. Sepp, *Geschiedkundige Nasporingen*, dl. II (Leid. 1873), blz. 9—136. Verder ook van Langeraad, *Guido de Bray*, blz. 50, vooral blz. 166—169, waar wordt aangetoond, dat de Bray vele bijdragen leverde voor Crespin's *Histoire des Martyrs*. Over den invloed van Crespin's boek op dat van Haemstede, zie men Sepp, a. w.

[2]) Bijv. van Godefroi van Hamele (1552), Christiaan de Queckere (1560), Jacques van Lo (1561), Wouter Oom (1563), Michiel Rovillart (1563). Na 1566 vinden we ook brieven van Noord-Nederlanders, bijv. van Cors Stevensz. van Naaldwijk (1568), Claes Cornelisz. (1569), de vier bekende pastoors te 's Hage in 1570 gedood.

grooter dan in het Zuiden [1]). Hoe het zij, we hebben ons in het gemis te schikken. Het is niet zoo groot als het schijnt, want de brieven bij van Braght bewaard, getuigen van denzelfden geest, als die welke Haemstede ons geeft. Wellicht zou onze eerbied voor een bepaald persoon worden verhoogd, indien Haemstede een brief van hem mededeelde, doch over het algemeen, voor een hoofdstuk getiteld: „de geschriften der martelaren" is het gemis niet zoo belangrijk; wij bezitten nog al heel wat [2]).

Ten slotte een enkel woord over de liederen; een enkel woord slechts over een zeer uitgebreid onderwerp. Het ware wel te wenschen, dat het geestelijk lied onzer vaderen afzonderlijk beschreven werd; de liederen der martelaren zouden in die geschiedenis eene aanzienlijke plaats moeten innemen. Het aantal is zeer groot, en men treft vaak martelaarsliederen aan, waar men ze niet zou zoeken; in vliegende blaadjes, die vaak alles behalve stichtelijke liederen bevatten, zijn er somtijds enkele, om zoo te zeggen, verdwaald geraakt [3]). Andere boekjes bevatten liederen van één dichter, terwijl ook, tusschen die ver-

[1]) Een jaartal voor de komst van het Calvinisme in ons land aan te nemen, is tot op zekere hoogte onmogelijk. Het beste schijnt ± 1562; het is bekend, dat toen de vertaling der *Confessie* in Friesland verspreid was, aangezien er een plakkaat tegen werd uitgevaardigd. Een der oorzaken, waarom het Calvinisme in België spoediger ingang vond dan hier, is zeker te zoeken in de taal, die zijn predikers aanvankelijk spraken. Het Fransch werd door het volk hier niet verstaan.

[2]) Wanneer wij van overeenkomst tusschen de brieven der Doopsgezinden en die van de bij Haemstede vermelde martelaren spreken, laten wij natuurlijk de dogmatische geschilpunten buiten rekening.

[3]) De Bibliotheek der Maatsch. van Ned. Letterk. bezit in één bandje (No. 1198, G 1) eene groote verzameling van zulke vliegende blaadjes. Het negentigste blaadje bevat, op acht bladzijden, drie liederen. Het eerste is een lied aan het Martelaarsschap van Christoffel Fabricius gewijd; de beide andere zijn minneliedjes. Hetzelfde versje op Christoffel Fabricius komt ook in de Geuzenliedeboekjes voor.

scholen, een enkel martelaarsliedeke zich opdoet; zoo bevat o.a. de Gulden Harpe van K[arel] V[er] M[ander] twee martelaarsliederen [1]). De meeste van die martelaarsliederen vindt men echter in de oudste boeken. De oude afzonderlijke uitgaven van brieven en testamenten bevatten ze ook wel, doch eene eigenlijke verzameling kwam pas tot stand door „Het Offer des Heeren". Bij de verschillende uitgaven nl. van dat boek werd een Liedeboekje gevoegd [2]). In de uitgave van 1599 bevat dat Liedeboek acht en twintig liederen. Het eerste daarvan is een liedje „Van 't bitter lijden Christi". Van de overige zeven en twintig hebben er negen op ons land betrekking. Doch het boekje bevat meer. In het eigenlijke „Offer des Heeren" komen nog dertig liederen voor. Het eerste behandelt Stephanus; van de overige behooren er dertien tot onze geschiedenis.

Een ander Liedeboekje, dat vele martelaarsliederen bevat, is het boekje dat tot titel heeft: „Veelderhande Liedekens, ghemaeckt uit den Ouden ende Nieuwen Testamente",

[1]) Te Haarlem, bij Hans Passchiers van Wesbusch, in 1627 gedrukt. Het boekje heeft op blz. 223 een lied, dat de geschiedenis van Christiaan Rijcen bezingt (zie van Braght, a. w. dl. II, blz. 757), en op blz. 548 een liedje dat het gebeurde met Jacques Dosie mededeelt (zie van Braght, a. w. dl. II, blz. 101).

[2]) Met afzonderlijk titelblad en nieuwe paginatuur, hoewel de signatuur van het *Offer des Heeren* doorloopt, althans in de uitgave van 1599. De geheele titel luidt: Een Liedt- | boecxken, Tracktee | rende van het Offer | des Heeren. (Dan volgt een strcep, waaronder staat):

In het welcke Oude ende | Nieuwe Liedekens, wt verscheyden | Copyen vergadert zijn, om bij het Offerboeck ge- | voecht te worden, want het van eender ma- | terien roert, Als van verraden, vangen | ende Dooden, Aenghaende der | Slachtschaepkens Christi, | Die de stemme haers | Herders Jesu | Christi, | getrouwelick gehoorsaem | zijn gheweest tot | der Doot | toe. | Hoewel de uitgave van 1599 niet zooveel bevat als die van 1593, is zij voor ons doel voldoende. Prof. Doedes, die het eenig bekende exemplaar der uitgave van 1593 bezit, berichtte mij, dat hetgeen in die uitgave meer voorkomt, niet op ons land betrekking heeft.

enz. Vele verschillende uitgaven zijn hiervan bekend. De oudste uitgave, die de Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde bezit [1]), bevat achttien martelaarsliederen; hiervan hebben er negen zeer bepaald op ons land betrekking; enkele der andere bevatten geen genoegzame aanduiding van plaatselijken aard, wederom andere behooren aan de Belgische geschiedenis. Van hetzelfde boekje bestaat eene uitgave van 1599; drie nieuwe martelaarsliederen komen hierin voor. Twee hebben geen betrekking op ons land; het derde bevat geen aanduiding van plaats.

De z. g. Geuzenliedeboekjes [2]) geven slechts een lied op het martelaarsschap van Christoffel Fabricius en een op de vier bekende pastoors, die in 1570 te 's Gravenhage verbrand zijn [3]).

Vele der genoemde liederen zijn afgedrukt in Wackernagel's boek [4]), terwijl daar ook nog andere, die in de door mij gebruikte boekjes niet voorkomen, worden medegedeeld. Het verdient opmerking, dat de martelaarsliederen uit den smaak geraakt schijnen te zijn. De uitgaven der martelaarsboeken na het „Offer des Heeren" deelen geen liederen meer mede. Van de „Veelderhande Liedekens" bestaat eene uitgave van het jaar 1700 [5]). In de voorrede daarvan wordt vermeld, dat de liedeboekjes langzamerhand zulke afmetingen verkregen hadden, dat zij lastig voor het gebruik geworden waren; er waren bovendien vele liederen in, die nooit meer gezongen werden. Eene nieuwe uitgave werd dus wenschelijk geacht; maar tevens moest

[1]) Zie boven, blz. 111, noot.

[2]) Ik gebruik de uitgave door van Lummel bezorgd (Utr. z. j. [1874]).

[3]) Ook de Graven van Egmond en Horne worden bezongen.

[4]) Wackernagel, *Lieder der Niederländischen Reformirten* (Frankfurt 1867).

[5]) Te Groningen bij Berent Faeitsma.

die eene veranderde zijn, „wat kleynder, oock niet al „deselve lieden, gelijck in 't jaar 1664 gedruckt zijn". Wij hebben dus in de uitgave van 1700 eene bloemlezing uit de uitgave van 1664. Deze laatste bevat in de twee deeltjes driehonderd twee en zeventig liederen, waaronder ook de martelaarsliederen; de uitgave van 1700 telt (op het register) twee honderd liederen. Er zijn er dus honderd twee en zeventig, die toch bijna nooit meer werden gezongen, afgevallen, en onder die de martelaarsliederen.

Groote poëtische waarde hebben de meeste liederen niet, vooral niet, die de lotgevallen van een martelaar bezingen; de historische waarde daarentegen is des te grooter.

De liederen zijn gemaakt zeer kort na den dood van hen die zij bezingen, sommige wellicht nog vóór de eigenlijke executie, opdat zij tijdig zouden verspreid worden; men wilde gaarne, dat de geestverwanten een liedje zouden in handen krijgen; misschien zijn ze daarom weleens bij de executie rondgedeeld [1]). De dichter legde zich op historische juistheid toe, om zoodoende de gedachtenis aan den gedooden broeder levendig te houden. Zoo wordt jaar en datum vaak genoemd,

> Tgheschiede int duysent vijfhondert
> Seuenenvijftich Jaer, onuertoeft
> Worden sy aen den staeck verbrant
> Den sessentwintichsten April op sant, enz. [2])

[1]) Men dacht in die dagen over een executie geheel anders dan wij thans zouden doen. De martelaren zelven spraken meestal van h u n n e o f f e r a n d e, en achtten het voor geestverwanten stichtelijk eene o f f e r a n d e te aanschouwen. Joris Wippe schrijft bijv. aan zijne vrouw: »ik ben alle dagen verwachtende mijn verlossing. Ik meende wel dat uw »Suster te passe gekomen soude hebben om mijn offerhande te sien". Van Braght, a. w. dl. II, blz. 205.

[2]) Wackernagel, a. a. O. S. 135.

Of ook een ongeval, dat bij de executie plaats had, wordt vermeld:

Den strick heeft hy gewrongen
Om zijnen hals seer stijf,
Daer na ist hout ontsprongen,
Doen hy tooch by zijn lijf. [1])

Dit laatste geschiedde te Rotterdam, bij de executie van Jan Hendriksz. Bij van Braght [2]) wordt een deel van het Rotterdamsche crimineele sententieboek afgedrukt, en het gebeurde bij die executie kennen wij dus langs officieelen weg. Uit de vergelijking van dat versje met die berichten blijkt, dat de dichter volkomen op de hoogte van het gebeurde was. Zulke zeer weinig poëtische feiten, in verzen, die dichterlijke waarde bezitten, mede te deelen is niet gemakkelijk [3]); het ging althans de krachten van die dichters verre te boven. Poëtische waarde kan dan ook gerust aan deze verzen worden ontzegd.

[1]) Wackernagel, a. a. O. S. 135.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 191—196; zie boven, blz. 31, noot 4.

[3]) Tollens heeft de menschlievende heldendaad van Dirk Willemsz. in een gedicht bezongen, *Nieuwe gedichten*, dl. I, blz. 137; vgl. van Braght, a. w. dl. II, blz. 369.

HOOFDSTUK VII.

Invloed der Martelaren.

Niet zonder reden liet ik het bepalend lidwoord, dat in de opschriften der vorige Hoofdstukken niet wordt gemist, hier achterwege. De invloed, die door de Martelaren is geoefend, valt voor een groot deel buiten het bereik van den geschiedschrijver, terwijl de invloed, dien zij ongetwijfeld hebben gehad op den loop der geschiedenis van ons vaderland, bijna geheel buiten het bestek van dit proefschrift valt. De opstand tegen Spanje moge niet uitsluitend om godsdienstige redenen zijn ontstaan, en het verzet, dat in dien opstand tegen de wettige Overheid werd geboden, niet alleen zijn voortgekomen uit zucht naar godsdienstige vrijheid, het is toch niet mogelijk vol te houden, dat de geloofsvervolging van de eerste helft der zestiende eeuw geen machtigen invloed heeft geoefend op de gebeurtenissen der tweede helft. Het kan niet anders of de publieke opinie moet door het aantal slachtoffers, dat de vervolging kostte, zijn gewijzigd, en zooal

niet geheel in den geest der nieuwe religie veranderd, dan toch met krachtigen weerzin tegen de talrijke doodvonnissen vervuld zijn [1]). Het volk verzette zich somtijds tegen de executiën, en hoe nader het jaar 1566 komt, des te veelvuldiger en krachtiger uit zich die weerzin, totdat hij ten laatste, door het gewapend ter preek gaan, in verzet eindigt. Maar die geschiedenis behoort niet meer tot het door mij behandelde tijdvak.

Doch ook op tijdgenooten, op vrienden en magen, hebben de Martelaren, door hunnen dood, invloed geoefend. Om sporen daarvan te ontdekken, behoeven wij niet buiten de Martelaarsboeken te gaan. Ik wensch dit eerst met enkele voorbeelden aan te toonen, en daarna, mede als aanvulling van hetgeen in het vorig Hoofdstuk over de geschriften werd vermeld, enkele mededeelingen te doen aangaande de verspreiding en de lectuur der Martelaarsboeken.

In de „Voor-reden" van de „Martelaers Spiegel der werelose Christenen", die in 1631 te Haarlem werd uitgegeven, lezen wij: „Het is er zoover van af, dat ge„waande ketterij door tyrannie geweerd zou worden, dat „zij daardoor meestal wordt verspreid. Want als men de „handen slaat aan lieden, die van een onbesproken vroom „leven zijn, hen kerkert, pijnigt en een smartelijken dood „aan doet, alleen om den naam van Christus, wijl zij „tegen hun geweten (zooals zij openlijk belijden) niets „willen doen, dan baart dit nadenken en opmerken in „alle onpartijdige gemoederen, die de zaak nasporende de „onschuld van de aangeklaagde en verdrukte menschen

[1]) Hoewel de meeste slachtoffers der geloofsvervolging uit het volk voortkwamen, trokken toch de grooten hun partij. Montigny was van oordeel, dat in zaken van godsdienst geen bloed mocht gestort worden; Gachard, *Correspondance de Philippe II*, tome I, p. 239, 249.

„bevinden; zoodat zij een afkeer krijgen van zulke ver-„basterde Christenen, die anderen vervolgen, en zij zich „in het gezelschap begeven van hen, die het kruis van „Christus kloekmoedig dragen, gelijk daarvan de voor-„beelden overvloedig getuigenis geven, waardoor het ge-„bleken is waarachtig te zijn wat een kerkvader zeide: „dat het bloed der Martelaren het zaad der kerke was. „Toen de tyrannie van het Pausdom het hevigst was, is „ook de afval het grootst geweest: want elke marteldood „is eene werkelijke predikatie, die het hart treft en de „dommelende oogen wakker maakt".

Zóó werd, voor meer dan twee honderd vijftig jaren, de invloed der Martelaren beschreven door hunne vereerders. Het is een algemeen bekend en bij verschillende vervolgingen waargenomen feit, dat de verdrukking altijd het tegendeel uitwerkt van hetgeen zij bedoelt. Ook aan Jakob van Wesenbeke ontging dit niet, en hij vestigde er bij herhaling de aandacht op. „Een aantal menschen", aldus schrijft hij, „sommigen openlijk, meerderen „in het geheim, hebben den nieuwen godsdienst aangeno-„men, wijl zij zagen dat anderen daardoor leden" [1]. Reeds bij den aanvang der vervolging werd ook door de overheid, zooals wij zagen, de invloed der openbare executiën erkend [2].

Menno Simonsz. is een der weinige Katholieke priesters geweest, die leeraars der Doopsgezinden geworden zijn [3].

[1]) *Mémoires*, ed. Rahlenbeck (Brux. 1859), p. 65; zie ook p. 64 en 72.

[2]) Zie boven, blz. 17. Vgl. ook Henne, *Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique* (Brux. 1858), tome IX, p. 333s.

[3]) Hendrik Roll was eerst kloostergeestelijke te Haarlem, daarna huiskapellaan bij den Drost van IJselstein; hij schijnt niet aan het hoofd eener gemeente gestaan te hebben; Sepp, *Kerkhistorische Studiën* (Leid. 1885), blz. 32.

Hij is door den marteldood van Sicke Frericx tot nadenken over den kinderdoop gebracht, terwijl hij reeds veel vroeger twijfelingen over het leerstuk der Mis had gevoeld [1]). Neemt men in aanmerking wat Menno voor de Nederlandsche Doopsgezinden geweest is, dan heeft zeker de dood van Frericx wel de verst strekkende gevolgen gehad. Doch evenals Menno door eene executie werd aangegrepen, zijn ook velen diep in het gemoed getast door den dood van een vriend of geloofsbroeder [2]). Men beschouwde de voltrekking van een vonnis niet als iets afschuwelijks. De veroordeelde toch vierde dan zijn hoogtijd; het was stichtelijk, dit te zien en bij te wonen [3]). Toen eens te Amsterdam een Doopsgezind leeraar zou verbrand worden, bezochten de vrienden van dien man zijne echtgenoote in de droeve ure der executie, om haar te troosten; doch zij vonden haar niet in hare woning. Toen zij later te huis kwam en haar werd gevraagd, waar zij geweest was, luidde haar antwoord: „Op den „Dam. Wat meent gij, dat ik mijnen Bruidegom in den „nood zou verlaten? Ik moest hem zijn laatsten hoogtijd „zien houden" [4]). Een man, wiens vriend mede te Amsterdam zou worden gedood, vernam eerst laat den tijd der executie, zoodat hij voor den reeds gesloten boom aan den IJ-kant kwam. Voor eenig geld werd hij door den wachter nog ingelaten, waarop hij zich naar den Dam spoedde,

[1]) Nl. in het eerste jaar zijner ambtsbediening. Over Menno kan men bijzonderheden, door Prof. de Hoop Scheffer medegedeeld, vinden in de *Doopsgezinde Bijdragen*, jaarg. 1864, 1865 en 1872.

[2]) Zie o. a. boven, blz. 91, over Joriaan Ketel. Bij het verhaal over Jan Herrewijn teekent Haemstede aan: »Vele zijnder door de doot deses Mar»telaers in de kennisse des Euangeliums versterckt; desgelijck oock vele »verlicht".

[3]) Zie boven, blz. 213, noot.

[4]) Brandt, *Historie der Reformatie*, dl. I, blz. 166.

om het uiteinde van zijn geloofsgenoot te aanschouwen en hem moed in te spreken, wat hij zelf met zijn leven moest boeten [1]). Waar zulk eene stemming heerschte, kan het ons niet verwonderen, dat „in de plaats van één die „gedood wordt, anderen rijzen meer en meer besmet „zijnde, die gesterkt worden door den dood der geëxecu„teerden" [2]).

De martelaarsboeken geven aan de mededeelingen van den invloed der executiën op geloofsgenooten soms een eigenaardigen, al is het dan ook niet nieuwen, vorm; zij verhalen nl. af en toe wonderen. Eene geschiedbeschouwing, die wonderen als zoodanig niet kan toelaten, mag nochtans zeer hooge waarde aan wonderverhalen hechten. Immers aan onbeteekenende personen dicht de overlevering geen wonderen toe, maar wel aan hen, wier optreden imponeerend was. Hetzij ze uitmuntten door geestkracht of door lichaamskracht, hetzij ze gedragen werden door een sterk Godsvertrouwen, hetzij ze heetten te leven in verbond met den Booze, een wonder wordt te hulp geroepen om eene macht te verklaren, die slechts enkelen bezitten, maar die bij het gros der menschen te vergeets wordt gezocht. Zoo is het ook in de geschiedenis der Martelaren. Zij, aan wie wonderen toegedicht worden, of voorspellingen in den mond gelegd, welker vervulling tevens wordt medegedeeld, zullen in den regel wel menschen zijn geweest, die in eenig opzicht boven hunne omgeving verheven waren.

De beide vrouwen, die in 1544 te Delden wegens hare ketterij werden verbrand, trekken hier wederom onze aandacht [3]). Zij waren van aanzienlijke en rijke familie;

[1]) Brandt, t. a. p.
[2]) Boven, blz. 17.
[3]) Zie over haar boven, blz. 30, 31 en 90.

haar broeder maakte aanstalten, om den dood der vrouwen op ridderlijke wijze te wreken, en wierf daartoe ruiters aan; geen wonder, dat de geloofsgenooten, die gewoonlijk tot lagere klassen der maatschappij behoorden, aan haar dood bijzondere aandacht schonken. Er bestaan een of misschien meer liederen op deze executie [1]), en met bijzonder veel lof worden de vrouwen reeds in oude uitgaven der martelaarsboeken besproken [2]). Doch er is meer. Toen Maria aan den paal werd gezet, om verbrand te worden, zeide zij, ten aanhooren van al het volk: „Dezen „staak, waaraan ik zal verbrand worden, zult gij nog zien „groenen, opdat gij daaraan moogt bekennen, dat dit de „Waarheid is waarvoor wij hier lijden en sterven". Twee jongelingen, Bartel en Gerrit, die deze voorspelling hoorden, gingen eenigen tijd later naar den paal en vonden dien werkelijk groen. Zij waren nu natuurlijk overtuigd, dat Maria voor de Waarheid was gestorven, bekeerden zich tot hetzelfde geloof en gingen, „om na sulcken volk te vernemen", naar Antwerpen. Aldaar begaven zij zich tot een Oudste, Hendrik van Aernem, en deelden hem hunne bevinding mede. De oudste was echter ongeloovig, want hij antwoordde: „Ik zou u dit niet durven nazeggen"! De jongelingen daarentegen volhardden bij hun getuigenis. Een van hen is later als martelaar te Antwerpen gestorven; de ander is naar Amsterdam vertrokken [3]). Al kun-

[1]) Eén lied is te vinden in de (boven, blz. 111, noot 5 genoemde) oude uitgave der »Veelderhande Liedekens" op bl. 65. Zie verder S. Blaupot ten Cate, *Doopsgez. in Gron.* enz., dl. II, blz. 16, noot.

[2]) In de uitgave van 1617 zijn zij opgenomen

[3]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 103. Bij Gerdes, *Historia Reformationis*, tom. III, p. 182 lezen we: Quod autem miraculose, tum contigisse legitur, ut carnifices cadavera nullo igne exurere vel consumere potuerint, sed quod albicantia manserint integra, atque deinceps a pris Christianis sepulcro fuerint tradita, id suo loco relinquimus.

nen wij met den Groningschen Hoogleeraar Gerdes, ook van dit verhaal zeggen: „id suo loco relinquimus", dan behoeft ons dat toch niet te beletten er uit af te leiden, dat ook na den dood van deze vrouwen kon geschreven worden: „anderen rijzen meer en meer besmet zijnde, die „gesterkt worden door den dood der geëxecuteerden".

Een ander wonder wordt medegedeeld als geschied bij de voltrekking van een vonnis te Gent. Een man en eene vrouw waren daar verbrand; zij hadden een zakje buskruit om den hals gehad, en waren eerst gewurgd. Toen het vuur was uitgebrand, leefde de man nog, zoodat de beul hem moest afmaken. Dit wordt „een openbaar wonderwerk Gods genoemd" [1].

In 1558 waren eenige Doopsgezinden, waarschijnlijk allen Nederlanders, te Aken gevangen. Onder hen was een leeraar Hans Smit; toch staat van een anderen broeder, Hendrik Adamsz., aangeteekend, dat hij den rechters het meest toesprak en voor de broeders en zusters antwoordde. Toen een Raadsheer aangaande dezen man zeide: „Weg met hem, ten vure!" voorspelde Hendrik hem zijn naderend einde; werkelijk stierf de rechter binnen drie dagen daarna. Toen de veroordeelde zelf ter strafplaats geleid werd, konden zijne handen niet gebonden worden, daar de banden steeds afvielen, hoe strak ze ook waren aangehaald. Ten laatste wierp hij de boeien onder het volk, zeggende: „God wil niet hebben, dat ik ge„bonden zal zijn!" [2]

Alle deze wonderen werden ook als buitengewone teekenen van goedkeuring, door God gegeven, beschouwd. Vooral was ook een gruwelijk uiteinde der vervolgers, hetzij dan door een Martelaar voorspeld of niet, een

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 161.
[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 211.

zeker teeken van Gods goedkeuring. Niet minder dan een wonder, dat heette geschied te zijn, zal zeer zeker een geval van plotseling overlijden van een rechter of overheidspersoon in dien tijd velen diep hebben getroffen. De verhalen omtrent deze zaken zijn vrij talrijk. Te Bergen op Zoom was Simon de Kramer gegrepen omdat hij, bij het voorbijtrekken eener processie, geene hulde aan de hostie bewezen had. De Drost, die hem deed rechten, werd dadelijk na zijne thuiskomst krank en overleed spoedig, steeds roepende: „Och, Simon! och, Simon!" [1]) Toen zekere Jan Schut, van wien vele liederen zijn bewaard gebleven, geëxcuteerd was, kwam de rechter enkele dagen na de voltrekking van het vonnis langs het nog onbegraven lijk en riep spottend uit: „Jan Schut, zing nog eens een liedeke!" De man kreeg een beroerte, die hem de spraak benam, en korten tijd later ten grave sleepte; „hetwelk", aldus eindigt het verhaal, „als een „wraak en straffe Gods over hem, bij velen is geacht ge„worden" [2]).

Eindelijk vindt men in het verhaal over Jacques d' Auchy [3]) een afzonderlijk gedeelte, waarin den lezer wordt gemeld, hoe deze man „verraden, gevangen en in der „Tyrannen handen gevallen is: en ook mede wat straffe „de rechtveerdige God over desen Tyran en Verrader ge„oeffent heeft. Alle Tyrannen en Verraders tot een ge„denkweerdig en leerlijk exempel" [4]). Jacques d' Auchy was een rondreizend koopman; onder voorwendsel van zaken met hem te willen doen, had de Raadsheer (van het Hof?) de Wael den man in zijne woning doen komen en hem toen laten gevangen nemen. Doch de verrader

[1]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 150.
[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 287.
[3]) Zie over dezen man boven, blz. 106 v.
[4]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 235.

„is niet lang na deze daad zeer hard door God aangetast, „tot straf dezer moorddadige verraderij. Waardoor hij „eene zeer gruwelijke uitgang van deze wereld heeft ge„nomen, tot eene groote, bedenkelijke opmerking, van „allen die gezind zijn hem in deze te volgen, want hij is „haast uit Leeuwarden verdreven geworden, met groote „schimp en smaad van het gemeene volk. Alzoo dat de „schipper, die hem zou voeren, met hem in levensgevaar „kwam, zoodat hij met grooten nood om lijfsbehoud ge„beden heeft". Zoo gaat het verhaal voort; onder scheldwoorden en een hagelbui van steenen is de man verdreven, doch ook buiten Leeuwarden vond hij geen rust. Zwervende, van de eene plaats naar de andere, overal veracht en verdreven, is hij „eindelijk van de Laserij „verteerd en opgegeten, en met Antiochus en Herodes „een schrikkelijken ontijdigen dood gestorven, tot een „spiegel van al zijne navolgers. Waarvan de geruchten „onder het gemeene volk nog veel gruwelijker zijn dan „wij hier gezet hebben". Vooral dit laatste is merkwaardig [1]). Het doet tot den invloed, dien dergelijke verhalen oefenen, niets toe of af, wat er in waarheid is geschied, maar wel wat het volk er van aanneemt of er van maakt. Hoe volksgeruchten ontstaan, is vaak een raadsel; zoo zal het ook wel altijd een raadsel voor ons blijven, hoe de medegedeelde en meer dergelijke wonderverhalen aangaande de Martelaren zijn ontstaan. Mij dunkt, veel belangrijks zouden wij er niet door te weten komen, als wij het konden nagaan. Het wondergeloof heeft nog altijd iets zeer aantrekkelijks, vooral wanneer men meent, er uit te kunnen afleiden dat men zelf, hetzij alleen of met anderen, in inniger aanraking met God staat dan andere

[1]) In de uitgave van het Doopsgezind Martelaarsboek van 1617 wordt hetzelfde gevonden, blz. 233.

menschen; vooral, als men uit een samenloop van omstandigheden, dien men als een wonder meent te mogen aanmerken, het gevolg kan trekken, dat de verrichte daden of de gesproken woorden Gods bijzondere goedkeuring wegdragen. Alles bijgeloof, zal men zeggen, en tot op zekere hoogte moet dat ongetwijfeld worden beaamd; doch ook zeer bepaald slechts tot op zekere hoogte. Ik zou de verdediging van het wondergeloof als zoodanig, onder welken vorm ook, niet op mij durven nemen; doch evenzeer zou ik er tegen protesteeren, indien men de wonderverhalen in het algemeen, hier bepaaldelijk die, welke wij bij de behandeling der martelaarsgeschiedenis aantroffen, zou willen verklaren uit bijgeloof alleen. Een overgroot aantal menschen, vooral menschen uit het volk, hebben niet genoeg aan de uitspraak van hun geweten, aan de goedkeuring hunner daden door hun zedelijk bewustzijn. Velen aarzelen, waar het er op aankomt plotseling krachtig handelend op te treden, en gaarne wordt dan de hulp en goedkeuring van boven gezien, in harmonie met de stem, die in het binnenste des menschen reeds gehoord was. Eene wellicht zeer kleine omstandigheid wordt dan veelal aangegrepen, en een wonder, of liever de aanleiding tot een wonderverhaal, is daarin gegeven. Ook in onze Martelaarsgeschiedenis zijn de wonderverhalen veelal een vorm van uitspraak van het godsdienstig-zedelijk bewustzijn. Het was Gods zaak, waarvoor de martelaren vervolgd werden en leden, Gods werk, dat zij hier op aarde hadden te volbrengen [1]; daarvan waren zij in gemoede overtuigd, en die overtuiging sprak zich uit, in door het ontstaan der wonderverhalen.

Toen die verhalen eenmaal bestonden en te boek waren

[1]) Zie boven, blz. 119, en elders in Hoofdstuk III.

gesteld, als feiten door tal van lezers aangenomen en als zoovele openbare goedkeuringen van het Opperwezen beschouwd werden, oefenden de Martelaarsboeken ongetwijfeld daardoor geen minderen invloed. Te allen tijde is de lectuur dier geschriften zeer gezocht geweest, en men behoeft slechts enkele malen met de handelaren in oude boeken in aanraking gekomen te zijn, om te bemerken dat zij ook nog in onze dagen onder het volk zeer in trek is. Het werk van onzen Adriaan Corneliszoon van Haemstede is, na den Bijbel, tot op den huidigen dag een der meest gewilde en verspreide boeken. Niet meer, althans niet algemeen meer in den ouden eerwaardigen vorm [1]), op zwaar ouderwetsch papier met duitsche letter gedrukt. Neen, men heeft het boek, als ik het zoo noemen mag, vernieuwerwetscht, de plaatjes nageteekend en opnieuw gedrukt, den ouden titel verwijderd en een smakeloos leelijk titelblad daarvoor in de plaats gesteld; men heeft met een gewone drukletter den in negentiendeeeuwsch Hollandsch verknoeiden tekst weergegeven; kortom, men heeft de oude eerwaardige matrone in het wandeltoilet van een twintigjarig meisje de wereld ingezonden. En toch is de „Geschiedenis der Martelaren" in dit, haar misstaande, kleed met open armen ontvangen door hare lezers; eene bij de uitgave gevoegde lijst van inteekenaren bevat ongeveer vijf duizend (zegge 5000) namen [2]).

[1]) Voor de uitgaven tot 1671 verwijs ik naar de boven, blz. 209 noot 1, aangehaalde verhandelingen van J. ab. Utrecht Dresselhuis en Sepp. Daarbij dient nog gevoegd te worden eene uitgave die in 1747 te Leiden verscheen. De tekst dezer uitgave is die, welke door J. G. O. bezorgd werd; alleen komen hier bij elk verhaal korte versjes van den »zededichter" Claas Bruin voor. De bekende platen worden ook in dit boek gevonden.

[2]) Deze uitgave van het Martelaarsboek zag in 1868, bij J. W. en C. F. Swaan te Arnhem het licht. Behalve wat in de oude uitgaven van Haem-

Behalve deze bestaan er nog andere uitgaven van Haemstede's boek, die in onze dagen in het licht kwamen. In 1881 zag de eerste aflevering van zulk eene uitgave te Doesburg bij J. C. van Schenk Brill het licht; er komen 80 à 84 platen in voor, terwijl een woord ter inleiding van Dr. A. Kuyper voorafgaat. Ik meen vroeger van dit boek enkele afleveringen gezien te hebben, doch daar de geschiedenis der martelaren mij toen nog geen bijzondere belangstelling inboezemde, zag ik het slechts vluchtig in. Als echter mijn geheugen mij niet bedriegt, is dit boek in fraaie duitsche letter gedrukt; of ook de oude taal is behouden, weet ik niet.

Eene andere, behalve de spelling, onveranderde uitgave zag te Kampen in 1866 het licht; in groot octavo beslaat het werk twee deelen. Ik ken het alleen bij name, evenals „De waarachtige geschiedenis der vrome marte-„laren en getrouwe bloedgetuigen van Jezus Christus"

stede's boek wordt aangetroffen, bevat deze nog een »voorwoord", dat echter niet »voor aan" staat. Het boek begint met de »Voorrede aan den Christelijken lezer". Daarop volgt de »Vermaning aan de overheid" en daarna pas het voorwoord, dat den 31sten Juli 1864 is onderteekend door de Heeren D. Molenaar te 's Gravenhage en J. W. Felix te Utrecht. De uitgave van het boek heeft dus over vier jaren geloopen. Behalve door de vreemde plaatsing onderscheidt dit »Voorwoord" zich door meer vreemds, waaruit men zou afleiden dat het Martelaarsboek aan de Heeren onderteekenaars geheel vreemd was. Het boek van Haemstede wordt daarin genoemd *Groot Martelaarsboek*, een naam, die wel aan het werk van Abraham Mellinus (zie de Wind, *Bibliotheek van Nederlandsche Geschiedschrijvers,* dl. I, blz. 502 en 595 v.) is gegeven, maar niet aan dat van Haemstede. Verder komt daarin de volgende allerzonderlingste zinsnede voor: »De verschillende »uitgaven, eerst in drie stukken, later verbeterd en nog vermeerderd in een »klein folio deel, zijn gedrukt als onder den adem der Synode van Dordrecht, »geheel doortrokken van het *geloofsleven* dier dagen, en nagenoeg gelijk-»tijdig met den Statenbijbel". Deze verzameling van onjuistheden staat gedrukt recht tegenover Haemstede's onderteekening van de »Vermaning aan de overheid", Antwerpen in het jaar onzes Heeren 1559. Waar de Synode van Dordrecht en de Statenbijbel al niet goed voor zijn!

enz., die in 1870 en '71 te Doesburg werd uitgegeven; zij verscheen in quarto. Dit werk schijnt geen uitgave van het martelaarsboek zelf te zijn, maar eene vrije bewerking er van of eene bloemlezing er uit. Nog andere bloemlezingen uit het boek van Haemstede, zoowel als uit dat van Van Braght, zagen in onze dagen het licht. Niet zonder verdienste is de arbeid van Alb. van Toorenenbergen [1]; thans zijn daarin natuurlijk fouten en onnauwkeurigheden aan te wijzen, vooral bij het licht dat door het boek van Prof. de Hoop Scheffer over onze Hervormingsgeschiedenis is opgegaan. Niettemin verdiende dat werk ten volle, dat er eene tweede oplage van werd gegeven. De eerste uitgave begon in 1853, terwijl drie jaren later eene tweede het licht zag. Beide uitgaven zijn geïllustreerd met platen, die aan de boeken van Haemstede en van Braght zijn ontleend.

Minder lof moet toegekend worden aan eene andere bloemlezing, die onder den titel van „Geloofshelden en Bloedgetuigen van Noord- en Zuid-Nederland" door J. Verhagen jr. werd uitgegeven. Daarvan verschenen drie oplagen; de eerste in 1877 te Brielle, de tweede in 1881 te Rotterdam, de derde mede te Rotterdam (zonder jaar). Er is een prentje in dat boek opgenomen (althans in den derden druk), voorstellende Jan de Bakker op den brandstapel. Het is een vrij smakeloos, gekleurd plaatje, dat doet denken aan de schoone gravure, die is opgenomen in de „Geschiedenis der Christelijke Kerk in tafereelen" [2];

[1]) De titel van dit boek is: *Schetsen uit de Lijdensgeschiedenis der Protestantsche Apostolisch-Katholieke Kerk.* Eene poging tot rechtvaardiging van dezen vreemden titel vindt men in de Voorrede.

[2]) Deze werd te Amsterdam uitgegeven in de jaren 1852—1859. De bedoelde gravure is te vinden in dl. IV, tegenover blz. 250.

de houding van den veroordeelde komt althans op beide platen geheel overeen.

Deze beide geschriften geven verhalen, ontleend aan de boeken van Haemstede en van Van Braght. Het werk van dezen laatste is reeds zeer vroeg in verkorten vorm uitgegeven. In 1669 verscheen een boekje onder den titel „'t Merg van de Historie der Martelaren", door J. B. [1] Een tweede druk hiervan zag het licht in 1722; volgens den titel is het van vele drukfouten gezuiverd en met 52 prentverbeeldingen vermeerderd. In het „Aan den Leezer" wordt gemeld, dat in het boekje, „de schrikkelijkste Tormenten, merkwaardigste voorvallen, en heerlijkste spreuken, wijdluftig in 't groot Martelaarsboek der Doopsgezinden aangetekent", opgenomen zijn. De 52 prenten zijn verkleind nageteekend naar de illustratiën van Luyken, die de tweede uitgave van Van Braght's boek versieren, en wel zóó dat zij het negatief der oorspronkelijke platen vormen.

De derde uitgave verscheen in 1769; deze heeft een geïllustreerd titelblaadje. Datzelfde titelblaadje vinden we later terug in een boekje: „De Lijdens-Geschiedenis van „den Zaligmaker en zijner eerste Navolgeren", uitgegeven te Haarlem in 1778 [2]. Het titelblaadje is niet de eenige

[1]) Deze eerste uitgave werd naar de eerste uitgave van Van Braght's boek bewerkt; er zijn ook geen plaatjes in. De Doopsgez. Bibl. bezit een exemplaar. Over den schrijver J(oost) B(out) en het boekje zie men S. Blaupot ten Cate, *Gesch. der Doopsgez. in Holland,* dl. I, blz. 287.

[2]) Het boekje werd uitgegeven te Amsterdam bij Petrus Conradi. In 1791 werd eene nieuwe titeluitgave bezorgd, te Haarlem bij François Bohn. De verklaring van de titelplaat is echter in *'t Merg* een uitvoeriger versje dan in dat boekje. De derde uitgave van *'t Merg* heeft op den titel: »t' Amsteldam bij P. J. Entrop, Boekverkooper". De drukker is echter Petrus Conradi geweest; dat verklaart zoowel het gebruik der plaatjes als der titelprentjes in de beide verschillende boekjes. Toevallig bemerkte ik dit door

overeenkomst tusschen deze beide boekjes. Ook het laatstgenoemde is „door LII [1]) prentverbeeldingen opgehelderd" en wel door dezelfde, die wij in „'t Merg" aantreffen. De uitgever heeft zich echter volstrekt niet gebonden geacht aan de voorstelling, maar een hoogst „vrijzinnig" gebruik van de prentjes gemaakt. Zoo schrijft hij, om slechts één voorbeeld te noemen, onder het plaatje dat de executie van David en Levina voorstelt [2]): „J. Huss en H. v. Praag te Konstantz verbr." Elders is hij weder getrouw aan de vroeger gebezigde onderschriften. In den tekst maakt de schrijver van de Martelaarsboeken een veelvuldig gebruik, doch verandert daarin ook.

Nog in onze dagen werd een uittreksel uit het Doopsgezinde Martelaarsboek gegeven. In 1858 zag te Amsterdam een klein boekje het licht onder den titel van „Geloofsbeproeving en Geloofskracht bij Christelijke Martelaressen". Het werd door de „Amsterdamsche Doops-„gezinde Vrouwen-vereeniging tot bevordering der Evan-„gelieverbreiding in onze Nederlandsche Overzeesche „Bezittingen" uitgegeven, doch niet in den handel gebracht. Een prentje versiert het boekske; het stelt Anneke Jans voor, die ter executie wordt geleid [3]). De martelaressen die hier worden behandeld zijn: Anneke Jans, Maike Wens, Soetgen van den Houte en Martha en Claudine le Vettre. Behalve het plaatje telt het geheele boekje slechts dertig bladzijden.

een lijstje van boeken, achter een ander boek bij Conradi gedrukt, waarop deze o.a. als bij hem uitgegeven aankondigt den derden druk van *'t Merg van de Historien der Martelaren.*

[1]) Dit getal ontbreekt op den titel van 1778.

[2]) Van Braght, a. w. dl. II, blz. 161; *'t Merg* (2de uitg.), blz. 174; in het besproken boekje is het prentje te vinden op blz. 144.

[3]) Het is genomen naar het plaatje, dat voorkomt bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 143.

Eindelijk dient nog eene afzonderlijke uitgave der platen van Van Braght's boek vermeld te worden. Zooals bekend is, heeft Jan Luyken den tweeden druk van dat werk geïllustreerd. De platen, die deze kunstenaar voor dat boek graveerde, zijn met Fransche en Duitsche onderschriften, geheel afzonderlijk (waarschijnlijk voor den buitenlandschen handel) uitgegeven. De titel, omgeven van allerlei foltertuigen, luidt:

THEATRE DES MARTYRS,

Depuis la mort de J. Christ Jusqu' à present,
représenté en tres belles tailles-douces,
par le celebre graveur JEAN LUYKEN.

SCHAU-BUHNE DER MARTYRER,

gezeichnet und in kuppfer gestochen von
JOHANN LUYKEN.

Hieronder volgt een ovaal met voorstellingen aan de martelaarsgeschiedenis ontleend, met het onderschrift „Per angusta ad augustam". Onder den titel staat: „Se vend à Leyde, chez Pierre van der Aa".

De laatste elf platen van deze verzameling zijn wel van Luyken, maar komen in van Braghts boek niet voor. Een jaar van uitgifte is er niet op te vinden.

De uitgaven van Haemstede's boek zijn talrijker dan die der Doopsgezinde Martelaarsboeken, doch voor zoover ik weet, is van dat werk voor kleinere boeken en boekjes niet zooveel gebruik gemaakt. Behalve de bovengenoemde geschriften van Van Toorenenbergen en Verhagen, die ook Doopsgezinden opnemen, is het eenige mij bekende werkje, dat stukken uit Haemstede's werk geeft, een boekje van een en dertig bladzijden, in 1882 uitge-

geven door de „Vereeniging tot verspreiding van stichtelijke blaadjes". Het heeft tot titel: „De eerste bladzijden van het Martelaarsboek der Nederlandsche Protestantsche Kerk" en werd door Dr. J. P. Stricker bewerkt. Behalve het Martelaarsboek is ook het bekende werk van Prof. de Hoop Scheffer over onze Hervormingsgeschiedenis gebruikt, zoodat dit boekje toch nog iets anders is dan de vroeger genoemde, die aan de Doopsgezinde Martelaarsboeken werden ontleend.

Ik vlei mij volstrekt niet, hier eene volledige bibliographie der latere martelaarsliteratuur gegeven te hebben. Vooral het ontdekken der oudere boekjes is dikwijls eene zaak van louter toeval; hier of daar zijn zeer waarschijnlijk nog wel andere onbekende werkjes verscholen. Doch mij dunkt, reeds uit dit korte overzicht blijkt, hoe geliefd deze lectuur is. Is het mogelijk, dat zij geen invloed meer oefent? Immers neen! Alle koopers der boeken zijn wel geen lezers, veel min getrouwe lezers, doch de boeken, die eenmaal onder de menschen zijn, gaan van hand tot hand, en gedurende den tijd van zijn bestaan, komt zeker elk exemplaar wel ééns in handen van een aandachtig lezer. Wie zal zoo den invloed berekenen, dien de duizenden exemplaren der martelaarsboeken oefenen? Voor velen in onzen tijd hebben die boeken hunne aantrekkelijkheid verloren, maar voor vele anderen leveren zij thans nog, zoo goed als drie eeuwen geleden, geestelijk voedsel in overvloed. Wie zal ze tellen die mannen en vrouwen uit het volk, die elken dag een gedeelte uit het Martelaarsboek lezen, zoo goed als een kapittel uit den Bijbel? Wie zal nagaan, hoeveel troost in droeve dagen, hoeveel moed en volharding in den strijd des levens, door die boeken verleend is? Hier kan zelfs de scherpe blik van een geoefend geschiedvorscher niet verder

doordringen; wij moeten ons tevreden stellen met het beeld onzer fantasie. Ik weet geen schooner en treffender uitdrukking er aan te geven dan door herhaling der oude woorden: „Semen est sanguis Christianorum".

BIJLAGEN.

BIJLAGE I.

(Zie blz. 28).

Alsoo myne heeren van den Gerechte uyte confessie van Frans Fredericsz. is gebleken dat hij op maendag, als des nachts hier aen de laetste oproerte hier ter stede gemaakt worde, van meester Wouter Hebreeusmeester den sleutele vande Rhetorijkers kamer met bedrogh en logentale gehaelt, ende dien van stonden aen gelevert heeft gehadt Henrick Goetbeleet, een vande principaele verraderen inder voorschreven oproerte geslaagen sijnde, daardoor den voorschreven Goetbeleet ende sijne aenklevers een vaentgen ende een trommel vande voorschreven kamere gekregen hebben, en den voorschreven sleutel gelevert hebbende, den selven Frans daer naer metten voorschreven Henrick des selven daags omtrent vijff off zes uijren in den avont gegaen is ten huyse van Cryn Pieters van Franicker woonende int Crepelsteegjien, aldaer Anthonie Elbertsz. ende Jan Elbertsz. gebroeders, mede vanden voorschreven verraet wetende ende daer over gestraft synde, in 't heymelick saten, ende by de huysvrouwe van den voorschreven Frans daer synde by vele bestelt waeren, welcke gebroeders deselve Frans oock alvooren ten selven huyse alleene besocht hadden ende gaende uytten voorschreven huyse metten voorschreven Goetbeleet der voorschreven waerdinne, een snaphaen tot een drinckpenning oft voor de slaephuijre van de voorschreven Goetbeleet gegeven heeft zonder dat hy van 't voornemen van de voorschreven Goetbeleet ende der voorschreven gebroederen met haren adhaerenten heeft willen bekennen geweten te hebben, ende nochtans klaerlyck ter contrarie blijckt uyt aller omstandigheden der saken, met den voornoemden Frans Fredericsz. in der nacht van de oproerte al goet tyds omtrent der plaetse geweest hebbende, gewapent van daer naer huys gegaen ende binnen syn huyse gebleven is totten

dagh, toe al gewapent zynde ende seggende tot verscheyden persoonen van sijne ghebuyren ende anderen datter op de plaatse niet te doen was anders dan dat de schutteren teghens de priesteren alleene geschil hadden vande valeure, ende met diergelijke manieren den goeden luyden vermanende ende Inducerende omme van de plaetse te blijven ende hare lanternen inne te halen, ende alsulcks in zyn huis blyvende tot meer reysen gevraacht wie d' overhant hadde, als alle 't selve ende noch meer oock uyt d'affirmatie van diversche getuygen klaarlijken gebleecken is. Soo ist dat myne heeren de Schepenen, gehoort den eijsch van myn heer den Schout met confessie ende getuygenisse voorschreven ende op de gelegentheyt van de saecke rijpelicken gheleth hebbende, den voornoemden Frans Fredericsz. met vonnisse gecondemneert hebben, te zullen metten swaerde geexecuteert ende van levende lyve ter dood gebracht worden, syn hooft op een stake gheset, ende syn lichaem gequarteert opgehangen te werden anderen ten exempele, als bij den Scherprechter gedaen is: ende syn voorts syne goederen verklaert geconfisqueert tot profyte vande K. majesteyt als Grave van Hollant ter somme van hondert ponden naevolgende den Privilegien deser stede.

Actum et praesentibus..... den eersten dagh in Junio 1535.

Dit vonnis is ontleend ann den geschreven foliant, die boven, blz. 208, noot 1, is genoemd. Het is te vinden aldaar, fol. 36—39.

BIJLAGE II.

(Zie blz. 31, noot 4).

Guert Willemszoon, geb. te Rotterdam, is binnen Rotterdam onthalsd; het hoofd is op een staak en het lijf op een rad gezet, zijne goederen zijn verbeurd verklaard omdat hij:

ten tijde als de oploop binnen deser stede van Rotterdam geschiedde, gegaen es naer thoffpoortgen buyten derselver stede, aldair hy hoirde seggen dat eene cropele vrouwe, weesende een vanden gecondempneerde anabaptisten gebrocht was; ende aldair commende heeft by de voirsz. crepele vrouwe gevonden zeeckere manspersoonen, dewelcke deselve crepele vrouwe gedragen hebben up een berrye, omme alzoe naede Rotte te dragen ende voorts wech te helpen seggende dieselve manspersoonen jegens hem gev.: compt helpt ons dese crepele vrouwe wechdragen ende draecht ghy die crucken! die hy gev. genomen ende gedragen heeft, loopende alsulcx gelyckelicken mitte voirs. gevangen vrouwe naerde Rotte toe, ende aldair wesende heeft hy gev. mette voirsz. crepele gevangen vrouwe ende dandere zyne complicen, hem laetende met een schuyte overvoeren van de voorsz. Rotte tot upten Hoek, helpende de voors. crepelé vrouwe uuytsetten, van welcke oversetten met schuyte hy gev. den schuytvoerder die henluyden oversette, betaelt heeft eenen stuver: up welcke Hoek terstond dairnair gecomen zynde eenen wagen, hadde hy gev. zynen andere geselschap de voorz. crepele vrouwe daarup helpen setten ende heffen, omme dairmede wech te rijden, met welcke wagen hy gev. mette voorsz. crepele ende noch eenen anderen vrouwe, die cortelinge daarnair mede by henluyden over die Rotte gecommen was, gereden heeft tot die Vischwarff toe, aldair hy gev. voorts vande wagen te voete gegaen is tot upte IJsselmontsche veer, aldair hy is blyven

sitten drincken, betaelende aldair mede voor den voirs. vrouwen den wagenair, die hair aldair gevoert hadde, twee stuvers.

Dit vonnis is gedateerd 21 April 1558. Uit hetgeen bij van Braght is te vinden (dl. II, blz. 194), blijkt dat de bedoelde kreupele vrouw Anneke Antheunisd., en haar lotgenoote Stijntje Jansd. heette.

Zekere Claes Adriaensz. alias Proper, lijndraaier te Rotterdam, is tot gelijke straf veroordeeld, omdat hij, bij gelegenheid van de executie van Jan Hendriksz., met baksteenen in den ring naar den scherprechter en diens knechten geworpen had en vervolgens met de palen, waar de ring van gemaakt was en die door de andere tumultuanten uit den grond gerukt waren, op de deur van het stadhuis gesmeten en gestooten had, zoodat er een groot gat in ontstond, waardoor ettelijken naar binnen gingen.

Het vonnis van Avicenna Jansz. van Delft komt gedeeltelijk voor bij Van Braght, a. w. dl. II, blz. 195 v. Het eindigt aldaar echter, evenals in het Rotterdamsche sententieboek, met een onvoltooiden zin. Achter de woorden »mer des avonds" vervolgt het vonnis: »in de schemeringe weder tot des voorsz. Kors Govertsens huyse gegaen wesende, omme te besien hoe dattet metten geworchden man gemaict was, bevondt denselven man leggen in een bakermat ende alsoo geleyt up een berrye. Ende alsoe hem gev. alsdoen gezeyt werde bij eenige vanden ommestanders dat hy zijnen nichte (denoterende de huysvrouwe vanden voorsz. Kors Govertszoon Brouwer) nu soude helpen om haer den man quyt te maicken, heeft hij gev. den voors. berry dair die voorsz. geworchde man inde bakermat op lach met eenen anderen helpen vatten ende dragen deur een steechgen nair twater tot upte steyger ende trappen vant tselve waeter toe". Avicenna werd te dier zake veroordeeld, blootshoofds en geknield de justitie om vergeving te bidden en twaalf karolus guldens boete te betalen.

Jan Thonisz. en Jan Berkhoutsz., beiden lijndraaiers van Rotterdam, die in den oploop aan plundering van den bierkelder in 't stadhuis schuldig waren, worden veroordeeld, de justitie vergeving te vragen en beboet met vier en twintig en vijf en twintig karolus guldens.

Michiel Michielsz. alias Pot, geb. te Rotterdam, wordt veroordeeld de justitie vergeving te vragen, tot geeseling en bannissement met confiscatie van goederen, omdat hij bij den oploop, aan de tumultranten, die de beulsknechten op 't stadhuis zochten, den weg gewezen heeft.

Het vonnis tegen Jacob Tonisz., alias Mosselman, is geheel bij van Braght, a. w. dl. II, blz. 195, te vinden.

Claes van Amsterdam, kuiper, Pieter Jansz. Proper, Andries, lijndraaier, Simon Leep, Cornelis Bis, bierdrager, en Schoone Joris, op verbeurte van het leven voor eeuwig uit Holland, Zeeland, Friesland en Utrecht, Gerrit van Vianen op lijfstraf voor 3 jaar uit Rotterdam gebannen; de eersten met verbeurdverklaring van goederen; allen bij contumatie.

Die baillu van Rotterdam hadde in Februari a^{0} XV^{c}LVII, stilo curie, geapprehendeert gehadt zeeckere herdoopers, zoe mans als vrouwenpersoenen, welcke manspersoenen noe lange examinatie, soe in torture als dair buyten gedaen, ten laetsten als opten XXVIII Martii bij Schepenen vonnisse gecondempneert wairen geweest omme metten viere geexecuteert te worden: omme welcke executie te volbrenghen, hadde die voors. bailliu ter gedesigneerde plaitse doen maicken alle gereetschap tot sulcken executie dienende, ende een vande gecondempneerde ant schavot gebracht zijnde was diezelffde an een pael geset ende geworcht geweest: die scharprechter gereet staende met een gloijende schoeff om tbospoeder an te steecken; maer alleer dieselve scherprechter dexecutie ten volle mochte volbringen, wasser een groot tumult ende roup onder den volck gereesen geweest, roupende: smijt doot! smijt doot! werpende met steenen ende houteren nae des voors. baillius dienairs, diewelck mitsdien upt stadthuys hadden moeten wijcken, om heurluyder lijff te zalveren ende alsoe tstadthuys opgeslaegen worde waeren die selffden binnen tstadthuys weesende geweecken op de thoren, ontwellegende zulcxs die voorsz. deffaillanten, die andere twee gevangens smitende onstucken al dat zij dairomtrent vonden; in welcke tumulte hem gevonden hadden ende wairen die autheurs dairaff geweest die gedaichdens ende deffaillanten alhier, inden eersten Claes van Amsterdam, cuyper,

Symon Leep, Andries die lijndrayer, Schoone Jooris, Cornelis Bis, Gerrit van Vianen, die alle te samen doende geweest hadden int oploepen van de stadthuysdeuren, en die voors. Symon Leep was vande eerste die met een pael opte deure stiet, soe lange smitende ende stoetende tot datter een gat innequam, deur welck gat die voorn. Claes van Amsterdam deerste was, die dair deur croop, werpende met steene in den rinck naede dienairs ende die scherprechter ende oick naeden glaesen van tstadthuys, wairnair hadde die voorz. Pieter Jansz. Proper den eersten steen geworpen, uuytdrinckende voorts een vat biers twelck inde camer van Schielandt lach. Bedrivende zulcken ende meer andere fortissen, al twelck naedat gecoemen was tot kennisse van de Co. M. hadde, omme dairinne geremedieert te worden, gecommitteerdt gehadt die Grave van Bossu met die heere van Cruyninghe, ende ten eynde die meeninghe van de voorsz. Mat te bet volbrocht zoude mogen worden, was den voorsz. Hove bij denselfden Mat belast geweest hem te vinden metten voorn. Grave van Bossu ende die heere van Cruyninghen bynnen der voorsz. steede van Rotterdam, omme den selffden alle hulp ende bystandt met raedt ende daet te doen, ende nae informatie besoigne ende oick correctie capitale van eenige binnen der voorsz. stede genoemen was, den voorn. procureur belast geweest jegens die voorvluchtigen te bewairen trecht van Co. Mt ende hadde zulcxs die selffde impetr. op zijn te kennen geven vanden voorsz. Hove geimpetreert gehadt mandement crimineel, uuyt crachte van dewelcke hij die voorsz. deffaillanten gedachvairt — — —

Het stuk is gedateerd 12 Jan. 1558, O. S.

Claes Diricxsz., schout van Delfshaven, Gerrit de Volder van Rotterdam, Barend Duyffgens, Jan van Zutphen, Cornelis Jorisz. Quirijn zoon van Jan Dries, Jan Bastiaen Jansz. en Jan de cleyschieter zijn allen op verbeurte van 't leven bij contumacie eeuwig gebannen uit Holland, Zeeland, Utrecht en Friesland, met confiscatie der goederen.

Upten 28 Martii anno 1557 die Bailliu van Rotterdam willende doen executeeren zeeckere haerdoepers ende andere sectaryssen, ende alzulcxs opt tschavot gebrocht zijnde een vande gecondempneerde omme eerst geworcht ende dairnae gebrant te worden,

soe was dair alleer die scharprechter die justicie hadden connen volbrenghen, een groote tumulte gereesen van roupen, cryten ende worpen, soe nae den baillius dienaers als andere, mits twelck zijluyden genoitsaect wairen geweest hemselven, om heur lijff te salveren te begeven opt stadthuys, mair alzoe tvoors. stadthuys bij eenigen vande tumultuenten opgeslagen worde, hadden zijl. moeten wijcken opten thoren, al twelck noch nyet genouch zijnde hadden die gedaichdens ende deffaillanten, ende bij naeme een Claes Diricxsz., schoudte die staekettinge, dair aen die geworchde man stont, opgebroecken ende denselffden vande staicke gesneden, roupende: slaet doet die boel! Hadden dairenboven noch dandere gevangens, daironder een creepel vrouwe was, uuyt handen vande justicie met gewelt geeripueert ende gelost, doende diezelffde gevangens alle hulp assistentie ende bijstandt, soe van wegens schuyten als oick van gelt, omme die selffde te salveren ende wech te helpen ende bysonder die voorn. Barent, Gerrit, die zoon van Jan Dries, Pieter Jansz. Proper, die de voorsz. creepele vrouwe met een berrye gedragen hadden gehadt, naede Rotte omme overgeset te worden, hair voerende tot anden houck, alwair een wagen gereet stont, dairmede zij hair metten anderen gevangens gebrocht hadden ter Capelle toe ende van dair voirts metten schuyt tot Dordrecht, welcke wagen aldaer gebrocht was bijden voorsz. Bastiaen Jansz. ende Jan die cleyschieter.

Het stuk is gedateerd 12 Jan. 1558, O. S.

Alle stukken, in deze Bijlage opgenomen, zijn ontleend aan de aanteekeningen van Professor J. G. de Hoop Scheffer.

BIJLAGE III.

(Zie blz. 75, noot 3).

ACTE VAN ADMISSIE OP COMAN BOUWEN, POERTER TER DELFT, OMME BOUCKEN TE MOGHEN VERCOOPEN.

Alsoe coman bouwen, burgher der stede van delft, den houe van hollant by requeste in effecte verthoont hebbende dat hy suppliant hem dagelicx es generende met cramere ende boucken te vercoopen, daer mede zyne broot ende cost winnende, dan zoe hem by eenige goede luyden geseyt es dat hy tselue nyet en vermach te doen sonder consent van desen houe, hadde daeromme daer toe gesuppliceert verloff ende consent, welcke sijne requeste den schout der voors. stede ende gerechte aldaer ouergesonden ende hen geordonneert, opte conditie name ende fame vanden suppliant te informeren ende den houe met heuren aduyse ouer te seynden, hadden by hoere missive in date den V^en^ deser maent Januarij geattesteert, den voorsz. suppliant te wesen van goede name ende fame, neyt suspect van eenige heresie, aduyserende mets dien dat men hem zyn versouck soude moghen accordeeren. All twelck bij den voorsz. houe gesien ende gheconsidereert, heeft tvoorsz. hoff den voorsz. coman bouwen geadmittert ende admitteert tselffde hoff bij desen, omme boucken te mogen vercoopen nyet suspect noch bij de placcaten vande Co. Ma^t^. verbooden zijnde, daertoe hy zyn behoorlicken eedt gedaen heeft nae vermoghen derzelffde placcaten, in handen van seeckeren commissaris daer toe bij den voorsz. houe geordonneert. Gedaen 'inden hage den VIII^en^ Januarii anno 1556, stilo curie.

Dit stuk is ontleend aan het *Zesde Memoriaalboek* van Jan van Dam (Rijksarchief).

BIJLAGE IV.

In het Sententieboek van Rotterdam vond ik een stuk, dat de eigenaardige wijze, waarop de ketterzaken voor schout en schepenen vaak werden behandeld, in een helder licht stelt. Het moge daarom hier ter illustratie van Hoofdstuk V eene plaats vinden.

Upden sesten nouembris a° xv° xxxviii heeft eenen lyeuyn cornelisz. die jager van gendt huysvrouwe voer die vierscael, anden dinck werff den gerecht te recht sittende geclaecht Dat myn heer die baeliou haren man thien ofte twalef dagen geleden geuangen hadde ende niet te recht en stelde Begeerde daeromme een vonnisse van scepenen Seggende dat myn heer die baeliou sculdich was haren man eenen dach van rechte te leggen Ende zynen aenspraeck te doen waeromme ende by wat zaecken hy hem gevangen hadde.

Myn heer die baeliou heeft scepenen den vonnisse vermaent; Scepenen hebben met vonnisse verclaert dat myn heer die baeliou den seluen lieuyn eenen recht dach beteykenen zoude omme zynen aenspraeck te doen; upden derden dage Upden achsten dach der seluer maent heeft myn heer die baeliou den selfden lieuyn te recht gebrocht ende zyn aenspraeck gedaen in forme navolgende.

Lyeuyn die jager off hoe ghy te recht genaemt zyt Ick segge u aen van wegen K. M^t^. als graue van hollandt ende van myn selfs wegen als baeliou van Rotterdam Dat gy haerdoopt zyt dwelck is jegens die ordinancie vanden heyligen christen kerck Ende byder K. M^t^. verboden upte verbeurnisse van lyff ende goet zulcx niet te doen. Noch zegge Ick u aen dat ghy int gendt binnen uwen huyse geherbercht hebt zekere lutheranen die wt der stede van gendt omme die lutherie ofte secte gebannen waren

niet jegenstaende dat by placate van K. M^{t}. verboden was tselue niet te doen up verbeurnisse van lijff ende goet. Concludeer daeromme, can ick u dit selue ouertuygen ende ouerkennen ofte enich van desen, Dat ghy veruallen zult zyn van u lyff ende goet. Ende dat ick ouer u zall rechten met den meester vanden scerpen recht ter tyt, dat lyff ende ziell van een gesceyden is.

Lyeuyn voirsz. dede by pieter cornelisz. zynen voerspraeck seggen Heer baeliou lieuyn seyt dat gy eerst sculdich zult zyn Scepenen te toenen informacie president den rechte genoech wesende binnen staende vierscaell. Die zaeck ende waeromme gij hem geuangen hebt ofte dat hy ontslagen zall wesen van uwen eysch ende geuanckenisse Ende begeert een vonnisse van scepenen.

Myn heer die baeliou heeft daerup gerepliceert seggende Ick mach een man apprehenderen zonder informacie te hebben wt crachte van mynder officie. Ende alzoe dese lieuyn een wtheems man es van gendt ende desen rechtdach myn rechtelick aengedongen is doer partie Concludeer daeromme dat ick zal hebben XIIII respyt omme informacie daerup te vercrygen ende te brengen.

Pieter cornelisz. voirsz. antwoorde upder replyck vanden voirsz. lieuyns wegen seggende: Heer Baeliou lieuyn seyt Dat gy sculdich zyt uwen aenspraeck staende vierscael te doen blycken ende dat den eyscher altoes hoort bereyt te syn omme zynen eysch te bewijsen. Ende alzoe ghy hem geuangen hebt zonder informatie president te hebben dat hy ontslagen zall wesen upden dach van huyden. Myn heer die baeliou dupliceerde daer up seggende, Alzoe lieuyn een wtheems man is ende dit selfde gesciet is buyten die graeffelyck heyt van hollandt als binnen die stede van gendt off in tgraefscop van vlaenderen dat ick daeromme behoorde te hebben tyt van XIIII dagen omme tselue te bewijsen bij getugenisse ofte anders. Ende begeer daer off een vonnisse van scepenen.

Up welcken duplyck pieter cornelisz. als voren antwoorde, Myn heren lieuyn seyt dat myn heer die bailiou geen tyt en behoort te hebben van bewys, maer behoorde te voren alle zyn bewys ende zekerheyt te hebben aleer hy hem vinck Concludeert daeromme als voren ontslagen te wesen vanden eysch ende geuanckenisse ende begeer vonnisse van scepenen.

Myn heer die baeliou scepenen met den vonnisse beladen hebbende zyn upgestaen ende hebben met malcander raedt gehouden nae costume der stede van Rotterdam. Ende hebben den baeliou met twee scepenen ontboden begerende met hem te spreecken. Ende hebben hem gevraecht Heer baeliou wat bewys hebt ghy van uwen aenspraeck? Waer up myn heer die baeliou antwoorde Dese lieuyn is mij angebrocht bij enen genaemt arien die smit die welcke veel vanden haerdoopers ende secte van lutherie aengebrocht heeft, die welcke met den viere ende zuaerde geexecuteert zyn sonder dat hy scepenen daer eenich blyck off dede. Upt tgene dat byder voerspraeck van lieuyn gedongen was zynen eysch te doen blycken Antwoorde hij Ick en hebbe den rechtdach wt myn zelfs autoriteyt ofte beroerte niet beteykent, mer ben doer verzouck van lieuyns huysvrou ende by scepenen vonnisse daer toe gedrongen tselue te doen. Concludeer daeromme dat ick hebben zall XIIII dagen omme mynen aenspraeck te bewysen, als ick in myn voergaende dinctael verhaelt hebbe.

Scepenen den aenspraeck ende verweer gehoort hebbende Zyn voort gecomen. Ende ter vierscaell sittende hebben doer vermane van myn heer die baeliou met vonnisse gewesen dat zyt up die tyt niet vroet en waren.

Ende alzoe myn heer die baeliou weder vonnis vermaende, binnen wat tyden zy luyden dat vroet zouden wesen, Wesen scepenen ouer XIIII dagen zoe veer alst scepenen dan vroet waren.

Upden XIIIIsten dach der voirsz. maent is jan heynricxz. rentmeester vanden exynsen gecomen als inden name vanden procureur generael hem adiunct makende byden baeliou. Ende hebben lieuyn die jager voirsz. geexamineert bij monde in presentie van twee scepenen als geryt van zoelen ende Joest fijck van houe.

Ende heeft die confesse in gescrifte doen stellen bij enen clerck dien jan heynricxz. voirsz. mede gebrocht hadde. Ten seluen tijde is daer mede in presencie gecomen eenen maertyn die coster omme den seluen lieuyen te bezwaren, welcke bezuaernisse mede gescreuen worde bijden voirsz. Jan heynricxz. clerck.

Dese informacie bij jan heynricxz. mijn heer die baeliou ende dien voirsz. twee scepenen gesien by den voirsz. clerck gedaen wesende. Heeft myn heer die baeliou upden seluen dage den gerechte nae den noen doen vergaderen up tstede huys. Ende begeerde aldaer aduys van scepenen in absentie vanden voirsz. lieuyn te

hebben, off die informatie groot genoech was nae diep confesse den seluen lieuyn ter banck te leggen ofte niet.

Die seuen scepenen die confesse doorlesen ende ouergeleyt hebbende Hebben naer haer wetenschap ende beste verstande voor aduys gegeuen die informacie niet groet genoech te sijn voer dese reyse omme den seluen lieuyn ter bancke te leggen.

Welcke aduys myn heer die baeliou in presencie vanden seuen scepenen ende die burgemeester grotelick prees ende laudeerde seggende. Hadt ick in uwer luyden plaets geseten ick zoude het selfde gedaen hebben.

Ende daer nae als zommige vanden scepenen in meninge waren om consultacie te halen, heeft die voirsz. baeliou geseyt, die zaeck en heeftet niet in, daer en is geen zuaericheyt in.

Upden XXIIsten dach der seluer maent, het welck den upsetten rechtdach was heeft myn heer die bailiou den voirsz. lieuyn weder te recht gebrocht ende heeft zijnen aenspraeck gedaen als hier nae volcht:

Lyeuyn dien jager ofte hoe gy terechte genoemt zijt, Tot anderen tyden hebbe ick u aen gesproocken van wege K. Mt als graue van hollandt ende van myn selfwegen als bailiou van Rotterdam ende segge u noch aen dat ghy haerdoopt zijt, noch zegge ick u aen dat ghy geherbercht ende gelogiert hebt tot uwen huyse te gendt zekere personen gebannen wesende vander lutherie ende secte ende dat by u eygen bekende woorden ofte confesse met u eygen handt onderteykent tuelck bij placate vande K. Mt. verboden was upte verboertenisse van lyff ende goet. Noch zegge ick u aen achteruolgende u eigen confesse, dat gy zeder den jare XXXVI niet te biechte ofte sacrament zijt geweest, twelck is jegens die ordenancie van den heyligen kercke ende u niet geoerloft en is.

Noch segge ick u aen nae u eigen confesse, dat ghy een zekeren tyt van jaren niet omme gegaen en hebt dan met den genen die vander secte van haerdoepen ende lutherie waren.

Concludeere daeromme dat gy lieuyn hier an verbeurt hebt u lyf ende u goet ende dat ick u zall rechten met den meester vanden scarpen rechte tot der tyt dat lyff ende ziel van een gesceyden is.

Defensie.

Pieter cornelisz. die vries heeft voer lieuyn voirsz. als talman

geantwoordt, Heer baeliou lieuyn seyt ende ick voer hem dat hy ontkent haerdoopt te wesen ende dat ghy hem dat nimmermeer ouerkennen zult. Ende zeyt noch dat hy well te vreden is mit zulcken doopsell als hy upden fonte nae dordinancie vander heyliger kerck ontfangen heeft.

Ten anderen dat myn heer die baeliou seyt dat hy jegens placaet vande K. Mt. zekere personen gebannen wesende wt gendt gelogiert zoude hebben welcke placaet vermelde zulcx niet te mogen doen up lyff ende goet,

Seyt lieuyn dat myn heer die baeliou dat niet en zall bewysen dat hetselfde zoe scarpelick hielt up die verboertenisse van lyf ende goet. Mer dat het tselfde hielt up correctie van scepenen ende dat hy in zijn confesse anders niet geleden en hadde. Noch seyt hij dat die placaeten byde K. Mt. gedaen in vlaenderen als graue van vlaenderen nyemant en punieren buyten die graeffelickheyt voirsz. Ende dat scepenen geen regaert en behoren te nemen van placaten die in anderen graefscappen ende landen gedaen zijn bijzonder van correctien.

Ten derden dat myn heer die baeliou seyt dat after volgende zyn eygen confesse zeder tiaer sessendertich niet te biecht noch ten heyligen sacrament geweest is,

Seyt lieuyn dat hy tselue niet gelaten en heeft doer versmadenisse der heyliger kercken mer aen gesien dat hij hem seluen niet waerdich en konde bereyden doer occupatie van reysen, omme dat hij zyn coste in diuerse plaetsen moste winnen.

Ende dat hy daeromme niet en behoort gestraft te wesen an zyn lyff, want een christen mensche hem seluen wel behoert te onderzoucken eer hy ter tafelen goodts zall gaen.

Ten vierden alzoe myn heer die baeliou seyt dat hij een zekere tyt van jaren niet omme gegaen en heeft dan met den genen die vanden secten van haerdopen en lutheranen waren ende dat nae zyn eygen confesse,

Seyt lieuyn dat hy dat selfde zulcx niet geleden en heeft Mer dat hy well gesproeken ende conuersacie gehadt heeft met zulcke alzoe die zommige wt zynder woonstede waren mer met hemluyden noyt gehandelt en heeft beroerende die secte van lutherie ofte haerdoperie. En heeft daeromme niet geseyt dat hy met geen andere goede luyden mede ommegegaen en gesproken heeft.

Concludeert daeromme dat hy ontslagen ende geabsolueert zall

wesen vande aenspraeck by myn heer die baeliou gedaen ende vande geuanckenisse. Ende begeert vonnisse van scepenen.

Myn heer die baeliou, scepenen met den vonnisse beladen hebbende, zyn scepenen up gestaen ende hebben tesamen raedt gehouden nade costume der voirsz. stede. Ende hebben den baeliou met twee scepenen ontboden begerende met hem te spreecken. Ende hebben hem int corte zynen aenspraeck verhaelt ende gevraecht heer baeliou scepenenen hebben uwe aenspraeck int lange gehoert. Hebt ghy enich bewys van uwen aenspraeck. Gij hebt XIIII dagen wtstellinge gehadt nae u begeerte omme informacie van als te doen; hebt gy enich bewys dat desen lieuyn haerdoopt is.

Myn heer die baeliou heeft geantwoordt neen ick.

Scepenen hebben wederomme gevraecht, hebt gy enich placaet byde K. M^{t}. gedaen te gendt daer gy u andere artikel up fundeert.

Myn heer die baeliou heeft geantwoerdt neen ick, hadt ick enich placaet ofte enich besceyt ick zoudet u well thoenen.

Als scepenen myn here den baeliou gesproken hadden deden lieuyn die jager by hemluyden comen, hem seggende ende vragende

Lieuyn ghy hebt wel gehoort uwen aenspraeck van myn here die baeliou seyt ons zyt gij haerdoopt. Waerop lieuyn heeft geantwoordt met geuouen handen ende gebogen knyen: Neen ick myn heeren Men en zalt my nimmermeer ouertuygen ofte met die waerachticheyt beuinden.

Scepenen hebben wederomme geuraecht Lieuyn wat geuoelen hebt gy vande waerdigen heyligen sacramenten. Geloefdi wel dat onder die gedaente des broots dat waerachtige vleysch ende bloet Christi is.

Waerop lieuyn voirsz. antwoorde Jae ick, ik geloue daer van als een goet christen mensch sculdich is te geloeuen. Ende desgelycx heeft hij scepenen geantwoordt, als zy hem vraechden van die ordinancien der heyliger kercken. Scepenen den aenspraeck ende verweer gehoort hebbende zyn voert gecomen. Ende ter vierscaell sittende hebben doer vermanen van myn heer die baeliou haer sentencie ende vonnisse byden secretaris doen pronuncieeren informe hier nae gescreuen.

Naeden aenspraeck bij myn heer die baeliou van K. M^{ts}. wegen als graue van hollandt gedaen up lieuyn cornelisz. die jager van gendt ten verweer byden seluen lieuyn cornelisz. van gendt gedaen, hebben scepenen by vonnisse gewesen.

Naden aenspraeck ende verweer scepenen gesien ende gehoort hebben wijsen lieuyn cornelisz. vry ende quyt upden dach van huyden.

Welcke vonnisse myn heer die baeliou staende vierscaell appelleerde.

De zaak was dus hiermede niet afgedaan; het proces moest voor het Hof van Holland worden voortgezet. In de Sententiën van dat Hof worden dan ook bijdragen tot deze zaak gevonden. Uit de aanteekeningen van Professor J. G. de Hoop Scheffer kan ik dienaangaande het volgende mededeelen:

In der saicken hangende voir den Hove van Hollandt tusschen die procureur generaal van denselven Hove impetr. in appel ter eenre ende Lieven die Jaegere van Gent gevangen als dandere Allegerende dimpetrant dat dieselve gevangen besmet was mette gereprobeerde secte vander anabaptisterye lutherye ende ancleven vandien, ende alsulcx hadde by diversche conventiculen ende vergaderingen geweest met andere geinficieerde persoenen van derselver secte, aldaer sy gesproicken ende getracteert hadden vander heyliger scriften ende hair dwalingen, ende sulcx was hij oick herdoept ende voir sulcx by eenige vander secten ende die mitten rechte geexecuteert waeren gedelateert genomineert ende bekomt, hadde oick die gevangen gehadt eenen broeder genompt Aerut Corneliszoen die Jaeger die binnen Gent geexecuteert was overmits dat hy herdoept was, van gelycken hadde dieselve gevangen gehadt eenen oemssoen genaempt Lieven Jansz. die Jaeger die overmits herdoperye uuyt dese landen geweken ende hem fugityff gemaict hadde, twelck deze gevangen wel wetende hadde nochtans dikmaal mit hem geconverseert ende eenen merckelicken tyt mit hem in een huys gewoent gehadt, hadde oick die gevangen willens ende wetens gelogeert ofte tzijnen huyze heymelick ontfangen Jan die smit ende Betgen syn huysvrou, welcke Jan die smit mit eenige andere persoonen bij de wet van Gent gebannen was achtervolgende die placcaten van de K. M. ter cause van anabaptisterye, twelck op verbeurnisse van lyff ende goeden verboden was geweest in dese K. Mt. Nederlanden. Hierenboven hadde die gevangen seer groote kennisse ende conversatie gehadt met veel ende diversche anabaptisten ende die vander secte syn ende sulcx

hadde tot meer stonden met heml. soe binnen Gorinchem als elders geconverseert van tgundt dat der secten aenginck ende hadden eenige vander secten hem geinduceert ende voorgehouden dat hy herdoopt moste wesen, soude hy salich wesen, ende dat hy nyet ter kercken te biecht noch ten heyligen sacramente en soude gaen 't welck dese gevangen onderhouden hadde soe hy tot twee off drie paesschen oft jairen voor zyn gevangenisse nyet te biecht noch ten heyligen sacramente geweest en was, ende dieselve gevangens kennende danabaptisten oft veel vander secte en hadden die den hoeftofficier nyet te kennen gegeven achtervolgende die K. M. placcaten, wairdeur hij oick in dieselve placcaten vervallen ende corrigibel was aen zijn lichaam ende goeden. Ende alsoe die gevangen ter cause van desen gevangen ende geapprehendeert ende gevangen was byden baell. van Rotterdam, aldair hy seeckere confessie in presentie van scepenen gedaen hadde, dairinne hy seer vacilleerde ende varieerde, soe hadde dieselve baill. zynen eysch ende aenspraick jegens hem gedaen contenderende tot correctie oft punctie aen lyff ende goeden naervolgende die voirsz. placcaten, wair tegen die voirsz. gevangen, seeckere frivole defencie gedaen hadde eyntelicken die vanden gerechte van Rotterdam hemselve grotelick abuyserende hadden gewesen vonnisse absolutoer tot voirdele van den voirsz. gevangen, wair van dimpetrant geadverteert zynde hadde omme K. M. recht te bewaren hem geconstitueert appellant vanden selven vonnisse ende geobtineert mandement mette clausule van inhibicie ende tselve te werck doen leggen ende den gevangen alhier doen brengen, ende naedie gevangen gehoirt was geseyt dat dimpetr. zynen eysch doen soude ende voorts procederen nae style van desen Hove mits twelck concludeerde dieselve impetr. dat vonnisse van Rotterdam verclaert soude worden nu negeen ende van onwaerden oft ten minsten abuyselick ende ondeuchdelick, ende dat bij sententie van desen Hove die gevangen verclairt soude zyn gedaen te hebben jegens die placcaten van de K. M. ende verbeurt zyn lyff ende goet ende dien achtervolgende geexecuteert soude worden nae inhouden derselver placcaten, off dat hy anders corporelick, criminelick off civilyck gecorrigeert soude worden nae vuyteysschen zyn misdaet tot arbitraige van den Hove.

Wair jegens die voirsz. gevangen dede antwoirden en seggen dat hy hem altoos eerlicke gedragen hadde levende naede cristen

wet ende observatie van die heylige geapprobeerde gewoonte ende usancie vande gemeen heylige cristen kercke sonder dat bevonden soude worden dat hy hem oyt in woerden oft werken ontgaen oft.... eenige quade valsche opiniën gesustineert oft houden staen hadde, ymmers en wordt hem tselve byden impetr. nyet te laste geleyt, ende hieromme soe ontkende hy eenichsins besmet oft goetgunder te wesen vande voirsz. secten oft eenich vandien, ontkende oick geweest te hebben in eenige conventiculen oft vergaderingen van quade geinficeerde persoenen, ontkende oick herdoept te wesen, ende oft selve sulcx bij eenige geexecuteerde bekent mochte wesen, twelck hy nyet en geloeft, soe en behoert men den herdopers oft heretyck persoen geen gelove te geven, ontkende insgelycx eenige herdoepte gelogeert te hebben by zynen weten, ende voorts generalicken alle dandere feyten hem prejudicerende, ende mitsdien seyde, alsoe hy gevangen vonnisse hadde tot zynen voirdele, dat tselve behoirde den Impetr. te beletten omme in rechte nyet gehoirt te mogen worden, alsoe in gevalle tselve tot achterdeel vanden gevangen geweest hadde, hy nyet gehoirt en soude hebben mogen worden als appellant.

Concluderende daeromme ten fijne dat dimpetr. verclaert soude worden nyet ontfanckelick in appel, ende by oirdere begerende daerop eerst recht, dat tvoirsz. vonnisse geapprobeert soude zyn oft tot anderen fijnen ende conclusien den gedaichde oirbaerlick wesende. Tegens welcke antwoirde is by den impetr. gerepliceert geweest ende by den ged. gedupliceert etc. etc.

Tvoirsz. Hoff mit rijpe deliberatie van raede — — doet te nyete tvonnisse van Rotterdam dair questie om geweest is, ende doende recht upt proces alhier beleyt, bant den voirsz. gevangen tot eeuwige dagen vuyten landen van Hollandt, Seelandt ende Vrieslant ende Uuytrecht, te ruymen den Haige ende Haichambacht binnen sdaichs sonneschijn, ende die andere landen binnen drie dagen naestcomende.

Actum den XXIIII Aprilis XV^{C}XXXIX.

STELLINGEN.

I.

Jakob van Kampen, de Doopsgezinde Bisschop van Amsterdam, heeft geen deel genomen aan de voorbereiding van het Wederdoopersoproer, dat aldaar in den nacht van 10 op 11 Mei 1535 plaats had.

II.

Reeds in de zestiende eeuw bestond er verschil tusschen Wederdoopers en Doopsgezinden.

III.

Bewegingen als de Munstersche beroeringen vloeien wel niet rechtstreeks uit het wezen van het Anabaptisme voort, maar konden toch niet achterwege blijven, toen het in de zestiende eeuw bij het volk ingang vond.

IV.

De beeldenstorm (van 1566) is te beschouwen als eene plotselinge uitbarsting van volksdrift, niet als de uitvoering van een te voren beraamd plan.

V.

„Het lied van Luther, de Kalvinistische psalmen van Marot, de Marseillaise der fransche revolutiemannen, de hymne der italiaansche bewegingspartij in 1846, dienden allen op gelijke wijze". Door dit te schrijven miskent Dr. Nuyens (*Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten*, dl. I, st. 1, blz. 222) het godsdienstig karakter zoowel van het lied van Luther als van de Kalvinistische psalmen.

VI.

Al kan de decaloog aan Mozes niet worden toegeschreven, er is toch geen voldoende grond om het historisch bestaan van een Israëlietisch wetgever van dien naam in twijfel te trekken.

VII.

Omstreeks het begin van de eerste eeuw onzer jaartelling bestond onder de Joden in Palestina de verwachting van een persoonlijken Messias, waaraan evenwel Jezus niet heeft beantwoord.

VIII.

Jésus naquit à Nazareth.

RENAN.

IX.

Tot de overlevering aangaande Jezus, die door den Schrijder van den Brief aan de Hebreën wordt gevolgd, behoort niet alleen zijn kruisdood, maar ook zijne werkzaamheid als volksleeraar.

X.

De nieuw-testamentische berichten omtrent Stephanus zijn ontoereikend ter bepaling van de plaats, die hem in de geschiedenis van het Christendom moet worden aangewezen.

XI.

Het is aan Lic. A. Schlatter (*Der Glaube im Neuen Testament*, Leiden 1885) niet gelukt den strijd tusschen Paulus en Jacobus op te heffen.

XII.

De zegepraal van de historisch-grammatische Schriftverklaring is de nederlaag van het Schriftgezag.

XIII.

Wo um Autonomie oder Heteronomie des Geistes als solchen gestritten wird, da kann die Nebenfrage, ob das Princip dieser Heteronomie die Kirche oder die Schrift sein solle nur ein schwaches Interesse erregen.

STRAUSS.

XIV.

Het geloof aan de realiteit van Jezus' opstanding kan geen grond zijn van des Christens hoop op persoonlijke onsterfelijkheid.

XV.

De grondslag der Moraal ligt in den mensch zelven en moet door grondig anthropologisch (zoowel physiologisch als psychologisch) onderzoek worden blootgelegd.

XVI.

De wijze, waarop thans de theologische vakken tusschen de Staatshoogleeraren en de Kerkelijke hoogleeraren zijn verdeeld, is niet in den aard dier vakken zelve gegrond en in zoover willekeurig.